

УРЕДНИШТВО

Драгана Вукићевић
(одговорни уредник)

Марио Капалдо (Mario Capaldo), *Италија*
Марија Рита Лето (Maria Rita Leto), *Италија*
Роберт Ходел (Robert Hodel), *Немачка*
Мирослав Тимотијевић
Љиљана Бајић
Марија Бишоф
Александра Угреновић

Рецензенти:

Др Душан Иванић
Др Никола Грдинић
Др Горан Максимовић
Др Снежана Милосављевић Милић
Др Љиљана Бањанин
(Италија)
Др Персида Лазаревић Ди Ђакомо
(Италија)

Задужбина „Доситеј Обрадовић“

Доситејејев врт

Годишњак

Задужбине „Доситеј Обрадовић“

Година I

Број 1

Београд 2013

en ses principaux États
avant les nouvelles
Observations astronomiques.

par les JANVIER Géographe

A PARIS

2. *Après avoir vu tout le pays au nord de celui de la*
Paroisse de la St. Pierre de Bonaventure
1782

Ar. *Arundinaceae* du Rost.

Мапа Доситејевих путовања
(Музеј Вука и Доситеја, Београд)

Задужбина захваљује
Министарству просвете, науке и технолошког развоја
Републике Србије
на подршци у покретању овог Годишњака.

САДРЖАЈ

РЕЧ УРЕДНИЦЕ

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ

Век светлости

Марија Л. Митровић,
ТРСТ У ДОСИТЕЈЕВО ДОБА

Персида С. Лазаревић Ди Ђакомо,
ОД РУЂЕРА БОШКОВИЋА ДО ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА
КРОЗ ЕНГЛЕСКЕ КЛУБОВЕ, КРУЖОКЕ И УДРУЖЕЊА

Исидора Ђ. Поповић, ЕМАНУИЛ ЈАНКОВИЋ И ДОСИТЕЈ
ОБРАДОВИЋ — КОМЕДИОГРАФСКИ ПРИНЦИПИ СРПСКИХ
ПРОСВЕТИТЕЉА

Александар С. Пејчић,
ДРАМСКИ ПОЈМОВНИК ДЕНИЈА ДИДРОА I:
КА РЕАЛИСТИЧКОЈ ПОЕТИЦИ

Татјана Н. Јовићевић,
НОВЧИЋИ У ВРТУ ДОСИТЕЈЕВИХ СТИХОВА

Смиљана Ж. Ђорђевић,
ПРОСВЕТИТЕЉСКИ ПАРЕМИОЛОШКИ ЗБОРНИК
ЈОВАНА МУШКАТИРОВИЋА: ЖАНРОВСКА СТРУКТУРА

Слободан Б. Жуњић,
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И ЕНГЛЕСКИ МОРАЛИЗАМ.

Николета Кабаси,
ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ, АРТИФЕХ И ПРЕРАЂИВАЧ СОАВИНЕ
ЕТИКЕ

Снежана С. Милинковић,
ЈОШ НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ДОСИТЕЈЕВОМ
ПРЕВОДУ „ОСНОВА ЕТИКЕ“ ФРАНЧЕСКА СОАВЕА

ПРИЛОЗИ**Ризница**

Никола М. Грдинић,
ДОСИТЕЈЕВИ ДАНИ И ДРУШТВО ЗА ПРОУЧАВАЊЕ
XVIII ВЕКА У НОВОМ САДУ (1974-2012)

Александра М. Угреновић,
СИНОПТИЧКА ТАБЛИЦА XVIII ВЕКА УЗ ХРОНОЛОШКУ ТАБЕЛУ
ЖИВОТА И РАДА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА

ПРИКАЗИ**Доситејеви читаоци**

Ана С. Живковић,
НАЈНОВИЈА КЊИЖЕВНА ПРИКЉУЧЕНИЈА
ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“

Драгана А. Грбић,
САВРЕМЕНИ ЦВЕТНИК О ПРОСВЕЋЕНОСТИ

Игор Д. Перишић,
ЗДРАВО, РАЗУМЕ!

Драгана В. Белеслијин,
ИСКОШЕНА ВИЗУРА – РЕЦЕПЦИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ
XVIII СТОЛЕЋА САВЕ ДАМЈАНОВА

Летопис Задужбине „Доситеј Обрадовић“

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ ЗАДУЖБИНЕ
„ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“

Марија А. Бишоф,
ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“
УПУТСТВО ЗА ПРИПРЕМУ РУКОПИСА.

DOSITEJ GARDEN – ANNUAL OF
„DOSITEJ OBRADOVIĆ“ ENDOWMENT

CONTENTS

Letter from Editor-in-Chief
DEAR READERS

STUDIES
Age of Enlightenment

- Marija L. Mitrović:
TRIESTE IN DOSITEJ'S AGE
- Persida S. Lazarević Di Giacomo:
FROM RUDJER BOŠKOVIĆ TO DOSITEJ OBRADOVIĆ: MAKING
THE ROUNDS OF THE BRITISH CLUBS,
CIRCLES AND SOCIETIES
- Isidora Đ. Popović:
EMANUIL JANKOVIĆ AND DOSITEJ OBRADOVIĆ
– COMEDIOGRAPHIC PRINCIPLES OF SERBIAN
ENLIGHTENMENT AUTHORS
- Aleksandar S. Pejčić:
DENIS DIDEROT DRAMA GLOSSARY I – TOWARDS
REALISTIC POETICS
- Tatjana N. Jovičević:
COINS IN THE DOSITEJ VERSES' GARDEN
- Smiljana Z. Djordjević:
MUŠKATIROVIĆ'S PAREMIOLOGICAL COLLECTION:
GENERIC STRUCTURE
- Slobodan B. Žunjić:
DOSITEJ OBRADOVIĆ AND ENGLISH MORALISM

Nicoletta Cabassi:	
DOSITEJ OBRADOVIC, ARTIST AND ADAPTOR OF SOAVE'S	
"THE BASIS OF ETHICS"	
Snežana S. Milinković:	
A FEW MORE NOTES ABOUT DOSITEJ TRANSLATION „THE	
BASIS OF ETHICS“ BY FRANCESCO SOAVE	

CONTRIBUTIONS

Treasury

Nikola M. Grdinić:	
DOSITEJ DAYS AND THE SOCIETY FOR THE STUDY OF THE	
EIGHTEENTH CENTURY IN NOVI SAD (1974-2012).	
Aleksandra M. Ugrenović:	
SYNOPTIC TABLE	

REVIEWS

Dositej's Readers

Ana S. Živković:	
THE LATEST LITERARY ACTUALITIES OF THE ENDOWMENT	
„DOSITEJ OBRADOVIĆ“	
Dragana A. Grbić:	
ONE CONTEMPORARY COLLECTION OF ESSAYS ON	
ENLIGHTENMENT	
Igor D. Perišić:	
HELLO, MY SENSE!	
Dragana V. Beleslijin:	
A PARALLAX VIEW - SAVA DAMJANOV'S CRITICAL RECEPTION	
OF 18 TH CENTURY SERBIAN LITERATURE	
Chronicle of Dositej Obradovich Endowment	
PUBLISHING ACTIVITIES OF „DOSITEJ OBRADOVIĆ“	
ENDOWMENT.	
Marija A. Bišof:	
CHRONICLE OF „DOSITEJ OBRADOVIĆ“ ENDOWEMENT	
INSTRUCTIONS TO AUTHORS	

РЕЧ УРЕДНИЦЕ

Пречеснијејши чистијељи,

Добродошли у Доситејев врт – за почетак у менталну слику, у један физички врт Позенс-Гартен, у којем је Доситеј Обрадовић, данас поподне, ходао с једном лепом инглиском књигом забављен тихим размишљењем они(х) полезни(х) вешти које је читао и научио. До Доситејевих стаза у врту прелази се мост – од реченице: „Како се је мучно човеку растати од оних који су му мили и драги“ – до оне, с друге стране, „а сприопштавајући ти ову књижицу, свуд ћу с тобом бити и гди год она доспе и дође, ту ћу с тобом другољубно разговарати (...) и што је најважније: не само за живота но и кад ме не буде на земљи.“ Сустрет се одиграва у метафори, у врту у коме је језик семе, а његов плод – књига, у „прекрасном саду и пољу“ на коме успева разноврсно цвеће (сасе, љубичице, лепе ружице) којима читаоци украшавају „срце, ум и душу“.

На форзецу се види мапа Доситејевог врта – његових физичких путева који „одражавају склоност ка вијугавој линији“ („пут од Пожуна до Германије, преко Италије, Корзике, Калабрије, острова Церита и Хија, преко Цариграда, Црног мора, Бесарабије, Молдавије и Шлезиие“). Географско кретање је пратило и духовно, такође вијугавом времепловном стазом лектире: од средњовековног, ка античком, ренесансном према жељеном, просвећеном – човеку од пера. У писму Јосифу Јовановићу Шакабенти Доситеј пише: „Овде и лежи, тајна, понеже у свем створењу б(о)жјем и ч(е)ловеческом једна линија права не чини лепоту. Потребне су многе и сложене, а најпаче кругоподобне и волновидне“.

Како се иза пута обележеног људским корацима и трагом кочија – открива тајна, види сама „линија живота и приро-

де“? И шта та линија, тако карактеристична за 18. век, значи данас? Рајски врт из кога смо прогнани, врт који обрађујемо да бисмо преживели, врт који уређујемо да бисмо уживали – класичне вртове су сменили вијугави, а њих лавиринти. И из тог врта-лабиринта у коме се стазе рачвају – како изгледа (и да ли је могућ) повратак у Доситејејев врт? Да ли је он постао место нападних или наивних путоказа за путеве који нас нису одвели тамо где се желело стићи, или су то места са чијом „старомодношћу“ кокетујемо, користимо је попут неког антикварног комада намештаја у модерно опремљеном стану?

У Доситејејевом врту, ма колико линије биле вијугаве и кружне, ма колико се враћали на место одакле смо започели пут, губили се и избијали на стазу – само путовање још увек није лабиринт – оно у себи носи енергију и веру осамнаестовековног човека да пута има ако се усудиш да знаш. И зато напред назад. У век златни здраваго разума. У парадокс који није стран нашем времену.

Да би часопис имао неку „идентитетску“ препознатљивост, и да наша шетња Доситејејевим вртом не би била слепо тумарање, поставићемо неколике оријентире и дати одговор на питање зашто овај часопис, у мору других часописа, треба да постоји.

Доситејејев врт је часопис намењен публиковању радова из свих области истраживања Доситејејевог дела и српске културе 18. века као и других култура повезаних са Доситејејевим деловањем. С обзиром на интердисциплинарни потенцијал Доситејејевог дела, часопис би требало да буде попут врта с различитим садницама (студијама из области етнологије, социологије, историје, педагогије, филозофије...). Као везивна нит, у њима би се дијахронијски пратила веза (потврђивала, проширивала, негирала) са идејама изнетим у Доситејејевом делу. Паралелно са „великим темама“ везаним за крупне историјске и друштвено-културна дешавања која су обележила 18. век и прву деценију 19. века, у часопису би се посебна пажња посветила оним радовима који се баве семиотиком Доситејејеве свакодневице, радовима којима се мапирају најзначајније локације (места и институције) везане за

Доситејева путовања, ре-конструише његово време (обичаји, мода, „опхожденије“).

Доситејево дело се показало парадигматским (и у афирмишућем и у оспоравајућем контексту) у промишљањима читавог низа питања везаних за проблем идентитета, народа, вере, права, државе, етике... Стога се поље *Годишњака* шири, меандрира кроз радове из области религије, педагогије, историје, књижевности, политикологије, студија културе, публицистике правећи спону између „стarih“ доситејевских тема и актуелних приступа (постструктурализам, деконструкција, родне теорије, нови историцизам, постколонијализам...).

Наше апострофирање читалаца није само мала интертекстуална игра, већ најавља још једне значајне „доситејевске“ теме у *Годишњаку* – читаоца. Доситеј се обраћао најразноврснијој читалачкој публици: родољубивим трговцима, сладчајшујим, чувствителним читатељкама, образованој младежи, деци, породици... Полемишући са њиховим очекивањима, уређивао је рецепцијско поље једног хипотетичког, другачијег читаоца за кога је само читање истовремено био и когнитиван и емотиван и патриотски чин. Отворен према будућим временима, Доситејев текст је антиципирао и читатеље који су тек долазили: једне склоне видаковићевском писму, друге, анегдотском реализму, треће, научном есеју, четврте, дидактичној литератури, пете тривијалној популарној књижевности.

Данашњи читаоци мало шта деле са онима апострофираним у Доситејевом делу, са футуристичким визијама оног који „идућ учи, у векове гледа“. После искуства логора и лавирината, нови читаоци се не препознају као остварења жељеног просвећеног читаоца, пројектованог у 18. веку. Зато, у *Годишњаку*, из позиције оног који анализира Доситеја, читалац ће се поново наћи и под лупом другог који анализира њега самог. После рубрике *Век светлости* у којој ће се сабирати студије и есеји који разоткривају интердисциплинарни карактер Доситејевог дела, рубрика *Доситејеви читаоци* намењена је трећима у ланцу, читаоцима који читају читаоце Доситеја.

У рубрици *Ризница* објављиваћемо радове посвећене институцијама, школама, издавачким кућама у којима се про-

мовише Доситејево дело. Ту ће се наћи и грађа која би требало да буде корисна будућим истраживачима Доситејевог дела – чланци у којима се полемише са ранијим рецепцијама или начинима презентовања Доситејевог дела, архивски материјал, ликовна грађа и др. У *Доситејевом врћу* ће се популаризовати дела домаћих стваралаца која су морфолошки повезана са Доситејевим делом (есеј, афоризам, путопис, аутобиографија, сатирична проза).

У завршној рубрики *Летопис Задужбине* представили би се садржаји јавних дешавања (Књижевни салон „Код Доситеја“ скупови, расправе, свечаности, такмичења, концерти...) посвећених Доситеју и његовом делу, речју, хроника Задужбине.

Оријентири су постављени, али и лутањем се може избити на пут. Како су доситејевске стазе читања-писања-читања вијугаве – у сваком потенцијалном читаоцу и аутору прилога у Доситејевом врћу може се срести по један „скривени уредник“. И зато својим кораком – напред у ВРТ. Са, поред, упркос, уз Доситеја.

Београд, 17. март 2013.

Драјана Вукићевић

Студије и чланци

ВЕК СВЕТОСТИ

Марија Л. Митровић*
Универзитет у Трсту

Оригинални научни рад
Примљен: 12.02. 2013.
Прихваћен: 15.03.2013.

УДК 821.163.41.09 Обрадовић Д.
УДК 930.85(=163.41)(450)"17/18"

ТРСТ У ДОСИТЕЈЕВО ДОБА

У настојању да се нађе одговор на питање: шта је могло уверити Доситеја да се писмом обрати за помоћ приликом штампања прве књиге баш тршћанским, а не српским трговцима из других градова Хабзбуршке монархије, представљен је крај XVIII и почетак XIX века у Трсту, његов привредни и културни развитак. Баш тада се рађају прве важне културне институције и од чисто трговачког, Трст постаје и град културе.

Кључне речи: школа, библиотека, вишејезичност, Наполеоново доба.

Свој први штампани текст, *Писмо Хараламџију* (1783), Доситеј Обрадовић је упутио пароху српске православне цркве у Трсту. Тим текстом је најавио програм свога књижевног рада. Да би могао да га реализује био му је потребан новац: штампање књига било је тада веома скупо и пре него што аутор прикупи довољно новца за покриће штампарских трошкова, он не може да рачуна на реализацију свог програма. Након што је тршћанском пароху изложио своје планове и жељу да објави прву књигу, *Совјетше здравати разума*, Доситеј моли пароха да у циљу прикупљања новца штампано *Писмо* разашаље на разне адресе, али и да лепо поздрави и пренесе ускршње честитке представницима српских трговачких породица у Трсту: „Поздрави ми с ‘Христос воскрес’ господаре Војновиће, Ризниће и Куртовића, и проче Сарајлије и Мостаране“.

* marija.mitrovic@alice.it

У каквим је то односима Доситеј био са парохом тршћанске цркве кад од толиких познаника које је стекао на бројним путовањима бира управо њега? И зашто верује да би баш тршћански трговци били први који би му пружили новчану помоћ за штампање књиге? Имао је Доситеј у то време добрих пријатеља широм Европе, а боравио је и у другим градовима у којима је било богатих српских трговаца, официра, свештених лица (Задар, Сремски Карловци, Беч, Смирна...). Шта је Доситеју уливало поверење да ће баш тршћанска средина најпре „одрешити кесу“ и дати новац за просветитељски подухват? Какав је био Трст у то време? Какав Трст је Доситеј могао упознати пре него што се обратио Тршћанима за помоћ?

Доситеј је у Трсту био три пута. Трећи његов боравак био је најдужи (1802 –1806), и о том ћемо касније нешто више рећи. Но, када из Лајпцига пише пароху Харалампију, он овај град доста површно познаје. Био је у њему два пута: једном на пропутовању, када из Задра бродом стиже у Трст, да би затим „редовном линијом“, у кочијама са коњском запрегом, отпутовао за Беч. А други пут је у Трсту боравио неколико месеци: од ране јесени 1779. до поклада, у рано пролеће 1780. године. У запису који је о том свом боравку оставио у аутобиографском делу *Живої и љрикљученија* читалац неће наћи много података о Трсту. Поготово не оних који би му лако дали одговор на питање: каквим је то везама Доситеј био везан за Трст када је на почетку свог књижевног рада поверовао да су баш људи из тога града они који ће разумети његов подухват и финансијски му помоћи.

Читамо ли *Живої и љрикљученија* као некакво сведочење о градовима у којима је Доситеј боравио, скоро да ћемо се разочарати; године проведене на бројним путовањима Доситеј је сажимао и готово да уопште није остављао места за описе тргова, улица, историјске и уметничке приказе предела. Више него крајевима у којима је боравио, пажњу је посвећивао људима с којима се сретао. О свом другом боравку у Трсту Доситеј је у споменутој аутобиографији написао нешто више од једне странице и то у Осмом писму, кад обавештава свог имагинарног адресата, оловљавајући га са

Љубими, предраћи мој! о једном непријатном, и другом веома пријатном искуству из тог града. У Трст је Доситеј дошао са намером да добије место приватног учитеља (јавна српска школа отворена је десетак година касније, 1792). Очекивао је да му српски трговци дају пристојну годишњу плату од 500 форинти. Колико је то новца било и пре свега, како високо је Доситеј вредновао свој рад, можемо посредно закључити ако знамо да је годишња плата пароха Харалампија Мамуле године 1776. износила сто форинти! (Пурковић 1960 : 35). Трговци најпре обећају („Обнадежде ме да толико могу имати“), али на крају, пошто им посао није ишао онако добро како су се надали, они понуде само 300 форинти, на шта Доситеј не пристане. Занимљиво је да му је „лошу вест“ о пропалом обећању саопштио баш овај Харалампије Мамула, којем се он четири године доцније обраћа за помоћ (Пурковић, 1960). Али одмах стиже и добра вест: баш када су пропали договори са тршћанским трговцима, у Трст стиже руски архимандрит Варлаам с намером да пропутује Италију. „Откад је год Тријесте на свом месту, у боље време за ме није у њега могао доћи господин Варлаам, росијски архимандрит, с намјеренијем за поћи у Италију. Обавештава ми платити да поћем с њим и да га поучим талијански“.

То је дакле та добра вест, та срећа која омогућује Доситеју да најпре о трошку господина Варлаама, проведе зиму у Трсту, да му архимандрит плаћа зато што му овај даје часове италијанског, а онда да обојица крену у Венецију, у време чувеног венецијанског карневала.

Није, дакле, само Доситеј путовао да би учио, а онда та своја знања, особито познавање језика, преносио другима и тако зарађивао новац за своја нова путовања. Ево где и човек у поодмаклим годинама, свештено лице високог ранга из Русије такође најпре учи језик земље коју намерава да пропутује. Архимандрит је већ знао румунски, јер је родом био из Молдавије, а то је значило, каже Доситеј, „да је у талијанском језику на по пута био“. Могао се „снаћи“, како се то данас каже, и са румунским, могао се споразумевати на језику који у лексици има бројне речи латинског извора, као и италијански, али архимандрит поштује језик земље

коју жели да пропутује, па се задржава у Трсту и италијански учи од Доситеја, познаваоца бројних језика. Већ су тада људи знали да језик није само пуко средство минималне комуникације, него део културног богатства једног народа. И да говорити лоше на језику народа који поседује огромно културно наслеђе скоро да вређа ту културу и тај народ.

И још један детаљ заслужује нашу пажњу: бивши монах и његов нови познаник, постарији архимандрит, напуштају Трст крајем зиме и одлазе да уживају у карневалу: „У Венецији карневал. Луди би били кад би у Тријесту стајали. Ајде у Венецију! Да нам је и ту лепо било, то сваки зна да му се и не каже.“ Дуж хришћанског дела медитеранске обале од средњег века па надаље одржавају се у рано пролеће, односно, од четвртка до уторка пре него што почне шестонедељни ускршњи пост, улични карневали, са бројним маскираним учесницима. Карневали се одржавају у целој Италији, и данас школе не раде у уторак, последњег дана карневала. Посебно су чувени карневали у Виаређу и Венецији. Због инвентивности маски и укупне, веома елегантне одеће учесника карневала, због „*mascheratta*“, малих, пригодних скечева, које учесници изводе, повезујући у складну целину маске, музику, текст и плес, ови карневали и данас привлаче пажњу туриста из читавог света. Наш рационалиста, наш просветитељ, није се затварао само међу књиге, није само учио и поучавао, него је имао потребу и да учествује у јавним спектаклима и уживао је у њима на начин који обично везујемо за претходно, барокно доба. Пет карневалских дана су онај одушак, оно враћање игри, радости и спектаклу, које прија свим раздобљима, истина највише младима, али и свим простосрдчним и радозналим људима.

Ништа од овога што о Трсту проналазимо у Доситејевој аутобиографији још нам не може помоћи да схватимо зашто је, уочи Ускрса, 13. априла 1783. свој први штампани спис, свој књижевни програм сачињен у форми писма из Лајпцига, упутио Харалампију Мамули, пароху цркве Светог Спиридона у Трсту, рачунајући да ће књижевни рад заснован на програму просвећивања добити материјалну подршку од тршћанских трговаца. Само четири године раније тршћански трговци нису испунили Доситејева очекивања, па чак ни

своја обећања: понудили су му знатно мање новца за његов рад него што је он сматрао да тај рад вреди. До године 1783. када пише свој програм, Доситеј је пропутовао велики део источног света (данашњу Грчку, Албанију, Турску, Румунију), градове у којима су, поред католика, живели и имућни људи православне вере (Карловци, Задар, Беч), али када се одлучио да затражи помоћ за своје просветитељске подвиге, он се ипак обратио Тршћанима. Шта га је у том граду током боравка од 4-5 месеци могло уверити да неће куцати на затворена врата? Преговори између учитеља Доситеја и тршћанских трговаца нису се завршили уговором први пут, али је очигледно укупна атмосфера у граду Трсту, све оно што је сам тамо доживео током јесени и зиме 1779/80. у њему створило уверење да једино у том граду може наћи праве подржаваоце просветитељског програма који обећава да ће извршити, штампајући своја дела. Покушајмо, дакле, да сагледамо какав је то град био, какав је Трст Доситеј могао упознати крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 18. века.

КРАТКА ИСТОРИЈА ТРСТА

Прекретницу у историји Трста означава година 1719, када су посебним „патентом“ Хабзбурзи омогућили Трсту и Ријечи да делују као слободне луке („porto franco“). То је значило ослобађање од разних дажбина, заштиту страних трговаца у случају рата, дозволу странцима да поседују куће и остале некретнине. У Трсту почиње да ниче бродоградња; гради се најпре војна флота ради одбране аустријских трговачких бродова. Из свих крајева Европе и Медитерана у Трст стижу трговци и други предузетници, а са њима и разни авантуристи. Иако су послом у Трст стизали од самог почетка XVIII века, људи из Боке Которске и Херцеговине почели су се ту дуже задржавати средином тридесетих година XVIII века. У периоду од 1749. до 1753. Марија Терезија донела је низ уредби које су побољшале рад градских власти и свих институција у граду. Уведени су нови закони, град је изгубио аутономију, добио је гувернера из Беча, али низ нових

делатности у њему почиње да цвета и на велика врата улази крупан капитал. Трст постаје у правом смислу космополитски. У време свог процвата Трст се и просторно проширио, саграђени су нови молови, насуте су баруштине и саграђене нове улице и тргови на терену „отетом од мора“. Изграђен је нови водовод, саграђена болница, бројне школе.

Град Трст, дакле, постоји као значајан урбани и пословни центар негде од средине 18. века, са златним периодом у 19. веку, и лаганим умирањем откако је постао део Италије, 1918. године. До тада, био је највећа лука у Хабзбуршком царству, од тада седам, односно данас чак дванаест по реду лука у Италији.

Крајем XVIII века Трст није много заостајао за Бечом, особито на плану архитектуре, јавног образовања и социјалног старања. Ако су, након укидања приватних језуитских, прве јавне школе у Бечу формиране 1771, а 1774. ступио на снагу „Allgemeine Ordnung“ (Закон о обавезном основном образовању), у Трсту је прва јавна (народна) школа инаугурисана већ 1776. године, најпре на немачком, а одмах затим и на италијанском језику. Школа какву је осмислио реформатор Johann Ignaz Felbinger (1724 – 1788) више није на латинском, него на језику средине, што је у Трсту значило: на италијанском, немачком, словеначком и српском. Гувернер Трста, Карл фон Цицендорф (von Zizendorf), већ 20. марта 1777. године саопштава представницима грчко-илирске (српске) црквене заједнице да могу, о сопственом трошку, запослити учитеља грчког, односно илирског (како је тада био званични назив за језик Срба унутар Хабзбуршког царства). Осамдесетих и деведесетих година XVIII века прорадиле су у Трсту јавне школе и при парохијама – при јеврејској већ 1781, при српској 1792, а при словеначкој 1798. године. По прописима Беча, парохијска школа не може онемогућавати упис никоме (ни припадницима других религија, ни женској деци!)¹, а настава се мора одвијати

¹ Како одељења нису могла бити мешовита, девојчице су биле уписане, али је за њих била организована приватна настава: из године 1845, на пример, сачувано је у Архиву Српске црквене општине (даље: СА) писмо Школског инспектората који проверава треба ли отворити и женско одељење, а Илирска заједница одговора да има свега 5 девојчица школског узраста, од којих су три укључене у приватне школе, а две

на немачком и на језику средине, што је у школи при тршћанској Православној црквеној општини значило да су деца, осим немачког учила „илирски“, тј. српски и италијански. Сви формулари званичних школских докумената били су на немачком, а сва деца су на крају године полагала јавни испит из три језика: немачког, италијанског и илирског/српског.

СРПСКЕ ПОРОДИЦЕ У ТРСТУ

У Писму Хараламџију Доситеј спомиње по имену три трговачке породице, а додаје и друге „Сарајлије и Мостаране“.

имају кућне учитеље – СА, 1845, II одељење, Фасц. Бр. 46. – Што се пак тиче ђака друге религије уписаних у православну школу, њих је у српској, православној школи увек бивало све до године 1821, када је једним декретом забрањено да католици похађају некатоличке школе, што се споменуте године односило чак на три ђака, која су морала напустити школу при православној парохији. Требало би прегледати све годишње извештаје о раду школе из Архива Православне цркве, што је у датим условима немогуће, али како из једног документа из 1830. сазнајемо да је укупан број ђака у тој школи био – деветнаест (СА, фасцикла 178, број 1300), онда три ученика чине готово шестину уписаних! Касније, а особито у кризним временима XX века, српску школу у Трсту похађали су бројни Словенци из овога града.

Данас знамо да су тршћански трговци дуго чували чврсте везе са крајевима из којих су долазили, али и да су успостављали нове, како са лучким градовима дуж Медитерана и Црног мора, тако и са градовима на северу Европе. Ево шта о српским трговцима из Трста и начину њиховог пословања пише Марко Дого, тршћански професор историје, који се до сада најдетаљније бавио историјским изворима пословања тршћанских трговаца:

„У корену илирске заједнице у Трсту (аустријске власти називале су *Илирима* сопствене поданике, православне Словене који су живели на војној граници, а и припаднике других народа, организоване у мање трговачке колоније у Бечу, Будиму и мањим центрима) налазе се два породична језгра. Са подручја између Херцег Новог и Боке Которске порекло је водио венецијански поданик, гроф Ђовани Војновић (Giovanni Vojnovich), који се 1750. доселио у Трст са породицом, новцем и бродом². Захваљујући племићкој титули стеченој у Венецији, вили у тршћанском насељу Сант'Андреа и одређеној склоности ка насилном начину вођења поморске трговине, важио је за упечатљиву и необичну личност тршћанске трговачке заједнице. Јово Куртовић (Jovo Curtovich)³ пак, био је родом из Требиња, трговац скромног порекла, који борави у Трсту од 1748. године. Неко време Јово Куртовић био је једини Херцеговац који је пословао у Слободној луци. Његова браћа, иако повезана са локалном верском заједницом, повремено су га обилазила, а из Трста би одлазила ка седиштима породичног предузећа које се градало по Источној и Средњој Европи. Његов земљак, Цветко Јовановић (Florio Jovanovich) придружује му се 1753, а не-

² Подаци о пореклу и породичним стаблима илирских досељеника углавном су преузети из *Историје* М. Ал. Пурковића, као и из поглавља која је написао G. Milosевич у књизи *I Serbi nella storia di Trieste*. Други извори, пре свега архивског типа, биће посебно наведени.

³ Италијанизована верзија имена је она која се појављује у документима аустријске администрације и Трговачког суда (вероватно је једини такав случај Јово Куртовић – који је представљао институцију у Трсту Марије Терезије – чије је име у документима понекад италијанизовано у Ђовани, али је најчешће сачувано у оригиналу, Јово), као и у регистрима илирске заједнице. У пословној преписци и у оставинским записима понекад се појављују ћирилични потписи. Латинска транслитерација дијакритичким симболима (односно ћирилична), овде примењена у загради, испуњава искључиво критеријуме практичности.

што касније из Сарајева стиже и Ризнић (Risnich). Они су, заједно са Војновићем, читавих дванаест година били једини Илири на тршћанској трговачкој сцени“ (Дого 2007 : 62-63).

Модел пословања какав су усвојиле ове породице, важио је свакако током целог XVIII и у првим деценијама XIX века: ти се људи вешто крећу дуж целог Средоземља, а није им страна ни копнена трговина; одлични су морепловци и трговци, имају „своје људе“, најчешће браћу у лукама и градовима Отоманског царства, Украјине и Русије, Млетачке републике и Хабзбуршког царства. Војновићи су чак стекли титулу грофа, и то од млетачких власти, али им то није сметало да се на мору понашају супериорно, арогантно и чак у улози правих гусара! „Један спис из 1762. наводи два племића – грофа Ђованија Војновића и његовог унука Деметрија (који је тих година стекао углед преиспољног гусара, вероватно јединог у аустријској поморској историји)“ (Cova 1992: 68).

И за Куртовића важи да није увек поштовао закон, да је умео бити и насилан и дрзак, али свакако врло успешан. Посао је развијао највише дуж Јадранског и Егејског мора до Леванта. Направио је комплетну трговачку мрежу; кључне трговачке везе одржавао је преко своје браће од којих је један живео у Смирни, други у Амстердаму, а трећи у Бечу, а потом Прагу, и сваки од њих је био на челу локалне испоставе Куртовићеве трговине. Трговао је житарицама, кукурузом, памуком, кафом, уљем, дуваном, сувим грожђем, кожом и крзнима. Кроз документе се може пратити раст његовог богатства и његов успон као успешног тровца: од 40.000-50.000 па до неколико милиона форинти; од првог купљеног брода па све до петнаестог, колико их поседује при крају века. Навешћемо овде и један податак који говори о великом поверењу које је Куртовић уживао код аустријских власти у Трсту. У дневнику који је током целог радног века водио гроф Карл фон Цицендорф (von Zizendorf), у оном делу који се односи на грофов боравак у Трсту, где је Цицендорф био највиша локална власт, бечки гувернер у периоду од 1776. до 1782, налазимо потврду да је био у личном контакту не само са грофовском породицом Војновића, него и са Куртовићем.

Гроф је сматран изузетно образованим, свој је дневник у 57 томова водио све време на француском језику. Године 1977. објављени су на италијанском они делови дневника који се односе на Трст⁴. Ту гроф поред осталог описује како одлази у кућне посете, на забаве које приређује Куртовић, а прави и излете возећи се његовим бродом. Кад год спомене Куртовићево име, он уз њега додаје титулу „гроф“: гроф Giovanni Curtovich! И тако, једва писмени трговац и бродовласник постаје „гроф“! За једног човека „плаве крви“ било је једноставније приписати трговцу титулу грофа, него признати себи да је реч „само“ о промућурном и способном трговцу. Нема сумње да је Куртовићево енормно богатство било веома запажено у Царевини. Занимљиво је да се подаци о његовом богаћењу налазе међу судским документима, јер му је највећи део робе пристизао из источног Медитерана, Александрије и Смирне, у време када се трговина са тим деловима Медитерана није смела одржавати јер је тамо владала куга.

Фамилија Ризнић, трећа коју поименце помиње Доситеј, дошла је из Сарајева. Њени чланови су развијали трговину између Мађарске, Трста и Јадранског мора. Велика интуиција Јовице Ризнића, оснивача породице, била је да се посвети трговини житарицама. Јер тада је била велика потражња жита у Европи. Дакле, почеци ове фамилије засновани су на тој грани. Укључујући у тај круг и читав Левант, фамилија стиче велико богатство. Други у тој „династији“, Јован, шири трговину преко Мађарске ка Црном мору, посебно у Одесу. Што је било посебно важно у време Наполеонових ратова, када трговина стаје у читавој Европи а Стефано Ризнић шаље целокупну своју флоту у Одесу и тако је може покренути онога часа када блокада престаје. И сам се, са читавом пародицом, сели у Одесу, а како му је жена била лепотица, и уз то племићког порекла, у њу се заљубио Пушкин. Тако је и једна Ризнићка уписана међу бројне песникове музе, које нису биле само песничке. Стефан, међутим, врло брзо умире и трговина прелази у руке његове деце, од којих најстарији син, Јован, још није ни пунолетан када преузима одговорност

⁴ *Archeografo Triestino* 1977, serie IV, vol. XXXVIII.

за цело предузеће. За њега Одеса постаје друго седиште, јер он је веома присутан пре свега у Трсту, где постаје један од изузетно цењених чланова Берзе. При том он не занемарује ни своје образовање, уписује се на правни факултет у Бечу, а затим у Падови.

Кроз историју⁵ ове три најстарије тршћанске трговачке породице, на које Доситеј рачуна када тражи материјалну потпору за свој просветитељски подухват, лако можемо уочити њихову ширину, комуникативност, успешно сналажење у времену и простору, висок друштвени углед... У једној мултикултуралној средини јаке конкуренције и брзог раста какав је био Трст у другој половини XVIII века само су такви, отворени људи, спремни да стално уче и стално улазе у нове послове и нове изазове, могли успети. Ето, то је Доситеј могао приметити и на то рачунати када је тражио помоћ од истих оних трговаца који му четири године пре овог писма нису позитивно одговорили на његов захтев.

⁵ Историјат ових породица преузели смо највећим делом из већ наведеног текста Марка Дога. О овим породицама Дого говори и у ТВ емисији едукативног програма Телевизије Србије, која је у лето 2012. емитована под насловом „Трст – раскршће народа, језика и култура“ у пет епизода.

ДОСИТЕЈ ПО ТРЕЋИ ПУТ У ТРСТУ

Сасвим је друкчији и још много модернији Трст почетком XIX века када Доситеј у њему борави готово четири године, од 1802. до 1806. Сада је ту нова генерација трговаца, Доситеј спомиње највише Теодоровиће, затим Мекшу... Сада му заједница даје чак 2000 фиорина годишње, и то не да би био учитељ њиховој деци, него да би могао да пише и даље објављује дела, слична онима какава је до тада већ објавио и која су очигледно била по мери и укусу ових људи. Материјална ситуација му дозвољава и да се у више наврата упуту ка Венецији и тамо остане по неколико недеља, где заједно са Павлом Соларићем припрема објављивање *Етике* „по системи г(осподина) професора Соаве“, како пише у поднаслову књиге коју је објавио 1803. године. Да видимо какав је Трст био у време Доситејевог најдужега и у извесном смислу најлагоднијег боравка.

Ако су Наполеонова освајања изазвала у Бечу велику инфлацију, па је чак 1811. дошло до државног банкрота (Костић 1952 :81), сигурно је да ни у Трсту трговцима у том периоду нису цветале руже. Наполеон није никада ушао у Беч, а у Трст је ушао чак три пута, 1797, 1805. и 1809. године па је свој штаб имао у самом центру града. То је време великих и наглих промена: већ је у првом налету (1797) под Наполеонову власт пала Венеција и тада се добар део капитала, заједно са људима сели у Трст, који тако у првом часу профитира од новог, великог рата. Међутим, окупација из 1805. године, која је трајала 5 месеци (од 19. септембра 1805. до 4. марта 1806) и покренула много већи број учесника (по први пут у рату учествују и амерички бродови), створила је низ баријера трговачким пословима, проглашене су блокаде како поморских тако и копнених путева. Трговина је препуна ризика, особито левантски трговци из Трста, Грци, Срби, Турци, спремни су на ризик, познају боље путеве и начине ризичне трговине. Неки од њих се баш тада енормно и нагло богате, а други опет преко ноћи пропадају. О кризи кроз коју су пролазили тршћански трговци тога времена пише Марко Дого, који у већ спомињаној студији приказује

результате својих архивских истраживања, међу којима налазимо и документ са Доситејевим потписом из 1805. године, који упућује на закључак да је и у Трсту Доситеј још увек морао да обавља најразличитије послове, па да поред осталог буде преводилац и судски тумач, како би себи загарантовао можда не само преживљавање, него и деловање и живљење у новој средини. Вредност новца је опала, инфлација је велика, па сада ни 2000 фиорина годишње није довољно за све оне трошкове којима се наш просветитељ излагао.

У Трсту, и да је хтео, Доситеј није могао живети издвојено, изоловано од живе градске структуре, нипошто није могао остати упућен искључиво на контакте са тамошњим српским трговцима. Јер, као што смо видели, међусобно повезивање, коришћење више језика у дневној комуникацији у граду, било је тада присутно и код српских трговаца, чак и када/ако су били једва писмени. Да видимо онда чиме је тај град могао привући пажњу великог реформатора и борца за рационалне, баластом традиције неоптерећене, друштвене и културне односе.

У поређењу са већином италијанских урбаних целина, Трст не спада ни у велике, ни у старе градове. Он није туристички познат град у оној мери у којој су то бројна стара насеља

дуж читавог Апенинског полуострва. Трст није Фиренца, Напуљ, Рим или Венеција. У Западној Европи, Доситеј је бора-вио у великим градовима, са јаким културним и научним традицијама (Беч, Хале, Лајпциг, Дрезден, Париз, Лондон...). Трст је у време Доситејевог боравка као град могао имати чак извесне предности у односу на споменуте велике, старе и културолошки јаке градове, иако је тада то град са тек нешто више од 25 хиљада становника. Током целог XVIII века Трст је био град искључиво трговачке оријентације, културолошки мртав, заинтересован само за материјалне добити. Тек на самом крају XVIII и почетком XIX века догађају се знатне промене и у односу овога града према култури и културним институцијама. Ваља споменути и чињеницу да је Трст град необично танког патрицијског слоја (особито у поређењу са Бечом, али и са већином италијанских градова, па чак и са оним сасвим малим градовима, какав је рецимо био Пиран), град у којем су и у градском већу већ крајем XVIII века фигурирала имена странаца, а не само Италијана, и у којем су улогу елите веома брзо преузели трговци, па је чак управно тело градске Берзе, које се састојало од 40 чланова, и у којем знамо да је барем фамилија Ризнић дала свој допринос активним чланством, постала истовремено и део градске управе. Трст је град у којем је – баш у време када је Доситеј стигао – трговачка класа постала уједно и градска и културна елита. Управо 1804. године представници Берзе постају уједно и чланови градског Већа. Осим трговаца и државних чиновника (који сви одреда морају познавати барем два језика – немачки и италијански) у граду који је у непрестаном и наглом расту, све је више адвоката, нотара, лекара, инжењера, архитеката. Како истиче историчар Ђулио Червани⁶, чак и сви трговци који у град пристижу из Турске, Грчке, осталих делова Италије, из Црне Горе и Далмације, убрзо доживљавају баш италијанску културу као своју. Али, баш због тих бројних придошлица, због релативно ниског утицаја породица које би инсистирале на класицистичком образовању

⁶ Тршћански часопис *Umana, rivista di politica e cultura* доноси 1958. године посебан број, посвећен расту и развоју културних институција у Трсту. Из тог броја, користили смо посебно текст: Giluio Cervani, „Indirizzi e sviluppi della vita culturale“, стр. 97-100.

и свом старом, средњовековном патрицијском пореклу, Трст се релативно брзо и лако претварао у град модерне, просветитељске, и готово паралелно преромантичарске и романтичарске оријентације. За разлику од свих осталих италијанских градова, који су барем до средине XIX века инсистирали на хуманистичко-реторичком типу културе, на језику, формама живота и писања какве су одговарале старој, патрицијској градској структури свих италијанских градова, Трст је релативно лако и брзо прихватио ново: филозофија успеха, зараде, путовања, кретања – то је била „етика“ и „поетика“ времена. Ту се рано почео на делу остваривати космополитизам, који је нашем великом путнику несумњиво могао више одговорати него клима уштогљених форми и старе патрицијске традиције великих европских градова.

Првог новембра 1793. године отворена је у Трсту прва јавна библиотека, а њену основу, првих 4000 књига, чинила је, управо тих година укинута, класична аркадијска седамнаестовековна приватна библиотека грофова из Горице (затворена 1783). Учени и предузимљиви библиотекар из Фиренце, Ђузепе де Коleti (Giuseppe de Coletti), схватио је да је Трст град новог времена, преселио је у овај град фондове угашене библиотеке, коју су, док је постојала, могли користити само привилеговани, успео да заинтересује градску управу за ово благо, те библиотека убрзо постаје власништво општине, њени су фондови отворени за све грађане, а радно време библиотеке је необично дугачко чак и за наше данашње услове – она је отворена до 22:30! Већ после неколико промена седишта, она 1815. године бива смештена у зграду у којој је и данас, на тргу Хортис (Tassini 1958: 78). У годинама које Доситеј проводи у Трсту о овом феномену се пише и говори и не можемо никако ни помислити да би Доситеј могао остати необавештен и да он, полиглота и радознали путник, није био привучен тим гласовима и није посеђивао библиотеку у којој су фондови тада још били сређени на основу језичке припадности: одвојено су стајале латинске, италијанске, немачке, француске, енглеске књиге....

Мита Костић (Костић 1952: 86) претпоставља да је Доситеј по кафанама читао бечке новине које су писале о Пр-

вом српском устанку, али не узима у обзир локалну, тршћанску штампу. Трст се, истина, не може похвалити да је имао своја дневна и недељна гласила у исто време као и неки други западноевропски градови; Фиренца је своја прва гласила објављивала већ од 1636, а Трст „тек“ од 1781, и то на немачком језику: *Triester Welt-Korrespondent*, замишљен пре свега као трговачки гласник, који међутим од самог почетка доноси и рецензије значајнијих дела италијанске културе. Следећа два немачка гласила: *Nachrichten und Vorfällenheiten der See und Handelsstadt Triest* (1783) и *Triester politische und Handlungs Zeitung* (1784), покреће и штампа књижара Тратнер, која је део великог ланца књижара распрострањених по целој Монархији, а са једним од важних седишта и у Трсту.

Године 1784. почиње излазити *Osservatore triestino*, најпре недељник, али ускоро званични дневни лист на италијанском језику. Уз повремене краће прекиде, промене ритма излагања, формата, па чак и имена (док су градом управљали Французи звао се *Gazzetta di Trieste*, па после чак *Osservatore illirico*), часопис је континуирано постојао све до 1933. Од 1797. године, од првог Наполеоновог уласка у град, овај је дневни лист имао и обавезни подлистак под насловом: „notizie di guerra“ – вести из рата. Једна друга, сигурно занимљива студија могла би се позабавити баш оном сликом коју су локалне тршћанске новине, унутар ових вести из ратова, створиле о српским устаницима. Нису ли можда и Доситејеве приватне информације о том великом догађају, које су му стизале путем писама, допирале и до ушију локалних новинара, није ли се тршћанска локална штампа у том извештавању разликовала од бечке можда баш и захваљујући Доситеју?

Такође у време Доситејевог борава у Трсту, у првој половини 1805. године, аустријске власти увеле су у овоме граду обавезно основношколско образовање деце од 6 до 12 година. То је читавих пола века раније него што је слична обавеза била уведена у осталим италијанским градовима (тек 1859), а свакако је последица не само терезијанских реформи, него и близине Француза, који на окупираним територијама

инсистирају на образовању домаћег становништва на домаћем језику и у јавним школама. Али, крај приватног, претежно језуитског образовања догодио се знатно раније: већ од 1774. унутар Монархије школе морају бити јавне, а не приватне. Црквене институције могу организовати школе, али и оне морају бити лаичке и отворене не само за припаднике оне религије чија је црква. Већ 1784. сестре бенедиктинке отварају нижу гимназију („нормалку“) за женску децу. У последњој деценији XVIII века у Трсту ради 26 основних школа на италијанском језику.

Трст јесте доживео просперитет захваљујући трговини, али се баш кроз његов развој и процват може уочити колико и какви све – претежно културолошки – фактори омогућују процват једнога града. Историчар Елио Апих (Apih 1988: 11) показује да је тршћанско привредно чудо било могуће само у контексту снажне модернизације друштва. Аустријски просвећени апсолутизам (државне школе, филантропија, културне асоцијације, театар...) све је то помогло тек придошлим трговцима из разних крајева света који су у Трст дошли привучени правилима „отворене луке“ да се нагло либерализују и модернизују; ритам њиховога напретка није успевала да следи локална патрицијска каста, која нагло пропада. „Нови Трст се рађа као лаички и грађански, без патрицијске класе; биће то можда најграђанскији град у Аустрији“, истиче историчар Елио Апих. И традиционалном католицизму ту су подсечена крила, Патент о верској толеранцији издат 1781. године доделио је верске слободе и некатоличким религијама, али је Марија Терезија дала православним грађанима Трста већ 1751. могућност (и кредите) да саграде свој храм.

Уласком Трста у Илирске провинције (1797 – 1813), под француску управу, укинута је племство и јаке разлике које су до тада постојале између племства и обичних грађана, као и између грађана и становништва које је стизало из залеђа. Укључивши Трст у Илирске провинције, француска управа је укинула његову муниципалну организацију, којом се Трст дичио од 1295. године. Зато су против Наполеона и нових административних и управних потеза устале старе тршћанске патрицијске породице, које су иначе својевремено с не-

годовањем прихватиле и отварање Трста према Леванту, према новој трговачкој класи подузетних, али не сувише рафинираних људи. Но, сада су се на истој страни Наполеонових противника нашли и сви богати трговци: ратови који су се у то време водили, поморска блокада коју су увели Енглези као одговор на копнену блокаду коју је увео Наполеон, те престројавање малих осигуравајућих друштава у велике асоцијације, што се догађа управо у првим деценијама XIX века – све то поставља низ проблема пред до тада изузетно богате трговачке, дакако и српске фамилије. И тако су се, по први пут, нови становници Трста, трговци а међу њима и угледни српски трговци, нашли на истим позицијама (мада из различитих разлога!) са крајње конзервативним делом старог, патрицијског становништва тога града.

ДОСИТЕЈ НАПУШТА ТРСТ

Најчвршће односе Доситеј је успоставио са породицом Теодоровић, па се ту, као и у породици Мекша, из које је потицала Софија, супруга Драге Теодоровића, бринуо о васпитавању млађих. Тесно је сарађивао са Павлом Соларићем, помажући особито његов подухват штампања *Земљоописанија*, а заједно са овим младим интелектуалцем и песником желео је да оствари свој велики сан: да негде у српским земљама отвори школу и штампарију. Али све те планове и науке прекрила је вест о устанку Срба. Откако је та вест стигла до Доситеја, он је све своје енергије, па и финансије усмерио на помоћ устаницима. На крају, уз позив ученог митрополита Стратимировића, креће 13/25. јуна 1806. на пут и у Београд стиже августа 1807. године. То је у најкраћим цртама оно што се о Доситејевом боравку најчешће истиче, што је створило нашу представу о односу Доситеја и српских трговаца у Трсту.

Можда је баш Трст, град који се тако рећи пред очима Доситејевим, током првих година XIX века претварао из трговачког у град културе, град школа, библиотека, можда је баш тај град оставио на Доситеја и његов будући рад у тек ослобођеној Србији велики утисак, показујући да се и једна мала, тек ур-

банизована средина може окренути ка култури и постати промотер важних и вредних модернизацијских токова.

ЛИТЕРАТУРА:

- Априх 1988: Elio Apreh, *Trieste*. Laterza, Bari
- Червани 1958: Giulio Cervani, „Indirizzi e sviluppi della vita culturale“. In *Umana, rivista di politica e cultura*, n. 1-8. str. 97-100.
- Кова 1992: Ugo Cova, *Commercio e navigazione a Trieste e nella Monarchia asburgica da Maria Teresa al 1915*, Udine
- Дого 2007: М. Дого, „Народ побожних трговаца. Српско-илирска заједница у Трсту, 1748-1908“. У књизи: *Светлости и сенке. Култура Срба у Трсту*. Београд, стр. 62-63.
- Костић 1952: М. Костић, *Доситеј Обрадовић у историјској персјективи XVIII и XIX века*. Историски институт САНУ, посебна издања, књига 2. Београд
- Пурковић 1960: М. Ал. Пурковић, *Историја српске православне црквене ојшћине у Трсту*. Трст
- Тасини 1958: Aldo Tassini, „La Biblioteca Civica“. In: *Umana, rivista di politica e cultura*. Trst 1958, br. 1-8, str. 78-81.

MARIJA L. MITROVIC

TRIESTE NELL'EPOCA DI DOSITEJ

Già nei primi contatti con la città di Trieste nell'autunno del 1779 Dositej ha notato che questo è luogo della cultura e non solo del commercio. Dagli anni novanta e soprattutto nel primo decennio del nuovo secolo crescono le istituzioni culturali: scuola pubblica, giornali, biblioteca pubblica. La seconda sosta di Dositej, questa volta più lunga (1802-1806) avvenne proprio nel momento quando nella città si è affermato il modello moderno dell'amministrazione locale: i membri della Borsa fanno parte anche dell'amministrazione cittadina. Le famiglie che Dositej frequentava e nominava nelle sue lettere facevano parte proprio di questo nuovo aspetto borghese della città.

Parole Chiave: la scuola; la biblioteca; il plurilinguismo; l'epoca napoleonica;

Персида С. Лазаревић Ди Ђакомо *

Università degli Studi

„G. d’Annunzio“ Chieti-Pescara

Dipartimento di Lingue,

Letterature e Culture Moderne

УДК 930.85(410)“17“

УДК 339:929 Бошковић Р.

УДК 821.163.41.09 Обрадовић Д.

Оригинални научни рад

Примљен: 24.02. 2013.

Прихваћен: 12.03.2013.

ОД РУЂЕРА БОШКОВИЋА ДО ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА КРОЗ ЕНГЛЕСКЕ КЛУБОВЕ, КРУЖОКЕ И УДРУЖЕЊА

Циљ истраживања овог рада је оцртавање друштвено-културне средине Велике Британије кроз друштвени феномен „клубовања“ (*clubbing*) у периоду боравака Руђера Бошковића (1760) и Доситеја Обрадовића (1784-85) у Енглеској. Метод: упоредно разматрање књижевно-историјских чињеница из живота научника и просветитеља о којима је реч и њихових додир са представницима енглеске културне средине. Резултати и закључак: иако 25 година раздваја боравак Бошковића и Доситеја у Енглеској, њихове се путање укрштају управо кроз феномен „клубовања“, тј. састанјања по клубовима, кружоцима и у удружењима, типичан за Велику Британију XVIII столећа.

Кључне речи: Руђер Бошковић, Доситеј Обрадовић, XVIII столеће, Енглеска, клубовање

Између 1760. и 1785. дубровачки научник Јосип Руђер Бошковић (1711 – 1787) и српски просветитељ Доситеј Обрадовић (1739/42 – 1811) боравили су у Енглеској што је значајно утицало на њихове животе и делатност. Оно што привлачи пажњу јесте чињеница да је и поред четврт века разлике могуће уочити заједничке тачке укрштања њихових путева. У току тих 25 година много тога се изменило, па ипак упоређивањем њихових кретања кроз енглеско друшт-

* p.lazarevic@unich.it

во и додира са представницима енглеске интелигенције оног доба, долази се до закључка да се те тачке преклапају управо у њиховим познанствима која су била условљена феноменом „клубовања“ (*clubbing*), типичног за енглеско друштво XVIII века.

Јосип Руђер Бошковић је стигао у Енглеску 27. 5. 1760. године и тамо остао до 20. децембра. Имао је 49 година и био је већ одавно чувен широм Европе као научник који се залагао за Коперников систем. Иза себе је у том тренутку имао девет објављених дела од којих је најзначајније *Theoria philosophiae naturalis* (1758)¹ где је изложио идеју да је сва материја кретање; увео је и закон сила, што је потом било од велике важности за теорију британског научника Мајкла Фарадеја. Како је његова слава расла, тако су га све више тражили, да као стручњак дâ своје мишљење о разним питањима: то га је одвело на бечки двор где је управо и објавио своју *Теорију* (Дадић 1998: 30-38).

По повратку у Рим Бошковић није био задовољан ситуацијом у *Collegium-у Romanum-у*, па је искористио прилику да крене на академско путовање кроз Европу. Пошао је из Рима 4. 9. 1759. и вратио се четири године касније, путујући у Париз, Лондон, Гент, Брисел, Левен, Антверпен, Хаг, Нијмеген, Келн, Бон, Ахен, Лијеж, Нанси, Стразбург, Манхајм, Хајделберг, Аугзбург, Венецију, Цариград, Варшаву, Краков, Беч, и поново у Венецију да би се у новембру вратио у Рим. Ово Бошковићево путовање – *grand tour* – било је веома успешно и значајно је утицало на његов живот и рад каснијих година, али и на делатност европских научника тог времена и касније (Олсон 1969; Супек 1989: 169-186; Дадић 1998: 101-109; Мартиновић 2001).

¹ Остала Бошковићева дела објављена пре 1760: *De maculis solaribus* (1736), *De circulis oscillatoribus* (1740), *De viribus vivis* (1745) *De cometis* (1746), *De aestu maris* (1747), *De lumine* (1748), *Elementa matheseos universae* (1754), *De litteraria expeditione per pontificam ditione ad dimentiendo meridiani gradus et corrigendam mappam geographicam, iussu et auspiciis Benedicti XIV* (1755) (ово је дело затим преведено на француски и штампано под називом *Voyage astronomique et géographique dans l'état de l'église* 1770. године, а 1784. је објављено на италијанском као *Giornale di un viaggio da Costantinopoli in Polonia dell'abate Ruggiero Giuseppe Boscovich*.

Но, и Доситеј Обрадовић је у суштини већ био на свом „гран туру“ (Лето 2011: 71-103): до децембра те 1784. пропутавао је велики део Европе и као Руђер Бошковић требало је да из Париза дође у Лондон. У *Живојш и прикљученијима* каже пред одлазак из Париза:

„Како ми је мучно било из Париза поћи! Али што ћу? Нужда је тврђа од чекића. Какви[х] би[х] прекрасни[х] књига ту могао накуповати? Чини ми се да сам ту први ред за живота, на оне књиге гледајући, сожалио што нејмам новаца. Од Лајпсика, с ове три недеље у Паризу, оде четрдесет дуката; камо, гди је Лондон? Није до стајања. Напред!“ (Обрадовић 2007: 136)

Занимљиво је да је Доситеј стигао у главни град Велике Британије у среду, 1. 12. 1784, а отишао из Лондона крајем маја 1785, управо огледалски обрнуто у односу на Бошковића. Имао је око 47 година и пре доласка у Лондон објавио је у Лајпцигу четири списа: *Писмо Хараламџију* (1783), први део *Живојш и прикљученија* (1783), превод *Слово ђоучишелно ђосђодина Георђија Јоакима Цоликофера* (1784) и први део *Совјеша здравађо разума* (1784).

Енглеска је тада била прави Елдorado за странце (Бејн-Пауел 1951: x) и већина страних путника је осећала неку врсту слободе већ при помени имена Енглеска, где је стандард био далеко виши него на континенту (Мајстер 1795: 5). Стога није ни чудо да је Доситеј при доласку у луку Довер узвикнуо: „Ево ме већ, фала богу, у одавно чувеној и задуго пожељној Инглитери, у граду Доверу!“ (Обрадовић 2007: 137).

Исто тако пријатно изненађен је био и Руђер Бошковић који је овако писао свом брату Бару: „Остао сам у чуду, јер сам увијек чуо да је значај Енглезе меланколичан, а Француза веселост, а ја сам напротив оставио у Паризу и у Versaillesu у свим шеталиштима, вртовима и свима друштвима у којима сам био велику мирноћу и озбиљност, док сам овдје видио живост и веселост веће од оних за вријеме поклада у Риму“ (Супек 1989: 146).

Страни путници у Енглеској чим би стизали у неку луку, били су намерени да је напусте што је пре могуће (Бејн-Пауел

1951: 8). И заиста, Доситеј каже да је стигао у Довер, но да је отишао потом у Кентербери и да је тамо преспавао. Исто тако истиче да су он и његов сапутник, „свештеник Ирландез“ имали „прво седалиште у великом инглеском интову“ („хинтов“ мађ. *hintó*), тј. у кочијама, али „полазећи из Канторбера, дао сам моје место другом, а пошао сам сести на покров интова (и ту се на лепом времену comodно седи) за моћи боље свуда гледати“ (Обрадовић 2007: 138). Из луке до осталих градова постојало је неколико начина превоза: имућнији Енглези су путовали својим кочијама које су возили њихови коњи, па су слично најмили кочије и имућнији странци, али постојали су и јефтинији превози, тзв. *stage-coach* (Бејн-Пауел 1951: 10); у тим кочијама се путовало боље него на било који начин на континенту (једино се није путовало недељом кад је важила забрана), па није ни чудо да је Доситеј изјавио да се у „интову“ комотно седи. Пруски пастор Карл Филип Мориц (Karl Philipp Moritz, 1757 – 1793) је о својој посети Енглеској 1782. записао да су те кочије у очима странца биле елегантне и да су садржавале довољно места за шест особа (Мориц 2010: 57). Но било је кочија које су носиле и по 12-15 људи на крову и та могућност је била описана у „London Evening Post“-у (1751). За многе је то значило да су могли да уштеде карту јер је била упола јефтинија.

Доситеј је преспавао у Кентерберију и сутрадан, у четвртак, 2. 12. 1784. стигао у Лондон. Не каже колико је пут трајао, али се зна да је за 30 миља таквим кочијама до циља било потребно барем 5 сати!

Руђер Бошковић је видео литице Довера први пут 23. 5. 1760. Иако је био језуита, носио је лаичко одело. „Његовом високом стасу одлично је пристајало лепо одело епохе Помпадур а лице оштро сечено, са живим оком, некако се нарочито истицало испод напудроване перике à bourse“ (Трухелка 1928: 51). У Довер је стигао на краљевском броду у друштву новоименованог шпанског амбасадора на двору Џорџа II. Сутрадан је амбасадор возом отишао за Лондон, али Бошковић се вратио на брод. Капетан је позвао Бошковића да посете Гринвич и отишли су у опсерваторију где је радио краљевски астроном Џејмс Бредли (James Bradley, 1693 –

1762). А кад је и сам стигао у Лондон, како је и доликовало његовом положају и струци, Бошковић је посетио астронома Џорџа Паркера, грофа Меклсфилда (George Parker, 2nd Earl of Macclesfield, 1695/1697 – 1764) који је тада био председник „Краљевског друштва“. Поред научника (међу којима је значајан и сусрет са Бенџамином Френклином), Бошковић је имао прилике да се сретне са тада најважнијим личностима културног живота Енглеске. Кад је стигао у Енглеску, на власти је био краљ Џорџ II (1727 – 1760) кога је наследио Џорџ III 25. 10. 1760; стога је Бошковић био сведок почетка ере краља Џорџа III која ће захватити и Доситејев боравак у Енглеској и Доситеј ће имати прилике да упозна људе који су били управо у додиру са двором Џорџа III. Трухелка каже за Бошковића:

„Дипломате Лондона – међу њима и кнез Голицин – висока аристократија, књижевници и политичари звали су га у своје друштво. Био је он, дакле, с Џонсоном и Мариотом, с Борком и Баретијем, с виолинистом Цардинијем и са сликаром Рајнолдсом, да и не говоримо о Брадлеју, Матију, Месклину и толиким другим људима егзактне науке. Истина, Бошковић је уживао леп глас у науци и био је донео препоруке Клерџа и Мерана, он је и носио усмене поруке Делила енглеским астрономима, он је пред краљевским принчевима развио читаво онда толико актуелно питање о осматрању пролаза Венере преко Сунца. Али то није било све. Не само човек науке, Бошковић – иако језуита – био је и човек друштва“. (Трухелка 1928: 51)

За Бошковића је дакле то био „нови свет и нови живот“ (Крајновић 2011: 16).

Са Семјуелом Џонсоном, међутим, Доситеј није имао прилике да се лично упозна будући да је Џонсон преминуо пар седмица пре Доситејевог доласка у Лондон. Бошковић, пак, био је три пута у друштву с чувеним енглеским интелектуалцем. О томе говори Џонсонов биограф Џејмс Бозвел (James Boswell, 1740 – 1795) који каже да су Џонсон и Бошковић разговарали на латинском и на француском:

„When Pere Boscovich was in England, Johnson dined in company with him at Sir Joshua's Reynold's, and at Dr. Douglas's, now Bishop of Salisbury. Upon both occasions that celebrated foreigner expressed his astonishment at Johnson's Latin conversation. The Conversation at Dr. Douglas's was at first mostly in French. Johnson, though thoroughly versed in that language, and a professed admirer of Boileau and La Bruyere, did not understand its pronunciation, nor could speak it himself with propriety. For the rest of the evening the talk was in Latin. Boscovich had a ready current flow of that flimsy phraseology with which a priest may travel through Italy, Spain and Germany. Johnson scorned what he called colloquial barbarisms. It was his pride to speak his best. He went on, after a little practice, with as much facility as if it was his native tangle“. (Bozvel 1831: 292)

На латинском је разговарао са својим пријатељом и Доситеј, када је дошао у дом господина Ливија: „По фтором часу поставе трапезу и дође господар дома, мој нови пријатељ, мистер Јоан Ливи. С њим се поздравим и почнем разговарати латински, којим језиком он бесеђаше с предивним красноречијем и исправностију“ (Обрадовић 2007: 142). Сасвим разумљиво с обзиром на то да је господин Џон Ливи (John Livie, 1729 – 1798), Шкотланђанин, био чувени класициста чије су преводе Хорација и Вергилија ценили савременици (Лазаревић Ди Ђакомо 2013а). Доситеј је са својим домаћинима разговарао и на немачком и француском: „[...] гди што не би[х] могао погодити, то бих нама[х] с немечким или с францеским надокрпио“ (Обрадовић 2007: 143). За разлику од Бошковића који за време свог боравака у Енглеској није успео да научи енглески језик толико довољно да би се њиме служио и на енглеском читао, па није могао да прочита дело Едмунда Барка о узвишеноме, *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and the Beatiful* (1756)², Доситеј је пак био веома вољан да енглески научи, да би могао читати књиге у изворнику, јер је био „љубитељ њи[х]

² „Бошковић није у Лондону научио енглески довољно да би могао прочитати ово дјело у оригиналу, зато и каже, да се у Енглеској 'много цијени', уздржавајући се од тога, да сам о њему изрекне свој суд“ (Торбарина 1950: 69).

ова језика“ (Обрадовић 2007: 143); лекције му је испрва давао извесни господин „Јанзон“ (Лазаревић Ди Ђакомо 2013а), а потом господин Ливи, док је са госпођом Ен Ливи [Ann Livie]³ читао и преводио Езопове басне са грчког на енглески. Каже Доситеј: „Језик сам постигао, не само за разумевати књиге, него и говорити њим могао сам“ (Обрадовић 2007: 149).

С лева на десно: Џејмс Бозвел, Семјуел Џонсон, Џошуа Рејнолдс, Дејвид Герик, Едмунд Барк, Пасквали Паоли, Чарлс Барни, Френсис Барбер (?),
Оливер Голдсмит

Описујући сусрет Семјуела Џонсона и Руђера Бошковића, биограф чувеног енглеског интелектуалца је поменуо да је Бошковић вечерао са Џонсоном код Џошуе Рејнолдса (Joshua Reynolds, 1723 – 1792). Ради се о чувеном енглеском сликару XVIII столећа који је радио портрете у тзв. „великом стилу“ („Grand Style“). Био је члан Краљевске академије уметности, Краљевског друштва и Краљевског друштва за уметност. Захваљујући својој делатности Рејнолдс (Хајлс, 1936) је био стално у додиру са представницима више класе и инте-

³ „Sun Fire Office“, MS 11936/387/602443, 6.7.1792.

Џошуа Рејнолдс, „Друштво
гилетшанајша“ (1777-1778)

лектуалцима, па није чудо да је била његова идеја да оснује, потом заједно са Семјуелом Џонсоном, „Клуб“ (*Club* или *The Literary Club* или *Dining Club*) (Фајфер 1956).

„Клуб“ је био основан у Лондону 1764, на првом спрату Turks Head-a, Gerard Street бр. 9. У самом почетку је било девет чланова „Клуба“⁴: чланови су се састајали сваког понедељка увече и остали у друштву до недеље у зору. „Клуб“ је био осмишљен тако да и кад би се састали само двојица, то је било довољно

да се друже и да проведу пријатно вече. Композитор Чарлс Барни (Charles Burney, 1726 – 1814), који је касније постао члан „Клуба“, записао је да је Семјуел Џонсон желео да окупи групу људи разних професија који би били референцијална тачка у дискусијама (Вејнгроу 2001: 331). „Клуб“ је до 1773. године имао 16 чланова, а већ 1775. године 21 члана. Међу новоизабранима били су чувени глумац Дејвид Герик (David Garrick, 1717–1779), економиста и филозоф Адам Смит, Џонсонов биограф Џејмс Бозвел, те нећак Вилијама Фордајса, патрона Доситеја Обрадовића, физичар и хемичар Џорџ Фордајс (George Fordyce, 1736 – 1802).

Феномен клубова, кружока, удружења и учених друштава карактерише британско XVIII столеће, пре свега период од 1760. до 1800. године. Тренд пораста клубова и друштава је

⁴ Џошуа Рејнолдс, Семјуел Џонсон, Едмунд Барк (Edmund Burke), Кристофер Њуцент (Christopher Nugent), Топхем Боуклерк (Topham Beauclerk), Бенет Ленгтон (Bennet Langton), Оливер Голдсмит, Ентони Шамијер (Anthony Chamier), Џон Хокинс (John Hawkins).

посебно забележен око 1770, да би достигао врхунац управо у деценијама од 1780 – 1800, односно у периоду кад је Доситеј дошао у Лондон. То је доба владавине Џорџа III које делом захвата и боравак Бошковића. За време Џорџа III притисак за формирањем корпорација је порастао што је био синоним тренда за формалним организацијама. Припадати неком друштву, клубу или удружењу значило је пре свега бити на неки начин законски представљен и имати заштиту тих друштава (Кларк 2011: 97-98). Исто тако, нека друштва и клубови су били више у моди, нека мање. Тако је, на пример, било са Друштвом антиквара (*The Antiquarian Society*)⁵ чији су недељни састанци били веома у моди (Кларк 2011: 111). Такође је било учестало чланство у неколико удружења истовремено: припадати једном удружењу или клубу није искључивало припадање другом. Центар тих друштава је био Лондон (мада је феномен био присутан и у другим градовима Велике Британије) који је 1801. имао скоро милион становника, а крајем XVIII века регистровано је било око 3000 клубова и удружења (!) (Кларк 2011: 131). Са другачког списка клубова и удружења треба, осим Џонсоновог и Рејнолдсовог „Клуба“, поменути и Спалдингов клуб центлмена (*The Spalding Gentlmen's Club*), или пак Ајви Лејн клуб (*The Ivy Lane Club*) који је основао Џонсон 1740, затим Друштво дилетаната (*Society of Dilettanti*) које је било веома моћно и чија је сврха била да коригује и прочисти јавни укус земље. Неколико година пре него што је сер Џошуа Рејнолдс постао члан тог друштва, радило се на томе да формирају јавну академију, па су од 1750. ишли у правцу оснивања Краљевске академије (Кели, 2009).

Међу ученим друштвима и удружењима свакако је најзначајније било Краљевско друштво, пуним именом *The Royal Society of London for Improving Natural Knowledge*, које

⁵ Лондонском Друштву антиквара је припадао Џон Џексон који је о ископавањима између Clement's Lane-а и Lombard Street-а обавестио Друштво антиквара списом *Account of the discoveries (made) in digging a sewer in Lombard Street and Birchin Lane*. У вези са његовим (?) евентуалним и контроверзним познанством са Доситејем в. Лазаревић Ди Ђакомо (2013a)

је основано 1660. првобитно као *College for the Promoting of Physico-Mathematical Experimental Learning*: краљ је одобрио њихово удружење па су 1662. добили назив *Royal Society of London*. Почетком XVIII века друштво је имало 110 чланова, а већ 1739. око 300, док је репутација друштва порасла кад је председник постао сер Исак Њутн (1703 – 1727). Политички гледано, унутар друштва је доминирала странка виговаца, као и Хардвиков кружок (*Hardwicke Circle*), именован по лорду Хардвику (Philip Yorke, 1st Earl of Hardwick, 1690 – 1764). Уз помоћ Хардвиковог кружока за председника Краљевског друштва је био изабран гроф Меклсфилд, онај исти кога је упознао Бошковић. А под Меклсфилдом кружок је достигао врхунац своје активности. Хардвиков кружок је утицао и на друга учена друштва, као на пример на Друштво антиквара (Хендерсон, 1941).

Одмах по доласку у Лондон Бошковић је посетио астронома Меклсфилда који је позвао Бошковића на вечеру и на седницу друштва. За време вечере су пили у здравље Дубровчанина Бенедикта Стаја. Стаја је хвалио и математичар, књижаар и штампач Џон Норс (John Nourse, 1705 – 1780)⁶ (Федер 1981) код кога је Бошковић требало да штампа своју поему *De Solis ac Lunae Defectibus libri V*; Норс је такође имао намеру да објави и *Ноџетијева гјела с Бошковићевим биљешкама* (Торбарина 1950: 55). Бошковић је свој спев о помрачењу започео још 1730. у Риму, а додао је стихове почетком 1750-их година, да би закључио спев 1760. са жељом да га објави у Лондону и посвети Краљевском друштву, као што и стоји на насловној страни: „*Ad Regiam Societatem Londinensem*“. Овај спев из подручја астрономије, захваљујући коме је критика одмах по објављивању прогласила Бошковића за песника достојна Августова столећа (Бошковић 1779: xxix), није међутим објавио Џон Норс већ Роберт Додсли (Robert Dodsley, 1704 – 1764)⁷, један од најчувенијих енглеских издавача оног доба (Страус 1910; Соломон 1996). То је онај исти Додсли у чију су књижевну мистификацију упала четворица

⁶ 138 Strand, London. в.: Тимперли 1839: 746.

⁷ Apud Andreas Millar, in the Strand, et R. et J. Dodsleios in Pallmall, Londini 1760, V+250, in 4°.

аутора са Балкана, међу којима и Павле Соларић са својим *Мудрољуйцем индијским* (Венеција, 1809)⁸. Додсли је објавио многа дела Семјуела Џонсона⁹, али и Хораса Волпола, затим Марка Екенсајда (Mark Akenside, 1721-1770), лорда Литлтона, лорда Честерфилда, Едмунда Баркеа. Значајно је рећи овом приликом и да је објавио Езопове басне, *The Select Fables of Aesop translated by R. D.* (1764), као и дела Вилијама Шенстоуна, *Works of William Shenstone* (1764 –1769).

Из групе људи око Семјуела Џонсона који су имали прилике да се упознају са Руђером Бошковићем, неколико личности води до енглеских пријатеља и добротвора Доситеја Обрадовића. Пре свега Џошуа Рејнолдс који је био између осталог и члан Краљевског друштва, управо као и доктор Вилијам Фордајс (William Fordyce, 1724-1792), патрон Доситеја у Лондону који је постао члан друштва 1787. године. Џошуа Рејнолдс је у ствари био веома близак са братанцем горе наведеног Доситејевог патрона, Џорџом Фордајсем који је био члан Краљевског друштва физичара (*Royal College of Physicians*). Осим са Рејнолдсом, Фордајс је био пријатељ и са глумцем Дејвидом Гериком, затим са драматургом Ричардом Бринслијем Шериданом и историчарем Едвардом Гибоном. Џорџ Фордајс је био изабран у „Клуб“ 1774, на предлог Оливера Голдсмита и Семјуела Џонсона, а 1776. је био изабран за члана Краљевског друштва.

Међу пријатељима Џошуе Рејнолдса је била и лејди Корнелија Најт (Lady Cornelia Knight, 1757-1837), дама на двору принцезе од Велса, која је у својој аутобиографији оставила о Бошковићу више података од других енглеских књижевника. Лично је познавала и Рајмунда Кунића, Марка Бруеровића и Антуна Сорга, а на енглески је превела песму Игњата Ђурђевића, која почиње „Бијељаше се издалека

⁸ Године 1750/51. Додсли је приредио и објавио дело *The Oeconomy of Human Life* које је било прави књижевни бестселер, преведено на више европских језика, између осталог два пута и на српски, на славонски и на кајкавски (Лазаревић Ди Ђакомо 2011а; Лазаревић Ди Ђакомо 2011б)

⁹ Једно од првих Додслијевих издања је Џонсонов *London* (1738), а исто тако је сугерисао и помогао финансирање речника енглеског језика, *A Dictionary of the English Language* (1755), који се понекад штампао и под називом *Johnson's Dictionary*.

– у ружицах зора около“, а коју је песник ставио на почетак својих „Љувених пјесни“ (Решетар 1918: LVII; Торбарина 1951). О Бошковићу је више година касније записала да је био „not only a good mathematician and astronomer, but also a good Latin poet; he had the talent, which many others of his countrymen have possessed, of composing with great facility extempore verses in Latin“ (Најт 1861: 25).

Корнелија Најт се дружила и са другима из Рејнолдсовог круга, као са Анцеликом Кауфман (Angelica Kauffmann, 1741-1807), сликарком швајцарског порекла која је уживала велики углед у енглеском друштву. Оно што је значајно нагласити овом приликом јесте да је Анцелика Кауфман била веома блиска са Вилијамом Фордајсом и његовим братом Џејмсом (James Fordyce, 1720-1796): инспирисана алегориским списом другог брата Вилијама Фордајса, Дејвида Фордајса (David Fordyce, 1711-1751), а који је издао Џејмс Фордајс под називом *Temple of Virtue: A Dream* (1757)¹⁰, Анцелика Кауфман је насликала слику *Religion*.

Када је отишла у Италију, швајцарска сликарка се дописивала са својим енглеским пријатељима, па је тако писала и Вилијаму Фордајсу, две године пре Доситејевог доласка у Енглеску. О „достојнејшем господину“, како га је Доситеј описао, Анцелика Кауфман говори у суперлативима, називајући га највољенијим бићем човечанства и жали што га није раније упознала (Церард 1893: 187-189), управо као што је Доситеј жалио што се мора раставити од својих енглеских пријатеља: „Бог сâм зна како ми је жао било ове преслатке људе оставити!“ (Обрадовић 2007: 145)¹¹.

Из писма Анцелике Кауфман сазнајемо и да је 1782. Вилијам Фордајс становао у Warwick Street-у, Golden Square, што није адреса која је регистрована као место његове смрти, тј. Brook-street, Grosvenor-square, за коју смо претпоставили да је било Фордајсово пребивалиште које је Доситеј посећивао

¹⁰ Овај спис је у вези са Џонсоновом алегоријом (и Фордајсовим Дијалозима о васпиштању), коју је објавио у часопису „The Preceptor“, (в.: Енгел 1984: 119).

¹¹ Џејмс Фордајс је написао и епитаф за Семјуела Џонсона, како је саопштио 16.6.1785 (Фордајс 1785).

(Лазаревић Ди Ђакомо, 2013а) кад каже: „[...] а сваког петка би у довољном подружеству на части у господина Гулјелма Фордајс [...]“ (Обрадовић 2007: 144).

Кружок који је посећивао Руђер Бошковић води и даље до Доситеја: пре свега треба истаћи да је у кругу око Семјуела Џонсона и Роберта Додслија био и поменути Вилијам Шенстоун (William Shenstone, 1714-1763), тада чувени песник, познат и по томе што је развио уметност баштованства (*landscape gardening*) на свом имању Лисоус (*The Leasowes*). Шенстоун је био у честом додиру са Робертом Додслијем који је издао његова дела, а значајно је и да је Анџелика Кауфман илустровала једно од његових посмртних издања¹².

Оно што, међутим, овом приликом привлачи пажњу јесте чињеница да је Шенстоун, који је такође имао свој књижевни кружок (*Shenstone Circle*), познат и као Ворикшир група (*Warwickshire Coterie*; чланови кружока су се састајали на његовом имању), био пријатељ Доситејева „благодетеља Ливија“¹³ код кога је Доситеј становао делом свог боравка у Лондону. Шенстоун и Ливи су се дописивали (најстарије датирано писмо је од 11. 2. 1761)¹⁴, и Ливи је у то време припремао издање Хорација за издавача Џона Баскервила (John Baskerville, 1706-1775). У то исто време је био тутор у дому Џона Роубака (John Roebuck, 1718-1794), физичара и хемичара из Бирмингема, значајног за индустријску револуцију, сарадника Џејмса Вата (Дери, Вилијамс, 1993). Ливи је становао код Роубака¹⁵, како уосталом и стоји на адреси („Address To/Mr Livie, / at Dr Roabuck's, / Birmingham“) и Шенстоун му је управо писао у вези са издавачима Баскервилем и Додслијем (Тирни 1975: 266). У писму Додслију, Шенстоун потврђује и податак да је Ливи био са универзи-

¹² William Somerville, *The Poetical Works of Will. Shenstone with the Life of the Author*, Illustrated by Angelica Kauffmann, Edinburgh: Apollo Press, John Bell, 1778.

¹³ Шенстоун је у почетку Ливијево презиме писао погрешно, као Levy (Тирни 1975: 272).

¹⁴ Исто.

¹⁵ „While editing Horace, Livie was living at Dr John Roebuck's house, where he was family tutor“ (Тирни 1978: 471).

тета у Абердину (уп. Лазаревић Ди Ђакомо, 2013а), као и да је био у додиру са лордом Бјутом (Lord Bute, 1713-1792)¹⁶, премијером краља Џорџа III (Тирни: 268).

Џон Роубак, пак, био је члан чувеног ученог Друштва месечара (*Lunar Society*) из Бирмингема, које су сачињавали природњаци, произвођачи, филозофи, индустријалци (Југлоу, 2002), и које је добило име по томе што су се чланови састајали кад је месец био пун¹⁷. Састанци друштва, у ствари, сами по себи нису били толико важни: радило се о људима који су живели близу једни других и уопштено су били често у додиру, па су размене идеја и преписка биле константне (Скоуфилд 1957: 411).

Један од најзначајнијих чланова Друштва месечара је био Џозеф Пристли (Joseph Priestley, 1733-1804), теолог, дисентерски свештеник, филозоф, хемичар. Значајно је да је Пристли својим делима допринео и педагогији, пре свега својим делом *The Rudiments of English Grammar* (1761) које помиње Шенстоун у писму Ливију (Тирни 1978: 472). Такође важан податак је тај да је Пристли био један од следбеника учења Руђера Бошковића, но ипак је дошло до сукоба између Пристлија и Бошковића. Пристли се са Бошковићем упознао у Паризу, где је пратио, као библиотекар, свог патрона лорда Шелбурна (William Petty-Fitzmaurice, 1st Marquess of Lansdowne, the Earl of Shelburne, 1737-1805). На путу по Европи Пристли је искористио прилику да се лично упозна са значајним европским научницима, укључујући и Бошковића. Због својих ставова био је оптужен да је материјалист, и он је тај свој материјализам изградио на Бошковићевом учењу о материји и динамичкој атомистици; ово није годило Бошковићу који је протествовао код Пристлијевог патрона лорда Шелбурна и тражио да Пристли опозове своје тврдње да се његов материјализам заснива на његовој природној

¹⁶ Лорд Бјут је био Шкот и често су га оптуживали да фаворизује шкотску заједницу у Лондону што је имало за последицу „шкотофобију“ (Ненадић 2010: 23, 87, 146, 158).

¹⁷ На тај начин су могли да се сигурније врате кући, с обзиром да није било уличне расвете. Због тога су их звали иронично „месечарима“, *lunarticks*, а што је пак било у вези са термином *lunatics*, „чудаци“.

филозофији. Пристли је тада, 19. 8. 1778. писао Бошковићу с поштовањем, али пун горчине: „I have not made you an accomplice with me in it; for that I have only adopted your theory of the nature of matter, without supposing that you had the most distant idea of the use that I have made of it“ (Варићак 1912: 206).

Посебно је значајно овом приликом указати на занимљиву чињеницу да је Џозеф Пристли био дисентер, у вези са интелектуалном културом рационалних дисентера у другој половини XVIII века. Три су тока дисентера од којих је први везан, између осталих, и за име Џона Тејлора (John Taylor, 1750-1826) (супруга „мистрес Телар“, сестре госпође Ливи), док другом току, емпиристичке традиције припада Џозеф Пристли, а међу припадницима трећег тока рационалних дисентера налазимо Адама Смита и брата Вилијама Фордајса, Дејвида Фордајса.

Као дисентер, Џозеф Пристли је био везан за Ејкин-Барболд кружок (*Aikin-Barbould Circle*): значајна енглеска песникиња и критичар, издавач и списатељица за децу, Ана Летиша Барболд (Anna Laetitia Barbould, 1743-1825)¹⁸, рођена Ејкин¹⁹, упознала се са Пристлијем у Ворингтону где се Пристли преселио да предаје на дисентерској академији. Сматра се да су је Пристлијеви стихови инспирисали да пише своју поезију²⁰. Ану Летишу Барболд је подстакао да пише и објављује њен брат, Џон Ејкин (John Aikin, 1747-1822), који је вероватно био модел за један од ликова у анонимно објављеном делу Дејвида Фордајса о васпитању, *Dialogues Concerning Education* (1745-48). Ана Летиша је била веома ак-

¹⁸ У једном нашем претходном раду смо транскрибовали име енглеске списатељице као Барбоу (в. Лазаревић Ди Ђакомо, 2013в), по француском и америчком изговору. Овом приликом користимо енглески изговор, Барболд, пре свега што је прикладније с обзиром на средину у којој је делала списатељица о којој је реч, а и због тога што је тај изговор био у вези са сатиром која се односила на њено име (*bold*, „ћелав“).

¹⁹ Године 1774. Ана Летиша Барболд се удала за Роушемонта Барболда (Rochemont Barbould), који је био на Варингтон академији.

²⁰ Пристлију је Ана Летиша Барболд посветила неколико песама: „To Dr. Priestley, Dec. 29, 1792“ (1793); „An Inventory of the Furniture in Dr. Priestley's Study“ (1825).

тивна у лондонским књижевним кружоцима, и њеној поезији су се дивили Оливер Голдсмит, Вилијам Вордсворт и Семјуел Тејлор Колриџ (в. Колриџ 1884: 320).

Ана Летиша Барболд је била пријатељица и са „мистрис Телар“, тј. госпођом Сузаном Тејлор (Susannah Taylor, 1755-1823), рођеном Кук (Cook), сестром госпође Ен Ливи, супруге господина Ливија (Лазаревић Ди Ђакомо, 2013а), о којој Доситеј каже: „На неколико недеља затим дође из Харвича госпође Ливи сестра, мистрис Телар, и брат њезин, Мг. Кок, на посештеније. Већ после тога сваки дан бивале су, како у њи[x] овом дому тако и код други[x] њихови[x] пријатеља, части и весеља и про[x]ођења по најлепши мести града и наоколо, куда сам и ја почти свуда морао [x]одити“ (Обрадовић 2007: 144). Ана Летиша је била у сталном додиру са Тејлоровима, и то преко Саре Медоуз Мартиноу (Sarah Meadows Martineau, око 1725-1800), унитаристи из Норвича која је слала своју децу у школу Ане Летише Барболд у Палгрејву. Мартиноу је била у сродству са Тејлоровима који су такође били из Норвича, и такође унитаристи (Џејмс, Инкстер 2012: 10). Ејкинови, Барболдови и Тејлорови су се често посећивали: Ејкинови и Барболдови су одлазили до Норвича и Џон Ејкин је читао своје књиге наглас госпођи Тејлор; а син госпође Тејлор, Ричард Тејлор је објавио дело Ане Летише Барболд, *Eighteen Hundred and Eleven* (Мекарти 2008: 396). Ана Летиша је веома ценила „мистрис Телар“: „[...] Mrs John Taylor of Norwich, perhaps the most intimate and most highly valued of all her distant friends“ (Ејкин 1825: iv).

Није, међутим, овде реч само о Доситејевим пријатељима и познанству самом по себи, већ је ово и у вези са Доситејевим књижевним делом: извор приче „Гора вежества“ коју је Доситеј објавио у *Собранију разних наравоучишних вешћеј в џолзу и увеселеније* (1793) јесте прича „The Hill of Science. A Vision“ („Гора науке. Визија“) коју је написала управо Ана Летиша Барболд и објавила 1773. у збирци: *Miscellaneous Pieces, in Prose, By J. and A. L. Aikin* (в.: Поповић, 2000: 115; Јаварек, 1978: 474-475; Лазаревић Ди Ђакомо, 2013в). Друга је чињеница да је Ана Летиша Барболд била пријатељица са Елизабет Картер (Elizabeth Carter, 1717-1806), чију је при-

чу „Religion and Superstition“ Доситеј превео у XIX глави *Собранија* под насловом „Благочестије и Сујеверје у једном виденију“. Повест порекла ове приче је таква да, почев од Доситеја, можемо ланчано навести утицаје и надовезивања аутора који су ову причу испричали сваки на свој начин: Доситеј < Ана Летиша Барболд < Семјуел Џонсон. У ствари, Џонсонова прича, „The Vision of Theodore“, односно прича Ане Летише Барболд „The Hill of Science. A Vision“, те стога Доситејева превод-прерада „Гора вежества и истине“, али и прича Елизабет Картер „Religion and Superstition. A Vision“, те прича историчара Џозефа Спенса (Joseph Spense, 1699-1768), „The Picture of Human Life. Translated from the Greek of Cebes, a Disciple of Socrates“, али и Доситејева прича „Сновиденије Мудрога. О обајателној сили мечтанија“ која је објављена у *Мезимицу* (1818) – припадају књижевној врсти познатој под именом „визија у сну“ (*dream-vision*) или „виденије“, која је позната још из класичног периода (в. Лазаревић Ди Ђакомо, 2013б).

Елизабет Картер је била важно име у енглеским кружоцима, па стога и у Друштву плавих чарапа (*Blue Stocking Society*) у коме се дискутовало о бројним социјалним питањима и о положају жене (Мигон 2002: 25-37). Међутим, ово нису били искључиво женски кружоци, па су ту долазили, осим Ане Летише Барболд и Елизабет Картер, и чланови других, горе наведених кружока и удружења: Џејмс Бити, Едмунд Берк, Дејвид Герик, Семјуел Џонсон, Елизабет Монтегју, Џошуа Рејнолдс, Хорас Волпол.

Хорас Волпол је био у сталном додиру са сестрама Мери и Агнес Бери (Mary и Agnes Berry, 1763/1764-1852): у својим писмима о њима говори нежно и ословљава их као своје „двоструке супруге“ („twin wives“). Мери Бери је такође, као енглеска списатељица, временом формирала свој кружок. Била је блиска пријатељица са енглеском вајарком Ен Симор Дамер (Anne Seymour Damer, 1748-1828), којој је Џон Ливи предавао класичне језике (Луис Соул 1914: 31, 34). Ен Симор Дамер, пак, била је пријатељица и Анцелике Кауфман која је урадила њен портрет. Исто тако је значајно да је лекар Ен Симор Дамер био управо Џорџ Фордајс (Доногју 2004: 647)...

Кружење по кружоцима, клубовима, удружењима, ученим друштвима и круговима у ствари условљава да се вртимо у круг. Чињеница да су припадници једних клубова, кружока и удружења не тако ретко били истовремено и чланови других истих таквих друштвених удружења говори о интелектуалној средини Енглеске у другој половини XVIII века. На тај начин је омогућено да сазнамо у којим су се круговима кретали Руђер Бошковић и Доситеј Обрадовић и њихови енглески пријатељи. Иако су њихови разлози одласка у Енглеску били различити, као и начин путовања, те статус, свакако је књижевно-историјски значајно да је круг интелектуалаца које је Доситеј имао прилике да упозна и посећује током шест месеци боравака у Лондону био онај исти који је дочекао Руђера Бошковића, управо као део мреже британске интелигенције која је била у самом врху друштва и која је својом делатношћу доприносила култури своје земље. Захваљујући феномену „клубовања“, типичног за енглеско друштво XVIII века, могуће је створити мапу познанстава Бошковића и Доситеја, чије се путање више пута преклапају и укрштају упркос временском размаку од четврт века које карактерише њихов боравак у Енглеској.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бејн-Пауел 1951: Rosamond Bayne-Powell, *Travellers in Eighteenth-Century England*, London: John Murray, Albemarle Street, W., 1951.
- Бозвел 1831: *The Life of Samuel Johnson, LL. D. including a Journal of a Tour to the Hebrides by James Boswell, Esq. Vol. III*, London: John Murray, Albemarle-Street, 1831.
- Бошковић 1779: *De solis ac lunae defectibus*, Paris: Valade, 1779.
- Варићак 1912: Vladimir Varićak, *Drugi ulomak Boškovićeve korespondencije*, RAD JAZU, knj. 193, Zagreb: Knjižara Jugoslavenske akademije, 1912.
- Вејнгроу 2001: *The Correspondence and Other Papers of James Boswell Relating to the Making of the Life of Johnson*, ed. Marshall Waingrow, [New Haven]: Yale University Press, 2001.
- Дадих 1998: Žarko Dadić, *Ruđer Bošković*, Zagreb: Školska knjiga, 1998.

- Дери, Вилијамс 1993: Thomas Kingston Derry, Trevor I. Williams, *A Short History of Technology: From the Earliest Times to A.D. 1900*, New York: Dover, 1993.
- Доногју 2004: Emma Donoghue, *Life Mask*, GB: Virago Press, 2004.
- Ејкин 1825: *The Works of Anna Lætitia Barbauld. With a Memoir. By Lucy Aikin*, vol. I, London: Printed for Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green, Paternoster-Row, 1825.
- Енгел 1984: James Engell, *Johnson and His Age*, USA: Harvard University Press, 1984.
- Јаварек 1978: Вера Јаварек, *Оілеги љреведени са енїлескої у „Собранију“ Досиџеја Обрадовића*, Зборник Матице српске за књижевност и језик, XXVI/3, 1978, 471-488.
- Југлоу 2002: Jenny Uglow, *The Lunar Men: The Friends Who Made the Future*, London: Faber & Faber, 2002.
- Каст, Колвин 1898: Lionel Cust, Sidney Colvin, *History of the Society of Dilettanti*, London: Macmillan, 1898.
- Кели 2009: Jason M. Kelly, *The Society of Dilettanti: Archaeology and Identity in the British Enlightenment*, New Haven and London: Yale University Press and the Paul Mellon Centre for Studies in British Art, 2009.
- Кларк 2011: Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800. The Origins of an Association World*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Колриџ 1884: *Table Talk of Samuel Taylor Coleridge: and The Rime of the Ancient Mariner*, [London]: George Routledge and Sons, 1884.
- Крајновић 2011: Davor Krajnović, *A Jesuit Anglophile: Roger Boscovich in England*, A&G, December 2011, vol. 52, 16-20.
- Лазаревић Ди Ђакомо 2011а: Persida Lazarević Di Giacomo, *Indianski mudroznanac (1825) i Indianzki mudroznanec (1833) u jednoj veoma uspešnoj evropskoj književnoj manifestaciji*, Croatica et Slavica Iadertina, VII/I, 2011, 53-81.
- Лазаревић Ди Ђакомо 2011б: Персида Лазаревић Di Giacomo, *У врџлоју евројске књижевне мисџификације на међи XVIII и XIX века: белешке на марџинама срџских љревода „брамино-ва рукојиса“*, у: Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд: МСЦ, 40/2, 2011, 185-199;
- Лазаревић Ди Ђакомо 2013а: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, *Common sense модел љросветџенија: Досиџеј Обрадовић и шкојско љросветџиџство*, (у штампи).

- Лазаревић Ди Ђакомо 2013б: Persida Lazarević Di Giacomo, *Okviri južnoslovenskih vizija u snu (XVIII st.)*, (у штампани).
- Лазаревић Ди Ђакомо 2013в: Персида Лазаревић Ди Ђакомо, „Гора вежестива и истинне“ Доситеја Обрадовића (извор и коментари), (у штампани).
- Лето 2011: Maria Rita Leto, *Il capolavoro imperfetto. Forme narrative e percorsi culturali in Vita e avventure di Dositej Obradović*, Napoli: Liguori Editore, 2011.
- Луис Соул 1914: Benjamin Lewis Saul, *The Berry Papers: Being the Correspondence hitherto Unpublished of Mary and Agnes Berry (1763-1852)*, London: J. Lane, The Bodley Head; Toronto: Bell & Cockburn, 1914.
- Мајстер 1795: [Jakob Heinrich Meister], *Souvenirs de mes voyages en Angleterre*, Zurich: P. F. Aubin, 1795.
- Мартиновић 2001: Ivica Martinović, *Recepcija Boškovićeve prirodne filozofije u Princetonu (1844-1846)*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 27/1-2 (53-54), 2001, 147-162.
- Мекарти 2008: William McCarthy, *Anna Letitia Barbauld: Voice from the Enlightenment*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2008.
- Мигон 2002: Anna Miegion, *Biographical Sketches of Principal Bluestocking Women*, The Huntington Library Quarterly, 65, 1/2, 2002, 25-37.
- Мориц 2010: Karl Philipp Moritz, *Travels in England in 1782*, Bremen: Salzwasser-Verlag, 2010.
- Најт 1861: *Autobiography of Miss Cornelia Knight, Lady Companion to the Princess Charlotte of Wales. With Extracts from Her Journals and Anecdote Books*, vols. 2, London: W. H. Allen and Co., 7, Leadenhall Street, 1861.
- Ненадић 2010: *Scots in London in the Eighteenth Century*, ed. by Stana Nenadic, Lewisburg: Bucknell University Press, 2010.
- Обрадовић 2007: Доситеј Обрадовић, *Писмо Хараламију. Живој и прикљученија, Сабрана дела Доситеја Обрадовића у шест књига*, књ. прва, Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић, 2007.
- Олсон 1969: Richard Olson, *The Reception of Boscovich's Ideas in Scotland*, Isis, 60/1, Spring 1969, 91-103.
- Поповић 2000: Павле Поповић, *О Собранију Доситеја Обрадовића*, у: Павле Поповић, *Нова књижевност. I. Од Доситеја до Вука и Стијерије*, прир. Предраг Палавестра, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства, 2000, 69-181.

- Решетар 1918: Milan Rešetar, *Djela Ignacija Gjorgji, Knjiga prva: Pjesni razlike i Uzdas Mandaliјene Pokornice, Stari pisci hrvatski*, Knjiga XXIV, Zagreb: Jugoslavenska akademija, 1918.
- Скоуфилд 1957: Robert E. Schofield, *The Industrial Orientation of Science in the Lunar Society of Birmingham*, Isis, vol. 48, n. 4, Dec. 1957, 408-415.
- Соломон 1996: Harry M. Solomon, *The Raise of Robert Dodsley: Creating the New Age of Print*, Carbondale: Board of Trustees, Southern Illinois University Press, 1996.
- Страус 1910: Ralph Straus, *Robert Dodsley: Poet, Publisher & Playwright*, London, New York: John Lane The Bodly Head, John Lane Company, 1910.
- Супек 1989: Ivan Supek, *Ruđer Bošković: vizionar u prijelomima filozofije, znanosti i društva*, Zagreb: JAZU, 1989.
- Тимперли 1839: *A Dictionary of Printers and Printing, with the Progress of Literature, Ancient and Modern; [...] by C. H. Timperley*, London: H. Johnson, 49, Paternoster-Row, 1839.
- Тирни 1975: James Tierney, *Four New Shenstone Letters*, Papers on Language & Literature, Summer 1975, vol. 11, Issue 3, 264-278.
- Тирни 1978: James Tierney, *Two More Shenstone Letters*, Papers on Language & Literature, Fall 1978, vol. 14, Issue 4, 470-472.
- Торбарина 1950: Josip Torbarina, *Bošković u krugu engleskih književnika*, у: Rudžer Bošković. *Građa knjiga 1.*, Zagreb: JAZU, 1950, 53-90.
- Трухелка 1928: Бранимир Трухелка, *Ирена Бромфилд*, Мисао, књ. 27, св. 201-208, 1928, 51-55.
- Фајфер 1956: C. N. Fifer, *The founding of Dr Johnson's Literary Club*, N & Q, 1956.
- Федер 1981: John Feather, *John Nourse and His Authors, Studies in Bibliography*, Vol. 34, (1981), 205-226.
- Фордајс 1785: James Fordyce, *Epitaph Proposed for Samuel Johnson*, Gentleman's Magazine, 55, June 1785.
- Хайлс 1936: Frederick Whitley Hilles, *The literary career of Sir Joshua Reynolds*, New York: The Macmillan Company; Cambridge, England: At the University Press, 1936.
- Хендерсон 1941: Lawrence Joseph Henderson, *The Royal Society, Science*. American Association for the Advancement of Science, 1941, 27-32.

Џејмс, Инкстер 2012: *Religious Dissent and the Aikin-Barbault Circle 1740-1860*, ed. by Felicity James, Ian Inkster, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.

Џерард 1893: Frances A. Gerard, *Angelica Kauffmann. A Biography*, New York: Macmillan and Co., 1893.

PERSIDA S. LAZAREVIĆ DI ĐAKOMO

FROM RUĐER BOŠKOVIĆ TO DOSITEJ OBRADOVIĆ:
MAKING THE ROUNDS OF THE BRITISH CLUBS,
CIRCLES AND SOCIETIES

SUMMARY

The aim of this paper is to explore the socio-cultural environment in Great Britain during the sojourns of Ruđer Bošković (1711-1787) in 1760 and that of Dositej Obradović (1739/42-1811) from 1784 to 1785. Both visits occurred in a period during which the social phenomenon of clubbing was quite prominent in British culture. A comparison of the literary production and the biographical backgrounds of the scientist and the educator is carried out, and the influence of the contacts they had with representatives of the British cultural milieu is considered. Although there was a difference of 25 years between the sojourn of Bošković and that of Obradović, they intersected paths through the contacts they both made at circles and societies that were typical in the eighteenth-century British culture of clubbing.

Key words: Ruđer Bošković, Dositej Obradović, eighteenth century, England, clubbing

Исидора Ђ. Поповић*
Матица српска, Рукописно одељење
Нови Сад

Оригинални научни рад
Примљен: 21.02. 2013.
Прихваћен: 15.03.2013.

УДК 821.163.41.09-22 Обрадовић Д.

УДК 821.163.41.09-22 Јанковић Е.

УДК 821.163.41.09-22“17“

ЕМАНУИЛ ЈАНКОВИЋ И ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ – КОМЕДИОГРАФСКИ ПРИНЦИПИ СРПСКИХ ПРОСВЕТИТЕЉА

Рад описује карактеристике прве фазе раног развоја српске комедиографије, како на основу теоретских промишљања о комедији двојице просветитеља – Емануила Јанковића и Доситеја Обрадовића, тако и на основу оних особености које је могуће уочити на нивоу самих драмских текстова ове врсте. Пажња је усмерена ка анализи природе и улоге дидактичких и забавних елемената у српској комедиографији епохе просветитељства, ка њеним типолошким одликама и одјецима које је она имала у каснијим фазама развоја овог дела националне књижевности.

Кључне речи: комедија, комедиографија, просветитељство, позориште, Емануил Јанковић, Доситеј Обрадовић

Као издиференцирана књижевна врста – са јасном идејом и концепцијом, комедија је у српски књижевни простор ступила у другој половини 18. века, израстајући из просветитељског погледа на свет и оне идеје о литератури и уметности уопште, какву је просветитељска епоха донела са собом. Није ни мало необично што је баш доба просветитељства ударило темеље развоју српске комедиографије, јер је управо то доба и успостављало нови, јаснији и снажнији цивилизацијски код. Овде би ваљало указати на један став Џорџа Мередита

* ipopovic@maticasrpska.org.rs

који, премда формулисан много времена након периода о коме је реч, сасвим прецизно доводи у везу разграновање једне културе са местом комедије у њој: „Сензитивност према комичном смеху је корак у цивилизацији. Не бити његов објекат је корак ка култивисаности. Ми распознајемо рафинираност људи по томе чему се смеју, и како се смеју, али знамо исто тако да се шире природе одликују тиме што је и њихова моћ да насмеју шири.“ (Стаменковић 1985: 568). Како је књижевност просветитељског периода своје основно упориште тражила у здравом разуму и етичким начелима, „[...] на сцену је ступила морална философија која је своје природно место нашла и у свим облицима комике.“ (Стефановић 2006: 139).

Премда би сврха развијене комедије истовремено требало да буде и етичка и естетичка, српска комедија просветитељског периода има далеко наглашенију етичку компоненту и у потпуности одговара дидактичко-утилитаристичкој концепцији литературе, својственој овом добу. Можда чак и више од било ког другог књижевног жанра!

Основна сврха комедије и примарни задатак њених аутора (без обзира на то што ауторска комедиографска дела у српској књижевности у овом периоду још увек не постоје) јесте успостављање стабилног система вредности и васпитавање младог, још увек незрелог грађанског друштва. То је уосталом у потпуној корелацији са дидроовским ставом о комедији и драмској и позоришној уметности уопште, као о крајње делотворном васпитном средству. Сходно општим друштвеним променама које је просветитељство донело са собом, и комедија овог периода схваћена је као својеврсна школа нације, моралистичко „нетрагедијско списаније“ (уп. Ерчић 1964: 19), које треба да буде блиско и разумљиво што широј читалачкој публици. Најкраће речено: „[...] морална дужност налази се у аутору, а друштво, младо грађанство, јесте оно негативно које, кроз указивања, треба васпитавати; припадник тог друштва, такође читалац, био је онај посредник грађанин који је, као индивидуа, из књижевног текста прихватио комичку корекцију морала схваћеног као поучно наравоученије.“ (Стефановић 2006: 140).

Комедија, каква се испрва јавља у српској књижевности, углавном нема много додирних тачака са оним што бисмо данас одредили као комедиографско дело. Њене изразите моралистичке тенденције умногоме гуше неспутану, природнију комику и тамо где би је можда и било јер би, у случају да јој се да одушка, основна дидактичка идеја комада могла бити обезвређена, па чак и исмејана. Тако би се рана комедиографска дела у нашој књижевности најпре могла подвести под уопштени европски османаестовековни жанр озбиљне комедије која, према дидроовској класификацији, обрађује „дужности и врлине човека“, насупрот веселој комедији која обрађује „смешну страну и пороке“.

Важно је овде указати на још једну битну карактеристику ране српске комедиографије, коју је примарно одредила просветитељска епоха. Наиме, ове комедије, које преко превода и прерада страних предложака у 18. веку први пут ступају на нашу културну сцену, пре свега су књижевне, а не позоришне врсте. Органска веза између драме и позоришта је у овим делима махом сасвим занемарена, а прави однос према позоришту, такође једном од ефикасних средстава у просвећивању нације, у овом периоду још увек није освешћен и осветљен на прави начин. Превасходни циљ српских књижевника који у својој мисији посежу за просветитељским потенцијалом комедиографских дела јесте афирмација књиге, стварање читалачке публике, као и разбијање укоревених предрасуда према штетним дејствима комедије. У најкраћем, да би се дошло до праве, васпитне улоге позоришта (позоришта схваћеног у стеријанском кључу, као „лека за болести моралне“), најпре је требало утемељити и развити позитиван однос према драми.

Концепт просветитељског система ране српске комедиографије, понајбоље илуструју поетичка промишљања Емануила Јанковића и Доситеја Обрадовића о овој проблематици, која су у мањој или већој мери присутна и у комадима које њих двојица пласирају читалачкој публици. Треба рећи и то да нека од тих промишљања, о којима ће доцније бити више речено, ни Јанковић ни Доситеј нису увек и потпуно успевали да спроведу у својим комадима са комедиографским тенденцијама, али су се одједи њихових

схватања о улози и сврси комедије као о националној школи осећали и доста касније, па је заправо на истоветним ставовима почела да се развија и ауторска комедиографија у српској књижевности. Могло би се рећи и то да су нека од просветитељских промишљања комедије толико дубоко укорееена и у нашој каснијој комедиографској традицији, да их је, донекле модификоване, могуће препознати чак и у савременим комадима¹.

* * *

Прва, преломна и прекретна тачка у развоју ране домаће комедиографије, означена је ступањем Емануила Јанковића на ово посве неразвијено поље српске литературе. Све оно што би се пре њега, мање или више посредно, могло посматрати као појавни облик комедије, везано је више за позоришну, мање за књижевну историју и традицију. Јанковићеви преводи и прераде ондашње стране комедиографске литературе, заправо представљају прави почетак наше световне драмске књижевности, која ће након њега наставити да се развија убрзаније, стичући своје представнике делом у Доситеју Обрадовићу, а затим у све знатнијој мери, у многобројним прерадама Јоакима Вујића, што најзад води и ка појави ауторске српске комедиографије. Иако три Јанковићева превода представљају тек почетни импулс, тек подстицај оним ауторима који ће га, у потоњим временима квантитетом и позоришном популарношћу, или пак креативном самосталношћу својих дела, увелико превазићи, „не сме се [...] превидети чињеница да је [Емануил Јанковић] својим

¹ Уопште узев, и неки од највиших домета српске комедиографије омеђени су изразито присутном функционалношћу хумора, у принципу неком врстом своје просветитељске мисије. Неке од главних карактеристика српске комедиографије могу се доста прецизно дефинисати уз помоћ једног става „оца руског театра“ Александра Петровића Сумарокова који тврди да је „писац комедија [...] дужан да исправља нарави. Да засмеје и користи — основни њен је закон“. Појмови „засмејати“ и „користити“ у српској комедиографској традицији махом су стајали равноправно, мада су у различитим епохама један или други били јаче и јасније видљиви.

преводишаштвом – ма колико оно било недоступно и, као литература, данас безмало заборављено – стекао не мали углед једног од оснивача наше позоришно-драмске традиције [...] На жалост [...] његови потхвати у овом правцу нису могли да изазову свеопште одушевљење и нису избегли судбину која их је, што је време више одмицало, све наглашеније одводила у прикрајке заборава (Маринковић 1972: 280).

Када је реч о комедиографском систему Емануила Јанковића, важно је истаћи чињеницу да он комедију није прихватио и није пропагирао према класичним конвенцијама, већ је то радио потпуно у маниру својих просветитељских интенција. Он ју је, дакле, посматрао као жанр озбиљне драме, којој је циљ да подучи, да укаже на врлине и мане појединаца и друштва, на могућности подстицања врлина и санкционисања мана. Искључиво забавни аспекти овакве литературе за Емануила Јанковића су готово сасвим споредни, односно никада нису одвојени и независни од њене изразите морално-дидактичке и социјално-утилитаристичке природе.

Први превод Емануила Јанковића јесте и његов највиши домет на пољу о коме је овде реч. У питању је превод *Терјоваца* – мање значајне, слабије успеле и ретко превођене комедије чувеног италијанског писца Карла Голдонија, а који је Јанковић објавио у Лајпцигу 1787. године. Превод *Терјоваца*, уједно је и најближи оној суштини коју бисмо и са данашње тачке гледишта углавном могли сматрати комедиографском суштином. То, међутим, никако није случај са два наредна превода — „наравоучителном веселом игром за децу“ *Зао оџац и неваљао син* Франца Ксавера Штарка и „сеоском веселом игром“ *Благодарни син* Јохана Јакоба Енгела, оба из 1789. Док је „наравоучителна весела игра“ Франца Ксавера Штарка (в. Јанковић, 1789а) пре „[...] моралистички трактат но уметничко дело, дијалогизирани текст који припада више историји педагогије него историји књижевности“ (Маринковић 1972: 318), „сеоска весела игра“ Јохана Јакоба Енгела (в. Јанковић, 1789б) је крајње наивно и драматуршки посве невешто конципирана, тако да је књижевно-уметничка вредност ова два делца и више него скромна, а она са комедијом, према неким

суштинским одликама, немају готово никаквих сродности. Да су *Терјовци*, од сва три Јанковићева превода, најближи комедиографском делу, може се рећи већ на основу жанровских одредница које ови преводи носе. Наиме, у формалном смислу, једино је тај комад одређен као комедија, док су друга два комада означена као нека врста веселе игре, уопште узев, као мање сложене и мање захтевне драмске форме. Ипак, и поред тога што су са књижевног аспекта и више него превазиђене и у том погледу без трајнијих вредности, и ове две веселе игре у преводу Емануила Јанковића имају приличног значаја у историји српске књижевности, односно у раном развоју домаће комедиографије. Њима је, наиме, успостављен један манир који ће доцније бити изразито популаран и који ће умногоме условити потоњи развој комедиографске праксе у нас. Мењајући оригинална имена протагониста комада и прилагођавајући атмосферу нашем поднебљу, па донекле, истина магловито, и менталитету, Јанковић уводи прераду, односно посрбу у нашу литературу, што свакако представља важан развојни искорак, који ће у српској комедиографској традицији бити присутан и доста након њеног ауторског уобличења.

Већ је напоменуто да је Емануил Јанковић као предлогак првог комедиографског импулса српској књижевности изабрао велико име актуелне европске литературе, не међутим и нарочито успео комад. *Терјовци* (*I Mercanti*, 1754) спадају међу комаде слабијег домета Карла Голдонија. У нашој литератури се много и често расправљало о томе због чега се Емануил Јанковић, срећно изабравши писца чијим делом уводи једну нову врсту у српску књижевност, определио баш за ову слабашну комедију (в. Томандл 1952; Маринковић 1972; Ковачек 1995: 40). Уз многобројне разлоге, међу најубедљивије спадају они да се прича о грађанском, трговачком слоју, каквом је и сам Јанковић припадао, преводиоцу учинила погодном, занимљивом и поучном темом за српску читалачку публику (уп. Маринковић, 1971), као и то да је ова комедија у своје време била изузетно популарна и на немачком књижевном и позоришном простору (в. Стефановић 2003: 567-568).

И сам овакав избор умногоме се може објаснити Јанковићевим изразито просветитељски одређеним ставом према комедији. *Терјовци* су пре свега крајње једноставан и непретенциозан комад, врло експлицитне моралне поуке, врло диференцираних позитивних и негативних протагониста – ликови су оштро подељени на носиоце врлина и носиоце мана и у оквиру такве поделе нема никаквих озбиљнијих психолошких сенчења. Овакав комад, иако без знатнијих уметничких квалитета, био је врло погодан за упознавање „младе“ књижевне публике са једним жанром који је тек у повоју. Могло би се уосталом рећи и то да су овакви избори представљали неку врсту манира раних српских комедиографа. Они су заправо и сами по себи произашли из става о комедији као о школи нације, чији је успех утолико већи, уколико може да се учини приступачном што ширем слоју публике, без померања суштинских, пре свега идејних тежишта.

У тумачењу Јанковићевог комедиографског просветитељског система свакако је кључан *Пролој Терјовцима* – теоријско, програмско промишљање сврхе комедиографске литературе, расправа о комедији, њеним карактеристикама и положају у српском друштву. У *Пролоју Терјовцима*, првом српском тексту о драмској књижевности, првом домаћем театролошком напису, може се врло јасно уочити и један шири контекст оновремених друштвених, културних, књижевних, па и политичких стремљења.

Основни слој просветитељског комедиографског концепта изнетог у *Пролоју Терјовцима* односи се на разбијање укореењених стереотипних представа о штетним дејствима комедије. Већ на самом почетку, Јанковић врло експлицитно даје до знања да се његови позитивни ставови према комедији односе на једну корисну литерарну врсту, која недостаје националној књижевности. Треба овде истаћи да је комедија за Србе оног времена често била исто што и театар, поистовећена дакле са извођењем на сцени. Ондашња „позоришна представљенија“ махом су била прилично сумњиве вредности, нерафинирана и често банална, па и лишена елементарног осећаја за добар укус. Она су била најближа оној суштини уличног позоришта коју је нешто раније

Гаврил Стефановић Венцловић означио као „безочне и законопреступителне зурнице“. Сливовито описујући тај, „хансврштовски“ тип позоришне комике свог доба, Јанковић ју је оштро супротставио једној сасвим другачијој врсти васпитно делотворног комичног потенцијала: „Највећа част национални моји, и данас јошче мисли, дасу комедије несамо младости но и старим људма шкодне, и само за немецко измишљење и држе, гдису Ђаволи Швабе измислили какоћеду варати новце от људи. Ниједан, које сам у ову част национални моји рачунао, није имао прилику, хасну комедија познати, неимајући ниједну у свом Језику писану а странимује непознат [...] Акоје који пут у театар и дошао, хасну комедија није могао познати, нег видио намазана лица [...] Премећујусе и скачу овамо онамо, само док измаме новце [...]“ (Јанковић 1787: 4).

Са друге стране, потпуно у складу са просветитељским концептом мишљења, Јанковић је поставио „комедије добре“ за које ће се, пошто се „до конца прочитају“ видети да „нису Ђаволштине, него случај и битија, која се сваки дан међ људма налазе“. Треба нагласити и то да Јанковићев појам „добре комедије“ стоји врло блиско Дидроовом концепту „честите комедије“, где је главни акценат стављен на дужности човека. „Позоришни комади честите и озбиљне садржине“, каже Дидро, „имаће успеха свуда, а нарочито у оном народу који је искварен“ (Дидро 1954: 103). Свестан заосталости, па и примитивности своје средине, која је у његово доба била неспорна, а која би се могла тумачити и као исквареност једног народа, Јанковић је, дакле, посегнуо за оним средством које ће у њеном оплемењивању бити делотворно, средством које ће ту средину забавити, али јој и истовремено, што је посебно важно, кроз забаву скренути пажњу на основне моралне вредности, васпитати јој укус и изградити разум!

У том аспекту своје просветитељске мисије, Јанковић је настојао да се посебно фокусира на свакодневне, уобичајене појаве, које ће његовој (читалачкој) публици бити препознатљиве и блиске, па самим тим и пријемчивије, лакше за разумевање и сагледавање основних порука дела. Укратко,

Јанковићу је основна намера да своју публику забави, али је та забава строго дидактички контролисана. Заправо, у оваквој врсти комада, забава је потпуно у функцији дидактике, уз изразито постојање свести да је просвећивање ширег слоја публике далеко лакше постићи кроз забаву, кроз призму комедије, него што би то било могуће сувопарним моралисањем.

Могло би се рећи да је Јанковићев превод Голдонијеве комедије, као уосталом и његова друга два превода оновремене комедиографске литературе, представљао својеврсни мали просветитељски експеримент – сасвим успео, и то, чини се, не само у контексту примарних намера Емануила Јанковића о којима је било речи. Јанковићев скроман „комедиографски свет“, представљао је не само први импулс српској комедиографији, већ јој је у неким аспектима умногоме трасирао и потоњи развој. Поједине типолошке одлике Јанковићевих комада, нарочито *Терјоваца*, провлачиће се и доције кроз српску комедиографију, а треба нагласити и чињеницу да је његов пионирски подухват дао очигледан подстицај за развој једног до тада запостављеног жанра домаће литературе. Наиме, када се сагледа пут који је домаћа комедиографија прешла од свог првог формалног пробоја у књижевност, до појаве једног од својих највиших домета, може се тврдити да се њен поступни развој заправо одиграо муњевито – за свега 43 године, колико је прошло од Јанковићевих *Терјоваца* до комедиографског првенца Јована Стерије Поповића *Лаже и џаралаже*. А то је свакако једна од потврда да је Јанковићев просветитељски експеримент и више него дао резултат!

* * *

Некако је природна чињеница да се традицијски ланац српске комедиографије, онај који води и до њених креативно самосталнијих и уметнички уобличенијих домета, продужио и усталио и у делу Доситеја Обрадовића. Ако је ратном развоју српске комедиографије најснажнији импулс, па и основна обележја дала епоха просвећености, очекива-

но је да је она неку врсту потврде имала и у делу Доситеја Обрадовића, иако је мисао нашег највећег просветитеља можда понајмање утицала на онај аспект културе који би се могао сматрати позоришним и драмским. Треба одмах нагласити да се код Доситеја Обрадовића лако може уочити један прилично уздржан, чак повремено и негативан однос према позоришној уметности. „Театрална представљенија“, вели Доситеј у својој *Еџици* „могу бити полезна, у велики градови нужна су; али разуман човек не чини себи од тога потребу и обичај“ (Обрадовић 1961: 61). Уколико се упоре-до осмотре Јанковићеви и Доситејеви ставови према позоришту, намеће се закључак да су они готово истоветни. Као и Јанковић, Доситеј „увеселенија“ дели на порочна и непорочна (уп. Ковачек 1991: 6), такође се окреће драмској литератури, комедији – књижевној врсти која, попут басне, служи „[...] нечем вишем а не само за разбибригу и доколицу, она није само за ‘увесељеније’ него и за ‘ползу’, за ово друго у првом реду“ (Деретић 1974: 30).

Како и сам Доситеј вели, говорећи о басни као о „забавном наравоученију“, а ти се ставови без остатка могу применити и када је реч о комедији, „ништа није човеку неугодније, нежели кад га други опомиње [...] И зато није ништа теже, нег советованија начин учинити пријатним. Сви и стари и нови списатељи јесу један од другогa превосходни у толико, у колико су у овом истом художеству совершенији били. Шта се ту није измишљало, да би се горко ово пиће штогод само пријатније учинити могло.“ (Обрадовић 1824: 112-113).

Сходно оваквим ставовима, основни принцип и циљ комедиографије код Доситеја Обрадовића јесте дидактички утицај на сународнике, али што јаснији и што „безболнији“. Експлицитне натрухе моралних придика у оваквој концепцији комедије настоје се избећи – шала и разонода су управо она средства путем којих се придобија читалачка публика. Тако се, упркос примарно етичкој намени дела, унеколико отвара простор и за његову естетичку функционалност.

Објавивши 1793. године у *Собранију разних наравоучи-телних вешћеј Дамона* – превод младалачке комедије Готхолда Ефраима Лесинга, Доситеј Обрадовић је практично

заокружио прву фазу развоја српске комедиографске литературе, ону фазу чији замах у суштини није умакао оквирима своје просветитељске условљености. Ни Доситеј се није у овом послу определио, као ни Емануил Јанковић, за најуспелије дело великог писца. С једне стране, посве је природно да је и Доситеју била много пријемчивија идеја и етички оквир ове Лесингове комедије, неголи њени књижевни квалитети. С друге стране, *Дамон* јесте репрезентативно дело свога времена. То је комедија типа, писана по узору на француске и италијанске комаде, без јасно развијене интриге, но идејно посве одређена. У њој је пресудан „[...] израз одређене воље, којом се побеђују друштвено-моралне неприлике, репрезентоване једним ликом или групом ликова“ (Стефановић 2002: 288). Посматрано са тог аспекта, Доситеју је одговарало то што се у овом комаду више говори него делује, јер је то добар потенцијал за уобличавање јасније и пријемчивије моралне поуке дела. Такво становиште је, међутим, условило неке суштинске драматуршке недостатке овог комада, због којих се он може посматрати као комедиографско дело само у оквирима сопствене епохе. Такође, и основни тематски оквир *Дамона*, утемељен на контрастирању типова правог и лажног пријатеља, где на крају пријатељство тријумфује, из Доситејеве просветитељске визуре, где мотив пријатељства заузима неку врсту почасног места, као једно од најузвишенијих човекових осећања, морао је и сам по себи деловати врло примамљиво. Уосталом, такав мотив среће се и у *Терјовцима* Емануила Јанковића а код Доситеја се додатно разгранави и уобличава, да би се, донекле вариран и усложњен, појављивао и у нешто каснијој српској комедиографској литератури.²²

Као што је Јанковићев *Пролог Терјовцима*, за историју књижевности у принципу драгоценији и од самог комада,

²² Готово истоветан мотив у раној српској комедиографији могуће је препознати рецимо у *Слейом мишу* Јоакима Вујића, *Аршелу, придворном шалџивчини* Мојсеја Игњатовића, као и у једночинки *Пријатељи* Лазара Лазаревића старијег. Пријатељство и проба пријатељства су, дакле, и након Јанковића и Обрадовића, остале доста фреквентне теме ране фазе развоја српске комедиографије.

тако је и Доситејева кратка теоретска забелешка *О комедији*, која претходи преводу Лесингове драме, несагледиво важна у тумачењу поетике ондашње српске комедиографије. Овим текстом је уобличена не само поетика српске просветитељске комедиографије већ, може се рећи, и српске драмске књижевности уопште!

Већ је на први поглед уочљиво да овај теоријски напис носи у себи јасна обележја аристотеловских, с једне, и просветитељских ставова, са друге стране. Када Доситеј на самом почетку комедију дефинише као „[...] једн[у] игр[у] која представља нешто увеселително и шаљиво, у коју не улази никакво жестоко и свирепо прикљученије и гди при концу намјереније началног игре лица всегда благопоспјешно излази и благополучно се савршава“ (Обрадовић, 1961: 192), тешко је не приметити сродност са Аристотеловим одређењем комедије, односно комичког, према коме је „смијешно [...] нека погрешка или нека ружноћа која не изазива бол нити води у пропаст: примјер који се одмах намеће је комичка маска која је ружна и изобличена, али не исказује бол“ (Аристотел 1983: 17). Када је читав тај процес проткан изразитом тежњом ка „добродетељи“ и постизањем „совершенства“ у мишљењу и поступцима, речју када му је примарна улога да постане својеврсни морални лек, просветитељске тенденције су јасне и неспорне.

С друге стране, тешко да би се могло тврдити да су у *Дамону* спроведене баш све Доситејеве замисли о комедији. Наиме, као једно од основних обележја комедије, поред моралне корекције читалаца, Доситеј истиче и њену „увеселителну и шаљиву“ природу. Та, друга суштина комедије, о којој свест свакако постоји, измакла је *Дамону*... У принципу, *Дамон* је комедија само утолико што није трагедија, само утолико што се „благопоспјешно савршава“, окончавајући се тријумфом идеала и племенитих животних начела. Као текст, *Дамон* нема уобличену и разрађену комедиографску природу, али он недвосмислено јесте („наравоучителна“) комедија која у потпуности кореспондира са својом епохом.

* * *

Својеврсно „измицање“ појединих аспеката комедиографске суштине, затомљивање комике у корист дидактике, присутније је у *Дамону*, него у *Терјовцима*, али је понајвише видљиво на примеру Јанковићевог *Злої оца и неваљалої сина*.

Зао ошац и неваљао син је, наиме, прави пример комада изразито моралне провенијенције, сасвим редуковане забавне димензије, са свим крајње очигледним принципима рационалистичког васпитног система, а Јанковићев превод је до данас остао уједно и једини превод ове слабашне драмице на било који од европских језика, што само по себи говори о њеној атрактивности (уп. Маринковић 1972: 317).³³ Овај комад има крајње једноставан, готово само грубо назначен заплет, омеђен читавим низом морално-дидактичких и педагошко-васпитних порука. Уосталом, он је и готово сасвим лишен сваке праве драмске напетости, док су ликови изграђени само као скице, без већег залажења у њихову мотивацију и психологију. Далеко изразитије но што је то био случај у *Терјовцима*, у овом комаду ликови много више причају, него што је њихове поступке могуће пратити „уживо“. Они говоре и о прошлим, и о садашњим збивањима, и о својој природи, и о карактерима, тако да се може рећи да се на сцени, осим огромних монолошких тирада, не догађа апсолутно ништа.

На сличан начин, мада не и у истој мери, затомљена је комика и у Доситејевом *Дамону*. Велики простор оба комада, послужимо се једном Хејзлитовом опаском на овакву врсту текстова, сведен је на „[...] вербалне изјаве и на механичку, детињасту доброту“ (уп. Стаменковић 1985: 558).

И *Дамон* је у драматуршком смислу унеколико остао прилично неразвијен, фабуларно утемељен у основним цртама на тези, антитези и синтези. Теза је онај део драме у коме се пријатељство недвосмислено слави. Ток у коме је

³³ Помало парадоксално, ова „весела игра за децу“ јесте једини Јанковићев превод за који се недвосмислено и поуздано зна да је заживео на оновременим позорницама. Игран је, наиме, у два наврата – најпре у Вршцу крајем школске 1792/93, а касније, 1825. године и у Новом Саду.

препознатљива антитеза тај феномен доводи у сумњу, док се у синтези поново успоставља почетни поредак. Тај идејни оквир *Дамона* комплементаран је његовој драматуршко-формалној структури (теза комада поклапа се са експозиционим делом, антитеза са заплетом, док је синтеза препознатљива у расплету драме). У *Дамону* се такође могу уочити две групе ликова, које врло диференцирано „носе“ две природе комедије – ону поучну и ону забавну. Прву групу чине ликови Удовице, Леандера и Дамона и они су репрезенти идејних начела комада. Другој групи ликова у оваквој подели припадали би Јелисавета и Оронт. Они су протагонисти кроз које се огледа свакодневица, па практично и носе основни драмски ток, а могло би се рећи и танку комичну нит, која ту и тамо сасвим дискретно промакне. На овакав начин, назовимо их тако, „ликови идеје“ и „ликови свакодневице“ стоје у некој врсти супротстављеног односа, и њихове се функције у комаду не мешају, а и језички су веома јасно диференцирани. Када је функционалност ових група ликова у питању, „ликови идеје“ могли би бити означени и као „ликови који говоре“, доприносећи идејној структури, а не драмској акцији, док су „ликови свакодневице“ заправо „ликови који делују“, покрећући радњу комада. И њихов језик и њихова становишта су далеко животнији у односу на „ликове који говоре“ – репрезенте основних просветитељских начела комада.

Слични поступци су, у нешто дискретнијој мери, присутни и у Јанковићевим *Терјовцима*. Најизразитији пар таквих концепцијски супротстављених ликова у *Терјовцима* били би госпођица Ђанина и Ђачинто, с том разликом што је Ђачинто на концу, руковођен моралним тирадама госпођице Ђанине, и сам трансформисан у лик идеје. Могло би се рећи да је овакав поредак ликова, којим се јасно раздвајају две функције комедије, један од најкарактеристичнијих манира наше просветитељске комедиографске литературе.

Не само на нивоу описане функције ликова, већ и у једном ширем смислу, могло би се рећи да је основно начело овако постављене комедиографије својеврсно јединство идеје. Оно је најстабилнија константа комада, која је претпостављена свим осталим законитостима драмског текста.

* * *

Прву етапу развоја српске комедиографије отворену Јанковићевим преводом *Терјоваца*, затвара Лесинг-Доситејејев *Дамон*. То је, дакле, фаза изразито дидактички и литерарно оријентисане комедиографије, која је иако посредно, кроз књигу, ипак поступно изградила и степенике ка сцени. Јанковић и Доситеј нису комедиографи. Комедија представља део њихових просветитељских програма. Они су, са становишта своје епохе, у комедији препознали изразит дидактички потенцијал, изградивши јој кредибилитет морално делотворне уметности. Значај њихових подухвата ове врсте у српској култури може се илустровати становиштем да Стеријин комедиографски концепт захвата најбољи простор између просветитељски утемељене дидактике и позоришне разиграности појединих комада који ће се нешто касније појавити у српској књижевности. Стога допринос Емануила Јанковића и Доситеја Обрадовића комедиографији треба сматрати оном почетном тачком са које је одјекнуо просветитељски узвик из *Пролога Терјовцима*: „[...] ал камо Србли гдисте? Што спавате, зора је пробудитесе, време је веће“.

ЛИТЕРАТУРА:

- Аристотел 1983: Aristotel, *О пјесничком умјећу*, Zagreb: August Cesarec
- Деретић 1974: Ј. Деретић, *Поешика Доситеја Обрадовића*, Београд: Вук Караџић
- Дидро 1954: D. Didro, *О уметности*, Beograd: Kultura.
- Ерчић 1964: V. Erčić, *Tragovima negdašnjih pozorišnih shvatanja u Srba*, Tuzla: Pozorište VI/1, Tuzla, 15-30.
- Јанковић 1787: Е. Јанковић, *Терјовци. Комедија у три акта приведена с италијанској из Карла Голдонини*, Лајпциг
- Јанковић 1789а: Е. Јанковић, *Зао отац и неваљао син или Родитељи, учиће вашу децу познавајући! Једна наравоучићелна весела игра за децу у четвори дејствија*, Беч
- Јанковић 1789б: Е. Јанковић, *Благодарни син. Сеоска весела игра у једном дејствију*, Лајпциг

- Ковачек 1991: Б. Ковачек, *Талија и Клио I*, Нови Сад
- Ковачек 1995: Б. Ковачек, *Чудесни Емануил Јанковић*, Београд: *Театрон. Часопис за позоришну историју и театрологију*, XX/92, Београд, 38-45.
- Маринковић 1971: Б. Маринковић, *Емануил Јанковић с оне стране непознатој*, Нови Сад: *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, XIV/1, Нови Сад, 191-300.
- Маринковић 1972: Б. Маринковић, *Твораштво по сродности или Емануил Јанковић*, Нови Сад: *Годишњак Филозофској факултета у Новом Саду*, XV/1, Нови Сад, 279-345,
- Обрадовић 1824: Д. Обрадовић, *Полза басне*, Будим: *Сербске летописи за год. 1825*, прва частица, Будим, 112-114.
- Обрадовић 1961: Д. Обрадовић, *Сабрана дела I*, Београд.
- Стаменковић 1985: В. Стаменковић, *Теорија драме XVIII и XIX век*, Београд
- Стефановић 2002: М. Д. Стефановић, *Још једна књига из књижнице Доситеја Обрадовића*, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/2, Београд, 277-290.
- Стефановић 2003: М. Д. Стефановић, „Наравоучителна комедија“ (Емануил Јанковић), Нови Сад: *Зборник Машице српске за књижевност и језик*, LI, 3, Нови Сад, 565-578.
- Стефановић 2006: М. Д. Стефановић, *Појам комичкој у српској књижевности XVIII столећа*, Београд: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 35/2, Београд 132-149.
- Томандл 1952: Миховил Томандл, *Српско позориште у Војводини I*, Нови Сад

ISIDORA Đ. POPOVIĆ

EMANUIL JANKOVIĆ AND DOSITEJ OBRADOVIĆ
— COMEDIOGRAPHIC PRINCIPLES OF SERBIAN
ENLIGHTENMENT AUTHORS

SUMMARY

As a defined literary genre, having a clear idea and conception, comedy appeared on the Serbian literary scene in a second half of the 18th century, emerging from the point of view of the Enlightenment, and from a general idea of literature and art that is immanent to the

epoch of the Enlightenment. Although the purpose of the developed comedy should be both ethical and aesthetic, Serbian comedy from the period of the Enlightenment has much stronger ethical component and corresponds completely to the didactic-utilitarian conception of literature, characteristic to this period. Comedies, which for the first time appeared on our cultural scene in 18th century as translations and adaptations from foreign models, were above all literary, not theatrical genres. The organic connection between drama and theatre has been almost completely neglected in these plays. A genuine relation to the theatre, as one of the efficient means for enlightening the nation, had not been properly understood and elucidated in this period. The primary goal of Serbian writers who, in their mission, reached for the enlightenment potential of comedist works was to promote books, to create reading public, as well as to break deep-rooted prejudice concerning the harmful effect of comedies. The enlightenment principles of the early Serbian comedists has been represented by the poetic reflexions of Emanuil Janković and Dositej Obradović. Upon the comedy texts themselves, on the other side, particular typological characteristics, as well as the phenomena that marked – more or less – some later phases of the development of this part of Serbian literature, could be analysed.

Keywords: comedy, comediography, Enlightenment, theatre, Emanuil Janković, Dositej Obradović

Александар С. Пејчић*
ОШ „Милена Павловић Барили“
Београд
УДК 821.133.1.09 Дидро Д.
УДК 792.028

Оригинални научни рад
Примљен: 22.12.2012.
Прихваћен: 15.03.2013.

ДРАМСКИ ПОЈМОВНИК ДЕНИЈА ДИДРОА I

КА РЕАЛИСТИЧКОЈ ПОЕТИЦИ

У раду се испитује Дидроова естетика и теорија драмског стварања у контексту реалистичке поетике и драмске технике. Мапирана су она епистемолошка тежишта која ће послужити потоњим драматичарима и теоретичарима у 19. веку за формирање новог позоришног израза. У првом делу рада анализиране су одреднице: вероватност, дијалог, експозиција, карактери, монолог и напетост.

Кључне речи: Дидро, драмска техника, реализам, позориште, теорија

Међу теоретичарима драме француског просветитељства најистакнутије место припада Денију Дидроу (1713–1787). Дидроови гласовити есеји *Разговори о Ванбрачном сину* (1757), *О драмској поезији* (1758) и *Парадокс о глумицу* (1773–1778, 1830)¹ сумирају теоријске постулате новог грађанског позоришта, уједно и теоријски и естетски реплицирају класицистичкој доктрини. За разумевање Дидроових естетичких погледа важна је расправа *О лејом*, објављена најпре у *Енциклопедији* (1751), где се јавља идеја о верном представљању стварности (Державин 1948: 49–52). Према томе, свако теоријско промишљање Дидроове естетике мора узети у обзир и његову ма-

* sasa.pejcic@yahoo.com

¹ *Парадокс о глумицу* објављен је 1830. године, док, како наводи Нермин Вучељ, историја настанка Дидроове теорије глуме почиње 1769. године (Вучељ 2011: 106).

теријалистичку филозофију, која је такође уткана у токове филозофске мисли XIX века. Захтеви за сценским реализмом, театрализацијом савременог/грађанског живота, ликова из грађанског слоја, полазе од материјалистичке концепције природе. Током XVIII века преовладава мишљење да драма и позориште треба да одговоре савременом тренутку², односно да се напусте митолошки, псеудоисторијски садржаји и театрализује друштвени живот грађанске средине, при чему би радње и расплети били дидактички устројени (Вучељ 2011: 166).

Дидроове идеје о (грађанској) драми³, поготово што се тиче драматургије, оствариће писци у епоси реализма (одбацивање лирско-патетичних и емфатичких елемената радње у корист миметичког развоја и театрализације стварности). Истине ради, ни Дидроове драме, као ни грађанске драме XVIII века нису се лишавале емфатичких стилских решења⁴ (реч је о сентиментално-моралистичким драмама, које се баве породичним животом средње класе). Нарочито ће се у реализму повести расправа против дотадашњег глумачког израза (патетично-декламаторски) у корист емотивне дистанцираности и приклањања референцијалном моделу. Стога ће се овде указати на оне теоријско-естетске поставке које наговештавају реализам у позоришту и драмској књижевности, при чему се узима контекст настанка Дидроових списа (драма заснована на просветитељским начелима).

Пошавши у свом филозофско-естетском систему од парадокса, Дидро се епистемолошки суочава са (парадоксал-

² Поред Француске (Бомарше, Мерсије) Дидроове теоријске мисли у већој мери следбенике су нашле у Немачкој, најпре у Лесинговој *Хамбуришкој драмашурији* (писма 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91).

³ Како наводи Зденко Лешић, пре Дидроове теорије „историјски значајно мјесто припада Лилоовом *Лондонском штивоцу* (1731), који се сматра првом ‘грађанском трагедијом’, као и његовом предговору за ту драму, који се може сматрати првим манифестом новог, још недовољно самосвјесног драмског жанра“ (Лешић 1977: 420).

⁴ „У француској грађанској драми XVIII века осећања су лажна, поступци конвенционални, а говор извештачен (...) Емотивна неуверљивост зачињена је максимама које ликови изговарају у свечаном дидактичком тону“ (Вучељ 2012: 172).

ним) статусом позоришта и драме. Тако у спису *О драмској поезији* устаје против класицистичких правила, имплицитно и против ауторитета француског класицизма Николе Боалоа⁵ и опата Д'Обињака (Франсоа Едлен). Тежећи да превреднује класицистичку теорију драме, њена правила, Дидро успоставља нова, којима се мало шта може приговорити са становишта драматургије, али се и даље посредно држи класицистичких трију јединстава (један од кључних парадокса) и тиме у основи концептуално и поетички не деконструира класицистичку поетику, већ је, што је ближе истини, прилагођава законима новог жанра (грађанска драма) и просветитељским идејама. Управо су правила један од темељних парадокса драмске уметности. Колико год се приговарало одређеним правилима, теоријским школама, законитости драмског стварања иманентне су драмској уметности, позоришту заснованом на тексту.

Дидроова теорија је строго прескриптивна, утемељена и на просветитељским начелима поуке, те је стога и форма излагања дијалошка. Залажући се за нову врсту драме, жанровски позиционирану између трагедије и комедије, не уводи појам драма у ужем смислу, али под њом подразумева „озбиљан комад“ који укључује елементе обе врсте. Тематика, ликови, лексика требало би да су емпирички засновани, па се илузија референтности намеће као водеће поетичко начело. Гледалац се, за разлику од читаоца, протерује из процеса рецепције укидањем ритуалног карактера драме, спектакла, односно знакова театарности, чему у наше време приговара француска теоретичарака Флоранс Дипон (Дипон 2011: 58-61). Насупрот класицистичкој доктрини, а полазећи од своје материјалистичке филозофије, естетике картезијанства и енглеске филозофије XVIII века (Дережавин 1948: 48), Дидро усмерава пажњу ка утемељењу правила саображених животу,

⁵ Овде треба подсетити на давнашње упозорење Слободана Витановића да не може бити речи о школи класицизма са Боалоом на челу: „Боало није творац класицизма, нити је вођ епохе; али је сасвим сигурно њена теоријска и критичка свест. (...) Иако није измислио поетику класицизма, јер њу нико није измислио, он јој је дао живот и она без њега не би била оно што јесте. Ту лежи његова оригиналност“ (Витановић 1971: 84).

односно стварности, природи и тиме утире пут позоришном и драмском/литерарном реализму. Већ је у историјама позоришта и драме у Дидровоом драмском систему препознат темељ реалистичке и модерне драмске књижевности. Ако се реализам посматра не више само као естетска категорија, већ и као одређени, књижевноисторијски метод књижевног стварања, може се поставити теза о теоријској платформи која је у европској драмској књижевности поетички остварена у другој половини XIX века, а у српској у потпуности тек почетком XX века.

Залагање за литерарни и сценски реализам доводи Дидроа до понегде уопштених, али добро заснованих теоријских поставки, које се не морају односити само на моралистичку и сентименталну драму, те се утицај Дидроове теорије може препознати не само у француској комедији и драми XIX века (водвиљ), него и у драмама Ибзена и Стриндберга. Пошавши и од свог искуства практичара, Дидро инсистира најпре на изради плана драме, а потом прелази на драмски развој/радњу, заплет, фаворизујући једноставне радње, са једним заплетом. Инсистира на кретању, сажетости, јасности, при чему перипетије морају бити усклађене са карактерима, дијалогом. Иако задржава монолог, тражи да буде део органског система, математички уклопљен како не би кочио развој радње. Противан је чудесним ефектима, напетости која израста на изненађењима, стога тражи, позивајући се на античке узор (посредно на Аристотела), да расплет буде само делом непознат гледаоцу/читаоцу, али да за ликове, премда непознат, буде основни чинилац интерперсоналне напетости. Другим речима, Дидроа интересује какве ће учинке по развој ситуација и заплета, испољавање карактера, произвести одређени драматуршки поступци, а не, како је захтевала класицистичка поетика, утисак на гледаоце. „Ако учините ово или оно, узбудите на овај или онај начин своје гледаоце. У њима бисмо напротив читали: Ако учините ово или оно, ево шта ће то произвести међу вашим лицима“ (Дидро 1954: 135).

Недвосмислено залагање за сценски реализам, поред расправе *Парадокс о људцу* налази своје место и у спису О

драмској поезији где се сугерише веран, реалистичан сценски простор/сценографија и адекватно, блиско животу/искуству одевање глумаца. Јасно концептуализована техника глуме (одсуство емотивног уживљавања у лик, студирање карактера, рационална игра), изглед сцене, костима (миметизам), начин говора, проза уместо стиха, а нарочито увођење пантомиме која допуњује дијалог, као део технике карактеризације, што чини радњу обухватнијом и илустативнијом, представља образац будуће, деветнаестовековне реалистичке поетике. Међутим, овде Дидро претежно има у виду читаоца, јер је текстоцентрична перспектива анализе јасно литерарно условљена. Од гледалаца се захтева да буду читаоци, рампа укида интеракцију, игру театарности, те стога Дидро најпре устаје против апартеа (контакт између публике и глумаца). Недвосмислено је да сценске напомене о изгледу простора, костима, нѐмој радњи, гравитирају ка метатексту режије. Тако се писац код Дидроа јавља и као први, имплицитни редитељ, контролор извођачке природе текста, његове мултимедијалности (појава режије везује се за XIX век и реалистичку фазу позоришта).

Наведеним појмовима покушало се систематизовати Дидроово излагање. Издвојене су кључне одреднице, формулације из Дидроових есеја, при чему су у одређеним случајевима неке теоријске поставке обједињене у науци усвојеним терминима, а које Дидро није користио (нпр. напетост, четврти зид). Вредно је напоменути да овакав покушај лексикографске систематизације Дидроове драмске теорије има претходницу у хрестоматији Љубише Ђокића *Основи драматургије*, где су, за кључна питања драматургије, коришћени различити теоријски текстови, међу којима и Дидроови. Овај рад се разликује по томе што су одреднице биране и концептуализоване и према општим теоријским питањима драме и према поетици реалистичке драме. Изабране су тако следеће одреднице: 1. вероватност, 2. дијалог, 3. експозиција, 4. карактери, 5. монолог, 6. напетост, 7. пантомима, 8. план драме, 9. радња, 10. ситуација, 11. сценски реализам, 12. четврти зид, 13. чин.

1. ВЕРОВАТНОСТ

„Сви историјски догађаји нису погодни као грађа за трагедије, нити сва домаћа збивања могу да послуже као предмет комедије. Али док нам веза између догађаја у природи често измиче и ми, пошто не можемо да сагледамо ствари у целини, видимо само кобни стицај истовремених чињеница, песник, међутим, настоји да кроз цело ткиво његовога дела влада видљива и осетна веза; и тако се догађа да је он мање истинит а веродостојнији од историчара“ (121)⁶. „Он би измислио догађаје. Пронашао би говоре. Превазишао би историју. За њега, главно би било да оно што напише буде чудесно, не престајући да бива вероватно; а то би постизавао саображавајући се поретку ствари у природи“ (124). „Оно што је у једној драми историјски, познато је само прилично малом броју људи; међутим, ако је драмски спев добро састављен, он интересује цео свет, и то можда више гледаоца незналицу, него гледаоца који је образован. За онога првога све је подједнако истинито, док су за другога уметнуте епизоде само вероватне“ (123-124). „Ако се природа и истина само једном (...) увуку у ваша позоришта, ускоро ћете осетити како смешно и неукусно постаје све што стоји у супротности са њима“ (164).

1.1. Проблем вероватности радње заокупља теоретичаре још од Аристотела. Залагање за уметничку истину, вероватност која ће бити сагласна са природним поретком, отвара Дидроову теорију ка реалистичкој драми. Испитивана с обзиром на фокализоване догађаје и ликове неминовно покреће питање мотивације. Несумњиво је да је вероватност не само жанровски и поетички, већ и културолошки условљена. Оно што је у једном књижевноисторијском периоду вероватно, већ у наредном може бити пример високопарности, извештачености, кад је реч о сценској пракси, и немотивисаности, каузалној неубудљивости, кад је реч о драмском писму. Примера ради, утемељивач класицисти-

⁶ Напомена: У загради ће крај сваке реченице или веће целине бити број странице одакле је преузет цитат. Сви цитати преузети су из издања које је приредила Радмила Шалабић (Дидро: 1954), где се у првом делу налази спис *Парадокс о ђлумцу*, а у другом *О драмској поезији*.

чке доктрине Жан Шаплен сматрао је да савршену вероватност подражавања чини управо чудо (Христић 1976: 318). Сличног мишљења је и опат Д'Обињак за кога је чудо такође иманентно вероватности радње, којој су подређени *моћући* и *истинити* догађаји (Христић 1976: 336-337). Дидро ће на против принцип могућег разматрати у односу на питања драматургије (логички, каузални развој). Премда је, као и класицисти пре њега, изричито против натуралистичке театрализације природе, у основи не одлази даље од класициста за које естетско уживање не почива на имитативности, већ креативности, трансформацији природе у уметничком делу (Витановић 1971: 109). Захтева тзв. прочишћену, поетички трансформисану реалност, саображену логици радње, али за разлику од класициста одбацује апстрактни рационализам у корист конкретизације, реалистичке форме.

У основи и Дидро је на Аристотеловом трагу кад уметничкој истини претпоставља историјску (разликовање фикције и историје), с том разликом што вероватност разматра и у односу на сценски миметизам. Не чуди онда што је проблем вероватности, веродостојности својствен већини Дидроових појмова (дијалог, карактери, монолог, сцена). Кад пише о вероватности, веродостојности, сусреће се, као и Аристотел, са једним од кључних парадокса драме. За драму је релевантна само уметничка истина, уједно и истина емпирички условљена. Међутим, са Дидроове атеистичке позиције, чак и истинити чудесни догађаји могу бити неподесни за театрализацију, као невероватни. У овом ставу свакако пре треба сагледати утицај просветитељских начела, него драматуршку законитост, ако се зна да су сви догађаји у радњи вероватни, уколико су саображени датој драмској конвенцији и наравно добро мотивисани. Значајно је што се у овој Дидроовој тези препознаје важно тежиште реалистичке поетике – развој радње који не само да ће одговарати логичком развоју заплета, него и имати референтну миметичку вредност⁷. Свестан те опасности/порозне границе

⁷ Такође се и данас може упутити приговор писцима историјских драма да чињенице треба да служе фикцији, а не да се историја театрализује, што је нарочито била одлика српске историјске драме XIX века.

између историје и фикционалности историјске грађе, опат Д'Обињак је у првој класицистичкој теорији драме (*Пракса џеаџира*, 1657) предност дао фикционалним сижеима у односу на историјску грађу.

Кад је реч о реалистичкој поетици, препознаје се још један парадокс – реалистичка комедија. Како комедија користи средства преувеличавања, гротеске, апсурдности, алогичности, другачије су процедуре театрализације, које комедију задржавају у поетичким оквирима реализма (реферирање на савремени тренутак, разградња јединства места, времена, колоквијалност, типичност, техника пресупозиције). Разликовање између вероватног, истинитог и могућег не одводи Дидроа ка новим теоријским спекулацијама, нити успостављању нових теза. Потребно је истаћи да је *истиџиниџио* и *вероваџино* позиционирано у односу на рецепцију, ерудитивност рецептора (читаоци/гледаоци којима је позната или непозната историјска грађа). Сходно томе вероватност и истинитост ирелевантне су категорије, јер њима управља закон *моџућеџи*. Могућ развој радње темељи се на каузалности, строгој процедури развоја која је, са своје стране, такође подређена сазнајном модусу, али и поетичкој конвенцији. Тако ће у комедији бити могуће ситуације случајности, подударности, алогизми, за разлику од драме и трагедије.

2. Дијалог

„Вештина говора и дијалога су оно што чини да слушамо и читамо један једноставан комад“ (112). „Планови се праве према уобразиљи, драмски говори састављају се према природи“ (113). „Том толико тешком вештином драмског дијалога можда нико није владао као Корнеј. Његове личности беспопштедно наваљују једна на другу, оне одбијају и задају ударце у исто време: то је борба. Одговор се не хвата за последњу реч саговорника, он иде право самом предмету и суштини ствари. Зауставите се где год хоћете – увек вам онај који говори изгледа у праву“ (155). „Међутим, они који хоће да имају префињенији укус тврде да је такав начин вођења дијалога крут, да свуда изгледа као да изводи закључке, да

више задивљава него што узбуђује. Не знам ништа што би било теже постићи од дијалога у коме оно што је речено и оно што се одговара везано једино тако тананим осећањима, тако тренутно искрслим мислима, тако брзим покретима душе, тако овлаш набаченим појмовима, да због тога све то изгледа искидано (...)“ (155-156).

2.1. Концепцијом дијалога као основом драмског развоја напада се класицистичка теорија. Иако је наведен узорити пример Корнејевог дијалога, Дидро је свестан да нова осећајност, окренутост природи мора да се подреди и новим, миметичким, законитостима. Такође се и овде покреће питање вероватности. Дијалог више не може бити конструисан по моделу класицистичке реторике (дијалектика стихомитије, сентенце), већ мора бити ближи истини логичког развоја, свакодневном искуству. Управо на овом месту запажа се утабан пут ка реалистичкој драмској поетици – приближавање свакодневној лексици, недовршене реченице, асоцијативност, првенство прозног говора, техника пресупозиције (започињање сцене у јеку дијалога, недореченост, места празнине). Дидроове мисли о дијалогу касније ће развијати Зола и Стриндберг, који су ишли за тим да дијалог у својим драмама прилагоде колоквијалном стилу. Устаје се против симетричног, конструисаног дијалога у корист асоцијативног гранања тема разговора, колоквијалности (Ђокић 1989: 229-330). Верност природи, савременом искуству, као и концепција ликова (нижи, средњи staleж) постаће препознатљива одлика реалистичког позоришта. Занимљива је, донекле и парадоксална, оцена да је дијалог лакши у сложеним призорима (159). Већи број ликова интересно окупљен, омогућава аутору да дијалог усмери у правцу сукоба, развоја одређеног односа, тако што ће реченице бити краће, тема разговора асоцијативнија укљученошћу већег броја ликова. С обзиром на то да заговара једноставне радње, теоријски далекосежна је препорука о разлагању теме на више сцена („један једини предмет треба да попуни више призора“), чиме се добија у информативности, исцрпности, а избегава замка дигресија, гомилања мотива, и уједно епске технике театрализације.

Кад узима за пример Корнејев дијалектички конструи-сан стихомитични дијалог, недвосмислено указује на проблем вероватности (природности), што заводи неке проучаваоце на погрешан закључак да скрену пажњу на још један Дидроовов парадокс (Вучељ 2012: 172-173). Истина је да Дидро приликом илустрација одређених теза прибегава примерима из Расинових, Коренејевих трагедија и Молијерових, али и Теренцијевих комедија, међутим, овде се ради о афирмацији нових стилских решења. Другим речима, иако не замера, већ се диви драматургији класициста, запажа удаљеност од живота, природности, вероватности, али у дијалогу Корнејевих трагедија уочава и одсуство напетости (драмске узбудљивости). Издвајајући развој напетости као другу особину дијалога, антиципира теоријски став значајног америчког театролога Џорџа Пирса Бејкера (1866 – 1935) према ком дијалог мора да омогући кретање/развој радње и карактеризацију ликова (Кулунџић 1963: 280).

3. Експозиција

„Ако оно што се назива експозицијом није изведено из каквог важног догађаја или му такав догађај не следи, чин ће деловати хладно“ (146). „Ипак бих волео када би се од писаца тражило да подесе своје прве призоре тако како би они у себи садржавали сам нацрт његове драме. Има један тренутак у коме драмска радња треба да отпочне. Ако је писац тај тренутак рђаво изабрао, он ће бити или сувише близу или сувише далеко од одсудног преокрета у драми. Ако буде сувише близу одсудном преокрету, писцу ће недостајати материјала и биће можда принуђен да свој предмет прошири једним узгредним заплетом. Ако буде сувише удаљен, драма ће се споро развијати, чиновни ће јој бити дуги и испуњени догађајима или појединостима који неће изазивати пажњу. Јасноћа тражи да се каже све. Драмски књижевни род, као такав, тражи брзину. Догађај који будемо изабрали као први, биће предмет првог призора; он ће довести до другог призора, други до трећег и чин ће се испунити. Важно је притом да радња расте у брзини и да буде јасна; управо овде треба мислити на гледаоца. Из овога се види да се експозиција врши упоредо са развијањем

драме и да је гледалац све сазнао и све видео тек онда када падне завеса. Уколико први догађај буде више ствари за собом оставио, утолико ћемо имати више појединости за идуче чинове. Уколико писац буде бржи и садржајнији, утолико ће морати да буде смотренији“ (137). „Објаснити све што захтева објашњење, али преко тога ништа!“ (138)

3.1. Кад је реч о техници експозиције, Дидро остаје у оквиру општих законитости драматургије. Тражи се развојна експозиција (постепено откривање информација), која је интегрисана у заплет. Током историје драме у зависности од етике, позоришне праксе, жанровских конвенција мењали су се облици експозиције. У основи остали су захтеви које Дидро подвлачи (јасност, утемељеност развоја, сведеност), с том разликом што се код Дидроа укидају повереници, који преносе експозиционе информације и инсистира се на брзини развоја. Запажања о експозицији приближавају се реалистичкој драмској поетици утолико што се сугерише пажљив избор грађе и одмерен развој, без експликација. Посебно је истакнут значај драмске пресупозиције (не откривати све) и у погледу вероватности и драмске напетости. На тај начин већ се од експозиције тражи театрализација исечка стварности, дела неке целине. Током XIX века француска реалистичка драма и комедија (добро скројени комади), разликују форму експозиције какву заговара Дидро. Консекутивност и аранжман догађаја (један из другог директно) поред француских комедија (нарочито у водвиљу) препознају се и у европским реалистичким драмама XIX века. Међутим, у пракси реалистичке драме и комедије, што се нарочито запажа у српској књижевности, неретко су експозиције развијеније, статичне, па се често театрализује амбијент, и из различитих углова фокализује почетна ситуација. Наравно да такве ситуације и информације нису сувишне у експозицијама, али, што Дидро сугерише, морају бити тако мотивационо и драматуршки условљене да дају ритам заплету. Касније ће амерички театаролог Џорџ Пирс Бејкер прецизирати опште претпоставке експозиције. Из сценосцентричне перспективе Бејкер захтева од драматичара да што раније понуди публици одговоре на питања: „1) ко су његови људи; 2) где су његови људи;

3) време комада и 4) шта је у садашњим и бившим односима проузроковало фабулу“ (Кулунџић 1963: 209).

4. КАРАКТЕРИ

„У драми као и у друштвеном животу постоји тон говора који је својствен сваком карактеру. Нискост душе, сплеткашка злоћа или доброћудност обично имају грађански и обичан тон говора“ (154). „Ти ликови, замишљени према карактерима, утицаће такође на говор и на кретање у призору“ (151). „Ако неће да делује хладно као какав сликар који би поставио беле предмете на белу позадину, он (драмски писац, прим. А. П.) ни за тренутак неће губити из вида разноликост њихових занимања, доба старости, положаја и интереса; и, далеко од тога да икада буде приморан да један карактер учини слабијим како би неки други појачао, он ће настојати да их све учини што снажнијим“ (142).

„Захтева се да карактери на позорници буду стални. То одступање од истине ублажено је краткоћом трајања једне драме, јер колико је прилика у животу када човек одступа од свог карактера!“ (159-160) „Али до ситуација стоји да одреде карактере“ (138). „Карактери ће бити добро погођени ако сами по себи буду чинили ситуације сложенијим и мучнијим. Имајте на уму да су оних двадесет и четири часа која ваша лица имају да проживе најузбудљивији и најсвирепији часови у њиховом животу. Зато их стављајте у што је могуће већу неприлику. Нека вам ситуације буду јакe: супротставите их карактерима, супротставите још и интересе интересима. Нека једно од ваших лица не може да иде своме циљу а да се не сукоби са намерама другогa; и када су сва лица заокупљена једним догађајем, нека свако од њих хтедне да се он одигра онако како оно жели“ (139).

4.1. Термин карактер у значењу драмски лик данас је готово напуштен под утицајем структуралистичких и семиолошких анализа драме и позоришта. „Реч је и даље мутног значења и донекле застарела, јер може у исто време да означава кодовану улогу (стереотип) и лик са јаким индивидуалним обележјима“ (Иберсфелд 1997:112). Код Дидроа, карактер је естетско-психолошки одређен и ту нема одступања у

односу на класицистичку теорију. У његовом излагању, савременом терминологијом дефинисано, узгред се указује и на разликовање актера, улоге и индивидуе, најексплицитније у тврдњи да су ликови замишљени према карактерима (151). Дидро је већ био свестан да се карактери не могу анализирати независно од радње, односно значаја тријадне везе ситуација – карактер/лик – радња. Стога се и бави разликом између функције и концепта личности (карактера), односно између драмског лика и драмског карактера. Лик је функција у драмском тексту/текстуална основа радње, који добија одговарајући карактер током развоја ситуација (техника карактеризације), што води испољавању и мењању драмског лика. Стога је противан статичним ликовима, јер је промена не само емпирички оправдана, него и иманентна развоју заплета. Касније ће реалистичка и натуралистичка драма, разградивши јединство времена и радње, сугерисати динамички развој лика, позивајући се на живот (несталност, социјална и психолошка условљеност, промена карактера). Тежећи индивидуализацији ликова, Дидро види ново решење у типизацији кад захтева да се уместо класицистичких карактера, којима се подређују ситуације и заплет, театрализују представници грађанског сталежа (дужности, невоље), ближи публици. Одатле би се заплет заснивао на узајамном утицају ситуација и ликова – не би више само ликови одређивали ситуације, већ и обратно. Премда је још Лесинг приговорио донекле невешто изведеној класификацији, тврдећи да би такви ликови деловали једнообразно, поступајући у делокругу унапред дефинисаних радњи⁸, треба нагласити да је Дидро превасходно мислио на концепт лика (грађански слој чија је типичност репрезентна) и на технику театрализације радње. Свакако да је Лесинг био у праву кад је проницљиво указао на ту опасност од шематизованости ликова, радње, са чим није успела да изађе на крај просветитељска драма, упадајући у клишее. С друге стране, теоријска спекулација

⁸ „Особе његових сталежа не би никада ништа друго чиниле, осим онога, што би према својој савјести и дужности морале учинити“ (Лесинг 1950: 434).

није тиме мање значајна, јер ће управо у епоси реализма бити естетски остварена.

Како не устаје против класицистичког јединства времена, сугерише да се концепт карактера и ситуација прилагоди датом, канонизованом временском ограничењу. Као и кад је било речи о дијалогу, и овде се природа, односно миметичко начело поставља као меродавно (миметичност ликова нарочито препознаје у физиономији), а саображавање њему естетски релевантно. Карактери не само да морају у новом жанру бити узети из живота, већ се и процес карактеризације мора повиновати принципу драмске каузалности (није довољно одредити карактер лика, без ослонаца на ситуациони развој). С тим у вези је и анализа ликова из сценоцентричне перспективе кад захтева да писац буде физиономиста. Другим речима, да би лик био уверљивији, потребно је да писци замисле физички изглед лика, кретање, начин говора (Дидро 1954: 151). Дидро је против поступка контраста у карактеризацији ликова, јер условљава схематизован развој радње и заплета у духу класицистичке поетике, те зато заговара иновативнији приступ који се препознаје у нијансирању разлика карактера ликова. Различитост се тако миметички темељи у оживотворењу карактера, нијансирању особина.

Веза између лика/карактера и ситуације није само дијалектичка него је најпре драматуршка. Као језгро развоја заплета Дидро препознаје стављање одређеног карактера у њему несвакидашњу ситуацију. Оно што је са становишта радње кључно јесте статус субјеката ситуација. Супротстављање интереса ликова, жеља сваког лика да се ситуација одвија у његову корист, постаће поетички принцип добро скројених комада. Иако води рачуна о жанровским разликама, нарочито у поглављу *О њлану трагедије и о њлану комедије*, промиче му особеност кодованих комичких ситуација и кодованих ликова, тј. *улоја*. Стога и не увиђа да контрастирање кодованих ликова пружа велике комичке/смехотворне, али и драматуршке могућности.

Саобразно просветитељским начелима, Дидро у концептуализацији ликова, заснованих на референтним моделима, види и дидактичку улогу. Тиме посредно указује и на још

један парадокс; јер, док ликови и радња треба критички да проговоре о предрасудама, пороцима, коригујући их (утицај на публику), дотле инсистира на граници између фикције и стварности када брани представе због такве театрализације (Дидро 1954: 160). Процесу фикционалног стапања публике са представом/драмом, супротставља критичко дистанцирање, што се надовезује на раније покренуто питање драмске инстанце, које је нарочито било актуелно крајем XIX века. Поистовећивање аутора и његових јунака, односно тражење ауторових мисли, ставова у тексту, резултат је и неуочавања драмске инстанце (154). Дидро, дакле, као и пре њега Корнеј и Молијер, инсистира да се расправља само о драмским делима, а не да се траже аутори у ликовима драма.

5. Монолог

„Мало је општих правила у драмској уметности. Међутим, ево једнога правила коме ја не знам изузетка, то је правило према коме је монолог тренутак одмора за радњу, а тренутак немира за дато лице. Према томе, ако је тај монолог миран, он греша против истине да човек себи говори једино када је у стању узрујаности, ако је дуг, он греша против природе драмске радње коју сувише дуго зауставља“ (159). „Због чега извесни монологисти имају толико јако дејство? Зато што ми они откривају тајне намере некога лица у комаду, зато што ме то откриће намах прожима страхом или надом“ (134).

5.1. Монолог је једно од оних проблемских места на које се највише обрушавала реалистичка теорија драме, поред апартеа. Монолог је дозвољаван само у изузетним случајевима, премда је оправдање за његову употребу такође тражено у стварности, природи. Како су ретки моменти кад особа говори наглас са собом, монолог је одбациван као строго приповедачка форма. Стриндберг ће касније тврдити да одговарајућа мотивација може монолог учинити реалистичним, међутим, као алтернативу понудио је пантомиму као споредни комуникацијски канал (Ђокић 1989: 335). Код Дидроа ради се о другачијем утемељењу монолога, који се

још не доводи у питање. Кретање ка реалистичкој концепцији види се у захтевима да буде психолошки мотивисан, ситуационо условљен и при том кратак. Међутим, кад је реч о антиципативној вредности монолога, многи аутори су и током XIX века, што нарочито важи за српску књижевност, користили монолог за епско-драмску технику театрализације. Сваки пут кад нису били у могућности да драмски развију радњу одређене ситуације, намеру лика, посезали би за монологом, чија је главна функција била у упознавању гледалаца/читалаца са намерама лика или скривеном радњом. У Дидроовом одређењу монолога, међутим, реч је о суздржаној антиципацији, јер се намере лика тек назначују, творећи тако напетост, не излажући се притом епски/приповедачки дескриптивно. Управо у том кључу ваља разумети монолог као смену интерперсоналне напетости (тренутак одмора за радњу) интраперсоналном напетосту (немир за дато лице).

6. НАПЕТОСТ

„Гледаоци су само незнани сведоци онога што се дешава. Нека лица комада, и сама то не примећујући, везују чвор комада; за њих нека све буде недокучиво; нека иду ка расплету а да га не слуте. Ако су она узрујана, мораћу и ја да се повинујем и предам истим осећањима која њих узбуђују“ (132). „Све треба да је јасно за гледаоца. Пошто је он повереник свакога лица и обавештен о свему што се догодило и што се догађа, сто пута у току комада биће тренутака када ништа боље не можемо учинити него да му отворено и јасно објавимо шта ће се даље догодити“ (132). „Тајном коју од мене крије песник ми припрема један тренутак изненађења; поверивши ми ту тајну, он би ме изложио другом неспокојству. Нека, ако ви то хоћете, сва лица не знају једно за друго; али гледалац нека их познаје сва“ (133). А ако је све што се тиче лица у комаду познато? У тој претпоставци ја назирем извор најжешћих осећања. Нека расплет вашег комада буде познат, нека то буде довољно рано, и нека гледалац стално напрегнуто очекује блесак светлости који ће осветлити сва лица у њиховим радњама и у ономе шта су“ (135). „Незнање и забуна подстичу и одржавају радозналост гледаоца: али оно што је

познато и стално очекивано, то нас узрујава и потреса. Ово је средство којим се сигурно постиже да нам одлучни преокрет стално буде пред очима“ (135).

6.1. Дидро не барата термином напетост, већ користи синтагму *грамска узбудљивост*, којој посвећује 12. поглавље. У већини својих разматрања Дидро „протерује“ гледаоца и усредсређује се на читаоца, односно на читање представе, чиме се укида лудичка интеракција карактеристична за позориште игре, спектакл. Међутим, овде непосредно узима у обзир гледаоце не више као дистанциране посматраче, већ као имплицитне учеснике у представи. Померајући тежиште са спољашњег комуникацијског нивоа (позиција читалаца гледалаца) на унутрашњи комуникацијски ниво (свет ликова), уједно и поставља границу између тзв. тривијалне и високе књижевности. Одбацујући уједначење нивоа знања читалаца/гледалаца и ликова, где се напетост заснива на изненађењу, чега се није ослободила ни романтичарска драма, Дидро уочава богатство напетости управо у чињеници супериорности знања публике (још један од драмских парадокса). Познавање расплета, исхода ситуација, преусмерава линеарано читање, па је темпоралност у основи напетости. Пажња се усредсређује на начин развоја ситуације, поступке ликова, реакције на исход ситуације, развој заплета, што појачава рецепцијски одговор. Нарочито је доминација знања спољашњег комуникацијског нивоа карактеристична за комедију. У доминацији знања спољашњег комуникацијског нивоа Дидро види и средство против чудесних, несвакидашњих радњи које естетски квалитет темеље на напетом ишчекивању развоја радње, откривању непознаница. У прилог овој тези иде и позивање на античке трагедије, где познавање радње, митског предлошка, није укидало драмску напетост нити умањивало катарзичко дејство. Извесна тајновитост, суздржано знање, може у одређеним случајевима бити прихватљиво, али не и на нивоу целокупне радње. Ово становиште нарочито ће развијати теоретичари драме крајем XIX и почетком XX века.

ЛИТЕРАТУРА:

- Витановић 1971: С. Витановић, *Поетика Николе Боалоа и француски класицизам*, СКЗ: Београд.
- Вучељ 2011: Н. Вучељ, *Дидроов двоструки парадокс о људу и љедаоцу*, Филолошки преглед, бр. 1: Београд.
- Вучељ 2012: Н. Вучељ, *Дидактички шеатар епохе француског просветиштва*, бр.1, Филолошки преглед, бр. 1: Београд.
- Державин 1948: К.Н. Державин, *Дидро и енциклопедисти*, Култура, Београд.
- Дидро 1954: Д. Дидро, *О уметности*, Култура: Београд.
- Дипон 2011: Ф. Дипон, *Аристотел или вампир западног позоришта*, Клио: Београд.
- Ђокић 1989: Љ. Ђокић, *Основи драматургије*, Универзитет уметности: Београд.
- Иберсфелд 1997: А. Иберсфелд, *Речник кључних термина позоришне анализе (II)*, Сцена: Нови Сад.
- Кораћ 1954: В. Кораћ, *Филозоф и естетичар Дени Дидро, О уметности*, Култура: Београд.
- Кулунџић 1963: Ј. Кулунџић, *Примери из технике драме*, Универзитет уметности: Београд.
- Лесинг 1950: Г. Е. Лесинг, *Хамбуршка драматургија*, Зора: Загреб.
- Лешић 1977: З. Лешић, *Теорија драме кроз столећа I*, Свјетлост: Сарајево.
- Лешић 1990: З. Лешић, *Теорија драме кроз столећа III*, Свјетлост: Сарајево.
- Саразак 2009: Ж. П. Саразак, *Лексика модерне и савремене драме*, КОВ: Вршац.
- Стаменковић 1985: В. Стаменковић, *Теорија драме XVIII и XIX век*, Универзитет уметности: Београд.
- Финци 1946: Е. Финци, *Дени Дидро*, Државни издавачки завод Југославије: Београд.
- Христић 1976: Ј. Христић, *Теорија драме, ренесанса и класицизам*, Универзитет уметности: Београд.

ALEKSANDAR S. PEJČIĆ

DENIS DIDEROT DRAMA GLOSSARY- TOWARDS
REALISTIC POETICS

SUMMARY

In the first part of the work are described the basic principles of Didro's theory of drama, respectively civic theatre, based on a realistic basis. New themes, selection of characters from the middle class, are also requiring adjusted drama technique. Deviate from the rules of Classicism, which harmonize to the requirements of the new genre. Through the analysis of terms probability, dialogue, exposition, character, monologue and suspense is pointed out the relationship with poetics of realistic drama in the nineteenth century.

Keywords: Didro, realism, dramatic technique, theatre, theory

Татјана Н. Јовићевић*
Институт за књижевност и уметност
Београд
УДК 821.163.41.09-1 Обрадовић Д.
УДК 37.014929 Обрадовић Д.

Оригинални научни рад
Примљен: 19. 02.2013.
Прихваћен: 10. 03. 2013.

НОВЧИЋИ У ВРТУ ДОСИТЕЈЕВИХ СТИХОВА

Рад формулише основне типолошке и стилске особине Доситејевих стихова, постављајући их у одговарајуће књижевне и културноисторијске координате и указујући на место које заузимају у његовом укупном опусу. Такође се бави третманом поезије у различитим издањима Доситејевих сабраних дела (1911, 1961, 2007/2008), али и њеном рецепцијом ван тог контекста или чак ван свести о изворном ауторству појединих песама.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, култура осамнаестог века, просвећеност, рококо, предромантизам, поезија

Иако доступни извори указују да је његов списатељски рад почео и завршио се управо стиховима, у укупном Доситејевом наслеђу поезија је сматрана најмаргиналнијим делом, те је – упркос доцнијој популарности појединих песама и јавном значају који је једна од њих досегла у 20. веку – остала једини вид његовог стваралаштва који, према увреженој матрици размишљања, није суштински учествовао у формирању његовог стваралачког лика и културне улоге. Но ниско вредновање Доситејеве песничке уметности тек је донекле разлог за овакав статус тог дела његове оставштине. Место „додељено“ поезији пре је, чини се, условљено ставом да он сâм поезију није сматрао битним подручјем свог рада и да у њој није видео пут остваривања своје мисије. Да ли је, међутим, она била простор испољавања субјекта и његовог односа према „теченију света“ и, ако јесте, открива ли нам

* tbjovicevic@gmail.com_

нешто што на том пољу досад нисмо знали, или на шта нисмо обраћали довољно пажње? Помаже ли нам упознавање са Доситејевом поезијом да потпуније сагледамо укупност његовог хабитуса, односно да уочимо нијансе емоционалности и погледа на свет који посредује?

¹У трагању за одговорима, овај осврт на „песника Доситеја“ неће првенствено бити посвећен интерпретацији *шексџа његових песама*, већ оним елементима *слике о њему* који су изгубљени или потиснути на периферију аутобиографске прозе која је утемељила нову српску културу.

Да су лиричност Доситејевог стила и општи поетски набој његових дела – од *Живоша и прикљученија* и ауторског слоја текстова унутар *Собранија* до појединих наравоученија уз *Басне* – значајно обележје и несумњива вредност његовог књижевног израза сагласни су готово сви, посебно новији истраживачи, те у тај оквир у основи треба поставити и пажњу коју су повремено привлачили његови малобројни, првенствено они ауторски објављени стихови. Неколико оваквих песама – насталих неким конкретним и значајним поводом, што им (у најопшијем значењу) даје карактер пригодности, или пак инкорпорираних у обухватнији прозни текст, што им одузима аутономност – ојачавали су став о периферности положаја који им је сâм Доситеј одредио у свом опусу. Њихово читање стога је нужно повезивано са интерпретацијом текста у коме се налазе, или бивало ослоњено на парадигму о Доситејевој културној улози и схватањима која је заступао.

¹ Од оваквих питања очигледно је, у једном од ретких радова ексклузивно посвећених Доситејевој поезији, морао поћи и Тихомир Остојић у тексту у тематском броју *Српскої књижевної іласника*, поводом стогодишњице Доситејевог смрти. Већ у уводним реченицама ове студије, Остојић тврди да кроз његове стихове „видимо истога онога Доситеја“ кога знамо из његових централних прозних дела, али и да су ти стихови – ма какви да су „као уметност“ – „лепо градиво за познавање карактера Доситејева“ и „документи за историју наше поезије“ (Остојић 1911: 467).

За живота, Доситеј је само два своја поетска текста штампао у засебним издањима која су нам данас позната или за која поуздано знамо. У оба случаја, реч је о – у најширем смислу – пригодницама, жанровски блиским химни и/или оди, а мотивско-тематски обухваћеним облашћу родољубиве лирике. То су *Песна о избављењу Србије*, настала након (краткотрајног) изгона Турака из Београда током аустријско-турског рата и штампана у засебној илустрованој књижици 1789. године у Венецији, и *Песна на инсурекцију Србијанов*, испевана у славу Устанка и очекиваног препорода Србије, а објављена у истом граду судбоносне 1804. године.² Иако обе песме у значајној мери функционишу као посебна форма исказивања просветитељског моралног/историјског оптимизма, оснаженог победама просвећених владара, односно пробуђеног и обновљеног самосвешћу руковођеног народа, у другој је уочљив помак ка аутентичној лиричности и индивидуализованом доживљају смисла и значаја историјских збивања која су је инспирисала. За разлику од апотеоза владара и војсковођа – чијим се низањем у највећој мери сижетира прва песма³ – *Востани Србије*, како смо у модерно

² Примерци оригиналног издања *Песне о избављењу Србије*, данас постоје у фондовима три библиотеке у Србији (Матице српске, Народне библиотеке Србије и Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“), док је такво издање *Песне на инсурекцију Србијанов* најчешће изгубљено.

³ *Песна о избављењу Србије* испевана је у катренима (недоследних) римованих асиметричних десетераца, а након усклика којим се у првој строфи одређује тон и емоционални садржај песме („О весеља и слатке радости! / Србија је наша избављена! / Блага жеља од наше младости!“), прелази се на зазивање муза које песнику треба да „дају глас“ достојан да њиме прослави дела Јосифа Другог, избавитеља Србије. У наредним строфама песма ће се сужејно проширивати увођењем мотива младића и девојака који (такође песмом) прослављају ослободиоца, а потом и зазивањем „слаткопевне лире Аполона“ и „жителница премудрих Парнаса“, да одају почаст не само Јосифу и Катарини, већ и низу њихових војсковођа (Лаудону, Кобургу, Суворову). Иако би митолошки инструментаријум, инвокација божанства као помоћника у стварању и карактеристичан систем тропа (слављење државних амблема – двоглавих орлова – као метонимије не само слободних и просвећених држава које представљају, већ и саме слободе и напретка које доносе) ову песму могли везати за (будућу) класицистичку традицију, силабички стих,

доба преименовали *Песну на инсурекицију Србијанов*, сижејно је обједињена управо препознатљивим рефреном као изразом тронутости и усхићености субјекта занетог визијом изнова рођене Србије и њене будућности. То указује да је код Доситеја извештај песнички импулс заиста постојао, и да се будио зависно од прилика, односно од интензитета инспирације и пишчеве спремности да му да простор и ослободи га стегâ културне функције предвиђене за свако његово дело од, како изгледа, првих момената његовог настајања. О постојаности те вокације, али и о њеном уклапању у укупни пројекат просвећивања и „облагорођавања нарави“ сведочи и већи број поетских састава које је унео у своја прозна дела.

Оваквих песама – од којих су неке, по свему судећи, настајале пре и независно од текста у који су уметнуте, а друге напуштале свој првобитни оквир и као самосталне поетске целине улазиле у различите песмарице, често без имена аутора – према прецизном попису приређивача Доситејевих сабраних дела из 1961. године има осам, с тим што је у тај број урачунато и једно приватно писмо у стиховима⁴. Питање

има и, нарочито, повишен емотивни тон довели су до преовађујућег уверења да је треба сврстати у зачетке предромантизма (Милосављевић 2004: 287–288, Павић 1983, 319–320). Песма варира неке од мотива познатих из стихова на почетку *Писма Харалампију* (песма девојака у славу просвећеног владара), чиме се потврђује сталност преокупација и тежња ка јединственој поезији Доситејеве „јавне“ и дидактичне поезије, а истовремено је пример синкретизма емоционалног тона, просветитељског/моралистичког става и хумористичких поступака (у строфама где се слика држања поражених Турака снижава до гротеске, у оштрој супротности са свечаним тоном којим се говори о победницима и идилом којом се представља стање ослобођених земаља), што указује да се битне стилске особености ауторове прозе (в. Деретић 1989: 101–131) простиру и на друге делове његовог опуса.

⁴ Приређујући ово, изузетно темељно издање, Боровоје Маринковић у уводу коментара уз Доситејеве стихове наводи све ове поетске саставе (Маринковић 1961: 386–387), насловљавајући их по почетном стиху, као што је учинио са три целине из Мармонтелове „Аделаиде“, чија је прерада унета у *Собраније* („Како сунце лепо сија на западу заходећи“, „Ова хладна земља, ово мило место“ и „Све што мене окружава, све то са мном тужи“), или их одређујући указивањем на контекст у коме су објављени („Стихови у 'писму' Харалампију Мамули од 13. IV 1783“), односно називањем по имену особе којој су посвећени („Екатарина

настанка ове групе Доситејејевих стихова и њиховог читања унутар и ван контекста у коме су се првобитно појавиле спада у најзанимљивија подручја истраживања његове поезије уопште. Док су стихови у славу Јосифа Другог, настали вероватно пре *Писма Хараламџију* у коме су објављени (Иванић 2011: 64-65), послужили (како је напред показано) као ризница мотива, поступака, па чак и фразеологије за мотивски и жанровски сродну поезију у будућности, неке друге од ових песама, на првом месту „Све што мене окружава“ из „Аделаиде“, прештамповане су у разним песничким збиркама и ширене кроз рукописне песмарице, навођене као пример у огледима из версификације и служиле као подстрек и оквир за настајање нових, инспирацијски и мотивски сасвим различитих песама (в. Лесковац 1972: 357-360). Ово свакако указује да су, осамосталивши се као образац одређених елемената и поступака доцнијих (засебних) песама, или бивајући препознати као независне песничке целине заокруженог сижеа и значења, ови стихови настављали да живе *као поезија* и да функционишу унутар посебног поетског наслеђа, понекад чак независно од имена свог аутора и општег значаја његовог дела.

Но необичан положај поезије у Доситејејевом опусу препознатљив је и из историјата њеног (не)објављивања, те – сходно томе – карактера, каналâ и обима комуникације којима ју је аутор препуштао. Осим стихова укључених у друга, обимнија дела и две песме објављене у засебним издањима, он је своје стихове исписивао на маргинама црквених књига или, као посвету, на почетним страницама сопствених дела, или у писмима пријатељима, или их је оставио у концептима и белешкама којима није била опредељена крајња намена, а можда ни коначан облик, и који су се пред читаоцима

Втора“ – у есеју „Не кај се добро чинећи“ у *Совјетшима зграваіо разума*, прим. Т. Ј.) и/или на основу сврхе која је руководила њиховим настајањем („Стихи на писмо Симеона Гавриловича Зорича“, у истој књизи и „Похвала басни“ у *Собранију*). Осми наведени састав је приватно писмо пријатељу Софронију Лазаревићу, за које сам Маринковић у доцнијим коментарима у истој књизи истиче да је сачувано у препису Павла Соларића и први пут објављено 1827. године, те према томе не спада у исту групу текстова.

по први пут појављивали деценијама након његове смрти. Укључивањем ових стихова у читање Доситејеве поезије она постаје нови читалачки изазов, а стихови који нису били намењени објављивању и чије настајање стога није било руковођено тежњом ка уобичајено схваћеној културној сврсисходности, управо захваљујући томе постају допринос комплекснијој слици „културе осећајности“ епохе и срединâ у којима се аутор кретао. Таквих песама или поетских целина, обима од два стиха до релативно дугачких шаливих или галантних песама, идила и свечаних поздравних ода, у модерним издањима има једанаест⁵, донесених по хронолошком реду, у заједничком низу са још двома познатим, за Доситејева живота засебно објављеним песмама. Тај корпус песама, по консензусу приређивачâ, представља Доситејеву

⁵ У државном издању Доситејевих *Сабраних дела* из 1911, поводом стогодишњице његове смрти, овај низ је редукован и садржи, уз *Песну о избављењу Србије* и *Песну на инсурекцију Србијанов*, које су дате на почетку одељка са стиховима, свега шест текстова из оставштине. То су: „Песна“ (1807), „Стихи на нови год 1808 [сочињени в Белграде од Србов Великому Государју цару и самодержцу всеросијскому Александру Павловичу]“ и „Инији стихи високо-превосходителњешему господину генералу Родофиникину“ (овде под заједничким насловом „Стихи на нов год 1808“), „Плач за два петака“ и „Песна о два петака“ (оба из 1792, овде насловљени латинским цитатима који се у новијим издањима доносе као мото уз сваку од песама) и „Надгробни натпис Петру Новаковићу Чардаклији“ (1808). Најстарији Доситејев поетски запис, „Стихове на једном псалтиру манастира Драговић“ (1764), приређивачи – Јован Скерлић, Милутин Драгутиновић и Милош Ивковић – не доносе у одељку са стиховима, већ као документ – прилог уз преписку, док изостанак других стихова из оставштине, који су били у целини познати (в. Маринковић 1961: 391–400) ни на који начин не објашњавају. „Просветина“ *Сабрана дела* из 1961, као и најновија из 2007/2008, у издању Задужбине, тај запис преносе међу поетску оставштину, придодајући јој још четири текста, од којих су два само дистиси, својевремено обелодањени као куриозитети Доситејевог наслеђа (в. Магарашевић 1829. и *Маџазин за художество, књижевство и моду*, 1838). Сва четири текста су без наслова и, осим другог по реду, који се у ова два издања уноси под назнаком „Григорију Трлајићу“, по адресату писма у чијем је прилогу послата, тако се и означавају. Реч је о целини од осам стихова записаних на примерку *Ешике* намењеном Софији Теодоровић, и два дистиха које је Доситеј, према изворима Георгија Магарашевића, срочио у оквиру неке галантне салонске конверзације.

самосталну поетску оставштину која се – било да ју је сâм предочио јавности или да је то учињено накнадно – читаоцу нуди као засебно успостављена целина. На њеном почетку стоји запис јеромонаха Доситеја на маргинама једног од псалтира далматинског манастира Драговић, у коме се прославља писменост као средство приступа светим књигама и спасавања душе од лутања у мраку, све до проналажења пута у рај, а на њеном крају стихови Доситеја „попечитеља просвештенија“ и Карађорђевог саветника, написани у жанру галантне оде, са најбољим жељама за предстојећу годину, упућени суверену пријатељске царевине и његовом представнику у Београду, коме се аутор и непосредно обраћа.⁶ Тако ова група текстова, између своје почетне и крајње тачке, исписује лук Доситејеве животне и духовне биографије, али истовремено на пуну светлост износи неке од садржаја који у осталим његовим делима остају „у заградама“, подређени функцији коју испуњавају у оквиру неког обухватнијег нратива и надређене концепције. Њено издвојено, а још више – у склопу осталих стихова или целине опуса – контекстуализовано читање истиче један донекле скривен Доситејев лик, расплинутије осећајности и распршеније слике света, у којој има знатно више места и за импулсе фриволне свакодневице.

Места која на Доситеја више указују као на човека осамнаестовековног рококоа него као на прегатоца епохе просвећености нису сасвим необична ни у његовим централним делима⁷, али карактеристична сензитивност – окренута

⁶ У Вуковом „Правитељствујушчем совјету српском“ постоји податак да су поздравни стихови цару Александру били исте године и штампани у Венецији, али том издању нема никаквог трага. Сва доцнија објављивања вршена су на основу текста који је он сам, вероватно на основу неког ранијег преписа, донео у истој књизи, пропративши га и анегдотом о томе како је Доситеј, на дан Нове године, дошао Родофиникину праћен једним добрим певачем који му је стихове – најпре оне намењене цару, а потом оне упућене њему самом – наизуст отпевао (в. Караџић, 1860: 88–91. и Маринковић 1961: 399–400).

⁷ Ово се првенствено односи на епизоде попут свечане вечере код „господара Јове Муцуле“, у првом, или разговора у салону и трпезарији госпође Ливи у другом делу *Живоша и њириљченија*, али и на низ ситнијих тематских јединица, попут осврта на доживљаје са карневала, сећања на необичне утиске са путовања и слично.

проналажењу радости у галантној конверзацији, у поигравању питањима емоционалних и стваралачких аспирација појединца или пак у досеткама у којима се енигматичност смисла јавља као чиста козерска функција – само у неколиким стихованим целинама нађеним у оставштини постаје тежиште или чак једини садржај исказа. На контроверзност тог преплитања просветитеља и моралисте са „човеком салона“ вероватно најбоље указује песмица од четири дистиха настала након представљања (тек изашле?) *Етике* у кући Софије Теодоровић: њен први део тематизује нужност проучавања те филозофске дисциплине („Етика нам показује што јест

чинит ружно,/ Да се од тог сви клонимо као да је кужно.“), наткриљујући ипак ту мисао русоовски исказаним ставом о примарној важности човековог унутрашњег, природног моралног осећања („А шта треба испољават, шта правостју дише,/ То у сваком сердцу треба само да се пише.“), док се друга два дистиха у потпуности одвајају не само од теме већ и од сваког концепта који би подупирао неки универзалнији смисао, претварајући се у приватну комуникацију, у којој израз наклоности домаћици и заинтересованост за њене скривене мисли пре треба разумети као систем комплимената, него као израз стварних односа међу „саговорницима“ („Хајд' погоди, милостива сад мени госпоже,/ Што ли бедно сердце моје сад чинити може:/ Етика му једно вели, на пристојност учи,/ А гле, оно што ти мислиш – жели да докучи.“).

Иако сви Доситејеви за живота запретани стихови нису овако радикално уроњени у атмосферу салонске конверзације, неке од тих песама, чак и када се структурно ослањају на знатно другачије, а утврђене и у истој епохи популарне жанрове, попут идиле, у својим поентирајућим деловима доносе обрт заснован на некој врсти досетке. Она се може продужити у галантну реторску похвалу песничком умећу адресата и значају његове лире за српски род, као што је случај у стиховима упућеним Григорију Трлајићу, где након описа низа призора које је „умилно“ видети (раћање сунца, стадо у дубрави праћено звуком пастирске фруле, девојке које се спремају у коло), Доситеј истиче да му је од свега тога милије рећи име Трлајићево „у ком блага и дарови српском роду стоје“, износећи потом жељу да његово певање „по најлушчем, јединственом, Терлајича вкусу“ још дуго потраје. Да ни родољубива поезија остварена у жанру идиле – каква је „Песна“ која 1807, године Доситејевог доласка у Београд, прославља лепоту Србије – није неспојива са сличним поентирањем, показује се обртом у средишњим стиховима који одустају од сугестије „чистог“ одушевљења идиличном природом, уносећи у слику пасторалне радости еротизујући мотив. Он, својом неочекиваношћу у том контексту, асоцира на манир галантне досетке и ствара атмосферу духовите козерије упоредиву са оном у „салон-

ским“ стиховима: очарани песник, након што се пожалио да његово перо и „красноречије“ не могу описати лепоту која му обузима срце, објављује да своје *јусле* више неће „о клин обешати“, већ ће њима прослављати српске витезове, и песмом привлачити „лепе пастирке“ којима ће „певати од јутра до мрака“. Тако ове песме, софистицираношћу изрази и његовим динамизирањем, карактеристичним досеткама или парадоксима, постају Доситејејев обол оним сферама осамнаестовековне осећајности које су на „програмском“ плану његових текстова морале да буду скрајнуте, али чије се присуство готово свуда осећа и којих је Доситеј увек свестан. Но вероватно нигде се поезија *као ијера*, чији инструмент постају и класична ученост и елементи националног мита, не афирмише тако као у двама шаљивим песмама из Доситејејевог бечког периода – *Плачу за два ђеџака* и *Песни за два ђеџака*.

Писане у народном, или бар стиху који се својом силабичком организацијом ослања на народни (прва у десетерцу, друга у четрнаестерцу), са римом као модернизујућом тековином актуелне српске писане поезије, оне имају све елементе звучности и комуникативности стила, а ситуација која их је инспирисала и која се описује у прозним „уводима“ обе песме (два новчића која је изгубио, а после дан-два повратио играјући неку друштвену игру са пријатељима) својом анегдотском баналношћу подвлачи пародијски став казивача. Њему, будући да и сâму сентенциозност стављају у службу комичног ефекта, на особен начин доприносе латински цитати који се наводе као мото и једне и друге песме („*Sine crimini lusi*“ – „Без греха играх“, односно „*Si hodie male est, non semper erit*“ – „Ако је сада зло, не мора заувек бити“), а нарочито набрајање јунака народне поезије чију је помоћ песник зазивао да би успео да поврати губитак. Иако став да први текст може представљати пародирање жанра плача (карактеристичног за барокну осећајност коју је Доситејејеве време напуштало) има значајног основа (Стефановић 2008: 151), у коначном исходу аутоиронија обеју песама представља знатно шире поигравање представама о срећи или несрећи. Без оптужбе игре, како нас учи Доситеј.

ЛИТЕРАТУРА:

- Деретић 1989: Деретић, Јован, *Поетика просвећивања*, Београд, 1989, 101–131.
- Иванић 2011: Иванић, Душан, „Најава васкрса српске културе“, у: Доститеј Обрадовић, *Писмо Харалампију*, Београд, 2011.
- Карацић 1860: Карацић, Вук Стефановић, *ПРАВИТЕЛСТВУЮЩІИ СОВѢТ СЕРБСКІИ за времена Кара-ђорђејева*, Беч, 1860. (ibis.mi.sanu.ac.rs/RecentlyPublished.html)
- Лесковац 1972: Лесковац, Младен, Напомене, у: *Антологија српске рије српске лирике*, Нови Сад, 1972.
- Магарашевић 1829: Магарашевић, Георгије, *Писма Досиџа Обрадовића*, Будим, 1829.
- Маџазин 1838: Маџазин за художество, књижевство и моду, I/1838, 1.
- Маринковић 1961: Маринковић, Боривоје, „Белешке и коментари“, у: *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, књ. III, Београд, 1961.
- Милосављевић 2004: Милосављевић, Петар, *Антологија српске поезије (Средње доба)*, Београд, 2004.
- Остојић 1911: Остојић, Тихомир, „Доситејеви стихови“, *Српски књижевни гласник*, XI/1911, 6, 467–476.
- Павић 1983: Павић, Милорад, *Рађање нове српске књижевности*, Београд, 1983.
- Стефановић 2008: Стефановић, Мирјана Д., Напомене, у: *Сабрана дела Доситеја Обрадовића*, књ. VI, Београд, 2008.

TATJANA N. JOVIĆEVIĆ

COINS IN THE DOSITEJ VERSES` GARDEN

SUMMARY

The paper analyses Dositej Obradovic`s poetry, mainly in the terms of expanding/modifying the image of the author and of the Serbian Enlightenment as well. Though this declared purpose ties the research prevalently to the broader view of cultural history, it structurally includes analyzing the characteristic motifs, figures and procedures in various poems (pastoral scenes such as sun rising, green valleys and gracious (?) shepherds, technique of “poem within a poem“

used for glorifying enlightened monarch, courtesy as a subject's attitude of speech in verses addressing a lady or some elevated person, standard emblems in a role of re-actualized symbols). While such features connect some of Dositej's poems to the wide genre of idyll, a number of other ones emphasize the specific quality of humor based on trifling with the classic quotations and elements of national myth (the poem of two coins lost in a game) . All these board the view of Dositej, underling him not just as an Enlightenment rationalist, but also as a person of eighteenth century rococo movement and – in some aspects – an early representative of Serbian Pre-Romanticism.

Key words: Dositej Obradović, eighteenth century culture, Enlightenment, rococo, Pre-Romanticism, poetry

Смиљана Ж. Ђорђевић Белић*
 Институт за књижевност и уметност*
 Београд
 УДК 821.163.41.09-84 Мушкатиновић Ј.
 УДК 821.163.41:929 Мушкатиновић Ј.

Оригинални научни рад
 Примљен: 12.02.2013.
 Прихваћен: 15.03.2013.

ПРОСВЕТИТЕЉСКИ ПАРЕМИОЛОШКИ ЗБОРНИК ЈОВАНА МУШКАТИРОВИЋА: ЖАНРОВСКА СТРУКТУРА

Поетика и идеологија просвећености, културни и политички фон друге половине XVIII века у великој су мери утицали на обликовање пословичког зборника *Причиће илићи по јросћому јословице шјемже сенћениције илићи рјеченија* (Беч, 1787; допуњено издање, Будим, 1807) Јована Мушкатиновића. *Причиће* опстају на размеђи двају традиција сачињавања оваквих зборника: ослоњене су на претходећу традицију паренетичне литературе, а најављују будућа интересовања за фолклорну грађу и усмену књижевност. Печат „духа времена“ открива се, између осталог, и кроз анализу жанровске структуре.

Кључне речи: Јован Мушкатиновић, пословица, изрека, пословичко поређење, афоризам, максима, сентенца, паремиологија, паремиолошки жанрови.

Причиће илићи по јросћому јословице шјемже сенћениције илићи рјеченија (Беч, 1787; допуњено издање, Будим, 1807), зборник пословица и сродних паремиолошких облика, дело је Јована Мушкатиновића, адвоката и пештанског сенатора, незаобилазне фигуре епохе просвећености у српској култури.¹ Поетика и идеологија просвећености, културни и политички фон друге половине XVIII века, учинили су да овај зборник

* smiljana78@yahoo.com

¹ Биографске податке о Јовану Мушкатиновићу в. у Скерлић 1909, Ковијанић 1935, Стајић 1946, Хаџи Коста 1959, Маринковић 1966, Fajfrić 2001.

добије сасвим особени печат. Немогуће је *Причће* посматрати и разумети (искључиво) као зборник фолклорне грађе будући да је заправо реч о књизи са специфичним ауторским печатом, књизи која је блиска разноврсној дидактичкој литератури ове епохе. Тај се печат открива не само кроз експлицитне ставове изнесене у посветној епистоли и предговору *К читашељу*, не само кроз (ауторске) коментаре којима су поједини примери обogaћени, већ и кроз жанровску структуру зборника.

Пословице и сродни облици у *Причтама*

Покушај детаљнијег разматрања жанровске структуре *Причћа* намеће потребу за прецизним теоријско-терминолошким дистинкцијама. Осврћем се овом приликом пре свега на потребу за увођењем разлике на основу категорија довршености исказа и метафоричности. Искази које карактерише (синтаксичка и мисаона) довршеност и целовитост могу се означити као пословице. Отвореност исказа и блискост језичкој фразеологији у ужем смислу карактеристика је изреке и пословичког поређења. Разлика између *пословице-метафоре* и *пословице-афоризама* базирана је на категорији метафоричности исказа. Пословице-метафоре (или, условно речено, „праве пословице“) суд (забрану, препоруку и сл.) исказују сликама које имају пренесено значење. Експлицитнији исказ карактеристика је пословице-афоризма, која је блиска тзв. *моралној максими* (в. Кривенко 1999). Термином *максиме* означавају се превасходно онакви искази који препоручују одређене „исправне“ облике понашања, моралне вредности. Овакви искази структуром су заправо блиски пословици-афоризму те се најчешће у литератури тако и посматрају.

Када се говори о пословичким облицима латинског порекла (најчешће и на латинском језику) често се користи и термин *сенџенца* (или *сенџенција*). Треба напоменути да и сентенце могу бити како метафорички, тако и неметафорички искази дословног значења. И њихово је порекло и усмено и

писано. У класичним, средњевековним и хуманистичким паремиолошким зборницима уз текстове је најчешће бележен и одређени општеприхваћени ауторитет коме се конкретна мисао приписује (антички филозофи, историјске личности, фигуре из Библије...). У вези са античком традицијом користе се и термини *гнома* и *апофтегма* у сличном значењу. Између гнома и апофтегми Ватрослав Јагић успоставља следећу разлику: „Проста сентенција, када се не приводи као опћенита реченица, као плод људске мудрости, већ се присваја овому или оному мудроме човјеку, који је први изрекао, не зове се више гнома, већ такођер апофтегмат.“ (Јагић 1892: XIX).²

Структуралистичка тумачења и анализе кратких жанрова имала су на уму пре свега разлике које се јављају на нивоу уобличавања исказа, а тенденција им је била откривање законитости и основних модела оваквог обликовања. У оваквим тумачењима пословице (и оне метафорично обликоване и оне са једносмернијим значењима и суженом могућношћу тумачења) и изреке посматране су као структурно различити, али функцијом блиски облици. Њихова је функција у типологизацији, односно одређењу, некој врсти сажетог, препознатљивог сликања одређене ситуације (Пермяков 1988: 87-94). При томе се појам варијанте узима веома широко, те се све пословице (и пословицама блиски облици) које на семантички истоветан начин оцењују и пресликавају одређену ситуацију (односно, речено језиком семиотичара постају „знак“) узимају као варијанте. Оно што је инвари-

² Теоријско-термиолошке дистинкције различито су успостављене у различитим научним срединама и традицијама. Оно што је у англосаксонској традицији означено као *proverb*, *maxim type of proverb*, *proverbial phrase* и *proverbial comparison*, одговарало би (у највећој мери) терминима *пословицы*, *афоризмы*, *поговорки*, *сравнения* у систему чувеног руског паремиолога П. Пермјакова. Питања финих разграничења између паремиолошких жанрова нису, међутим, ни издалека до краја разјашњена. Сагледавање проблема у великој мери зависи и од конкретног приступа (лингвистички, фолклористички, књижевнотеоријски, комуниколошки...). Различите дефиниције пословица и сродних кратких форми в. у Чајкановић 1912, Kekez 1984, Детелић 1985, Милошевић Ђорђевић 2000, Јовановић 2006; Пермяков 1988, Jason 1971, Barley 1973, Dundes 1975, Јовановић 2006.

јантно јесте ситуација која је предмет пресликавања. Различити начини стилизације исте пословице, могућност њене појаве у потврдном (односно основном), одричном или упитном облику не посматрају се као варијанте, већ као логичке трансформације истог исказа.

У *Причџама* су заступљени сви поменути паремиолошки жанрови. Структурне карактеристике и примарна дидактичка оријентација блиским и, у овом контексту, изофункционалним чини пословице-афоризме (усменог и/или литерарног порекла), сентенце и максиме. Усмено или литерарно порекло поменутих облика, није, дакле, за Мушкатиновића као сакупљача и приређивача, релевантно.

Од око две хиљаде примера у *Причџама*³ највећи део припада пословицама (усменог и/или литерарног порекла), а знатно мањи изрекама (којих је нешто преко двеста педесет) и пословичким поређењима (којих је нешто преко стотину). Кратки прозни жанрови незнатно су заступљени, баш као и друге кратке форме (благослови, клетве и сл). Наизглед статистички податак на значају добија тек ако се *Причџе* упореде са Вуковим пословичким зборницима, који се могу сагледавати као својеврсни разуђени фразеолошки речници.

Афористички искази редуковане метафоричности и моралне максиме сачињаваће највећи део овога корпуса. Било да су ови текстови део усменог наслеђа или их је Мушкатиновић црпао из сопствене лектире и сличних корпуса пословичких текстова, њихова дидактичност је наглашена.

Карактеристичан је начин на који Мушкатиновић стилизује пословичке исказе. Дати су најчешће у основном облику – облику експлицитне тврдње, упутства или савета. Упитни облици веома су ретки (нпр. *Ко ће мноје љаве њод један шешир сложиџи* М II 74, која се јавља и у основном облику *Мноје љаве њод један шешир не скуџи* М II 80; *Ко је себи злоџвор, коме може добар биџи* М II 66 и варијанта *Ко је себи зао, како ће груџому добар биџи* М II 152; *Куд ће ивер од кладе* М II 74 и сл). Премда су овакве логичке трансформације

³ Разматрање је усмерено на друго издање које се може сматрати потпунијим. С обзиром да је жанровска структура оба издања готово идентична, бројање примера и саме примере узела сам према другом издању.

истог исказа структурно и семантички готово истоветне, њихова реторичка вредност различита је. Искazi стилизовани као питања заправо су реторичка питања повишене емоционалне обојености. Оваква наглашена афективност одудара од Мушкатиновићевог стила. У својим списима он је много мање ватрени проповедник просветитељских идеја но што је то његов савременик Доситеј, а много више рационални образлагач идеје. Његов је основни тон раван, без великих и значајнијих излета у поетско. Такав основни тон имаће и пословице у његовој стилизацији, са ретким излетима у хумор, још ређима у наглашенију емоционалну обојеност исказа.

Афористичке исказе стилизује најчешће као:

1) констатације које желе да постану универзални судови: *Ако није лепо, није ни скупо* (М II 16); *Без здравља нема бојатства* (М II 18); *Бојата даривати, и сића часити, мучна је ствар* (М II 20); *Бојатство је маћи сиромаштва* (М II 20); *Боја не превари* (М II 20); *Бојати једе кад хоће, а сиромка кад може* (М II 20); *Бојатство човека от смерти не избави* (М II 21); *Бој не да једном човеку сва добра* (М II 20); *Бој је дао живош, Бој ће даћи и здравље* (М II 20); *Бедност и мудрој смирава* (М II 25); *Господско је обећати, а ђаорско гржати* (М II 35); *Глуј на разумна, а ђијанац на шрезвена мрзи* (М II 35); *Глујост завиди бојатом, а смеје се бедном* (М II 35); *Један човек не може свуд досећи* (М II 44); *Један човек не може све знаћи* (М II 44); *Зло се даље чује нежели добро* (М II 49); *Завист јошће никоја није обојатила* (М II 50); *Завист не зна почитати полезнаја* (М II 50); *Залуду има, који не ужива* (М II 50); *Када се с чиме крпоти, илићи наћезати почне, онда је веће зло* (М II 58); *Кад учен ђосрне, врло ђосрне* (М II 58), *Ко нишћа не пробира, нишћа и не добија* (М II 72), *Ласно је срдишка расрдићи* (М II 76), *Ласно је зајоведаћи, ал је мучно исполњаваћи* (М II 76), *Ласно се добро заборави, али зло мучно* (М II 77), *Ласно је ђоворићи, али је шешко ђворићи* (М II 77), *Лакше је измрљати, нејо записати* (М II 77), *Лашње је сћећи, нежели сачуваћи* (М II 77), *Мало новца, мало брије* (М II 79), *Мучно је мудрому међу бугалама беседити* (М II 82), *Нико не може овоја светија у свачему срећан бити* (М II 91), *Нико се није*

научен родио (М II 91), Нишџа није ѿре оџ зле совесџи (М II 93)...

2) савете: *Кад се једе љуџи се, а кад се љије, беседи се* (М II 59), *Ко је рад у сџаросџи да оџџочине, у младосџи ваља да се шруди* (М II 71), *Код двора, како код ваџре, ваља биџи, ни весма далеко, ни весма близу* (М II 73), *Ко хође да шџеди, нека за рана џочне* (М II 73), *Ко хође у сџаросџи да буде млад, ваља у младосџи да буде сџар* (М II 73)...

2) опомене или упозорења: *Ако куџујеш честџо оно, шџо не шребујеш, скоро ћеш џродаваџи оно шџо шребујеш* (М II 15); *Зао човек с џобом једе и љије, а јаму џи коџа* (М II 48); *Кад с лукавим човеком џосла имадеш џази на себе* (М II 57); *Кад један џуџ џрилику добру к чему џроџусџиш, мучно је уфаџиш* (М II 58), *Ко џе је један џуџ љуџио, онај ће друџи џуџ коцем удариџи* (М II 71), *Ко се наџло ожени, временом се каје* (М II 73), *Лукав џријаџељ џори је оџ јавноџа неџријаџеља* (М II 78), *Не орџачи се с оним, с ким ћеш се џолоџлав јесайџиџи* (М II 84), *Одашџа се човек мало боџи, оноџа нек се врло чува* (М II 95).

Постоје, наравно, у *Причџама* и пословице наглашено метафоричне, које својим ритмичко-еуфонијским карактеристикама, језиком и типом слика указују на усмено порекло нпр.: *Бежао оџ вашке, џак џао медведу у шаке* (М II 26); *Веџи џак не наџеџи* (М II 27); *Виноџрад не ишџе молиџве, неџо моџике* (М II 28); *Вода не џази кумсџива ни џријаџељсџива* (М II 30); *Гди двоје дише, шреџи се џише* (М II 31); *Гди се коџи иџрају, онде маџарци мрџви џадају* (М II 33); *Гди љаво не може, онде бабу џошаље* (М II 33); *Где је џладно, џу је и ладно* (М II 33); *Глад и курџака из шуме исџера* (М II 34); *Гладну човеку слаџке су и дивџаке* (М II 34); *Главица му цвеџа ишџе, а џузиџа џаџа нема* (М II 36); *Зима ако усџи не ује, рейом ошине* (М II 51); *Зна се сокол џо џолеџу, честџан младић џо ходаџу* (М II 52); *Зџода дуџ наџлађује, а намера вино љије* (М II 53); *И дувар уши има* (М II 53) и сл.

Пословице чији се живот у усменој култури лако наслуђује могу се према ритмичко-еуфонијским карактеристикама поделити на неколико основних група. Стилизоване су најчешће као:

1) трохејски асиметрични десетерац (најчешће и парно римован): *Добро ми је и бољем се надам, у чем ходим у шоме и сѣвам* (М II 42); *Седи с миром и мани се враѣа, ниџи ѣа дирај, ниџи му шражи шраѣа* (М II 110); *Кућа џи се кућерином звала, а жена џи чело ѣаве с...* (М II 75); *Краџка дрва ѣоџови уѣарџи, ѣозна деџа, ѣоџове сирѣѣе* (М II 74), *Док се човек дима не наѣаџи, не може се ваѣре наѣреѣаџи* (М II 36), *Ладна ѣеѣка, а мокри обоџи* (М II 76).

Овакав десетерац јавља се и са леонинском римом: *Доџли ѣосџи, да оѣлођу косџи* (М II 42), *Досѣа блаѣа, ал му нема шраѣа* (М II 42);

2) асиметрични шестерац (најчешће двострук, са парном римом): *Немој биџи љуџа, да не будеш жуџа, веѣе буди добра, да не будеш модра* (М II 156); *Ни у киџи блаѣа, ни у суџи ѣлада* (М II 91), *И деџу ми рани, и рану ми шѣеџи* (М II 53), *Боље је умеџи, нежели имаџи* (М II 23);

3) трохејски симетрични осмерац (најчешће двострук и парно римован): *Каџиџом ѣа закусује, а дрџиџом му очи ваџи* (М II 60); *За невољу баџу воде, кад девојке не наоџе* (М II 51); *Свака сила за времена, а невоља редом иџе* (М II 109); *Ко за џуџом вуџом ѣоѣе, сав оѣѣриџен дома доѣе* (М II 118), *Главиџа му ѣаѣа иџѣе, а ѣуџиџа ѣаѣа нема* (М II 36),

Овакав осмерац може имати и леонинску риму (односно може се посматрати као дистих сложен из два парно римована четверца): *Ко се фали, сам се квари* (М II 64), *Доѣе деѣо на видѣло* (М II 42), *Данас ѣиџѣа, суѣѣа ниџѣа* (М II 37), *Нема роѣа, без јуроѣа* (М II 86);

4) Симетрични десетерац са леонинском римом (који се може посматрати и као двоструки парно римовани петерац): *Ако доѣе ѣрав, не изаѣе здрав, ако доѣе крив, не изаѣе жив* (М II 16); *Боље је иџѣа, неѣоли ниџѣа* (М II 22), *Боље је с миром, нежели с џиром* (М II 23) и сл;

5) Седмерац са цезуром иза шестог слога (најчешће двострук и парно римован): *Поѣлеѣај му на рило, ѣак му реѣи Гавриѣо* (М II 99), *Једна муѣа науѣа, а две муѣе одуѣа* (М II 44) и сл.;

Рима се повлачи кад и у унутрашњост исказа, дајуѣи ритмичко-еуфонијске ефекте и исказима ѣији ритам није за-

снован на силабичком принципу: *Лоза и коза воду не милују* (М II 78), *Кар је божји дар, нећо је онда зло кад шуку, а не даду илакаши* (М II 60). Слична је и *Док сам, нек сам* (М II 41).

Неретко пословица за коју се може претпоставити да је преузета из усмене комуникације у Мушкатиновићевој стилизацији губи трохејски ритам уз нарушавање силабичког типа версификације. Ово нарочито открива поређење Мушкатиновићевих примера са онима који су потврђени и код других сакупљача. Мушкатиновићев поступак стилизације карактерише наглашена тежња ка експлицитним, синтаксички развијенијим исказима, са честим померањем предиката на крај реченице, редукција метафоричности. Тако нпр. Мушкатиновићев пример *Од јефџина меса чорба не ваља* (М II 95) у Вуковој стилизацији гласи *Од јефџина меса чорба за илош. Док се не намучи, донде се не научи* (М II 42) је знатно развијенији облик но Вуков *Без муке нема науке*. Мушкатиновићева развијена *Што је ошешо, оно је ирокешо* (М II 133) чешће се јавља у елиптичнијем облику – *Ошешо, ирокешо*.

„Деформације“ ритма препознају се као „вишак“ или „мањак“ слогова. Тако се у пословици *Два лешника орау војска* (М II 37) осећа „испуштање“ слога у другом делу исказа („стиха“), те одступање од очекиваног, десетерачког ритма. Код Вука она је заиста стилизована као асиметрични, односно епски десетерац: *Два љешника ораху (су) војска* (Вук 905),⁴ баш као и код Даничића *Два љешника ораху су војска* (Даничић 739). Слично је и у пословици *Добро је хајдуку у лују, ниш ја кољу муе ни обади, веће му је помучно ош илаги* (М II 39). У Вуковој стилизацији добијен је потпуни епски десетерачки ритам. Познаваоцу усмене епике овакав ритам није могао промаћи, те он стихове и графички одваја: Добро *ши*

⁴ Вук ову пословицу први пут бележи у *Рјечнику* из 1818. објашњавајући одредницу „љешник“. У цетињском издању, међутим, управо „спорни“ слог (су) ставља у заграду, могуће због увођења и Мушкатиновићеве варијанте. Поступак уношења и оригиналне Мушкатиновићеве и варијанте у нешто измењеној стилизацији јесте карактеристичан за *Народне српске пословице* и означава Вукову промену односа према језику и варијантности.

је *Хајдгару у хладу! / Ниџ` ѓа кољу мухе ни обади, / Нејо му је јомучно од ѓади* (Вук 980). Мушкатиновићева *Исџеци, ѓак изреци* (М II 54) у Вуковој стилизацији гласи *Исџеци ѓак реци* (Вук 1724).

Обрнути случај налазимо у пословици *Језа ѓалила, а јуза ѓлаџила* (М II 45) у којем је уметањем везника (а), који суштински није неопходан, нарушен ритам симетричног десетерца, премда је ритмичка правилност унеколико надокнађена двосложном римом. Вук пример даје у десетерачком ритму: *Језа ѓарала, ѓ..а ѓлађала* (Вук 1864). Истоветан је и пример *Два хајдука, а девџ кайџџана* (М II 37), која код Вука гласи *Два хајдука, девџ кайџџана* (Вук 914).

Од трохејског ритмичког импулса Мушкатиновић неретко одступа „скретањем“ ка јампској интонацији. Померања ка јампском ритмичком импулсу остварују се најједноставније уметањем проклитичких облика.

Специфичност Мушкатиновићеве синтаксе је и замена уобичајене безличне конструкције предикатом у личном облику: *Сиџа часџиџи и боѓџа усдариџи џешка је сџвар* (М II 111) или *Боѓџа дариваџи и сиџа часџиџи мучна је сџвар* (М II 20). У Вуковој стилизацији јавља се безлична конструкција *Сиџа (јосџа) часџиџи, и боѓџа (јријаџџеља) дариваџи, џешко је* (Вук 4935). Померање предиката јавља се и у конструкцијама са императивом: *Сџарој вина и сџари јријаџџеља држи се* (М II 111). Вукова варијанта помера глагол у императиву на почетак реченице: *Држ' се нова ѓуџа, сџара јријаџџеља* (Вук 1121).

Жанрови чија се функција остварује првенствено у сфери језика, односно жанрови који су ближи језичкој фразеологији у ужем смислу него фолклору у класичном смислу, изреке и пословичка поређења, сачињавају знатно мањи део *Приџџа*.

Изреке као форма коју карактерише отворена и недовршена структура, подложна променама, нису потпуно фиксирани облици. Стога је њихова варијантност велика, а функцију остварују примарно у равни језика као његове фразеолошке јединице. Оне не функционишу као целовити и довршени искази те је њихова самосталност знатно мања но што је то случај са пословицом и афоризмом. Отуда ни изреке ни

пословичка поређења не могу имати дидактичку функцију „по себи“. С обзиром да изреке чине посебан и значајан део језичке фразеологије њихова функција је првенствено комуникативна.

Попут пословице и изрека обележава одређену ситуацију, персону или објекат. На тај начин ситуација обележена изреком маркирана је као позната, односно препознатљива. Везивањем за изреку она се уклапа у одређени систем представа. Систем представа, односно типови ситуација имплицитно, ипак, носе и одређена вредносна обележја, те на тај начин и изрека, односно пословичко поређење, добија одређену емотивну, позитивну или негативну, емоционалну обојеност.

Слично је и са пословичким поређењима којих је још мање у *Причџама*. Она су, судећи према лексици и реалијама које се користе као *terminus comparationis* већином усменог порекла. Таква су нпр. *Вири кано миш из џрица* (М II 26), *Гледи кано и курјак* (М II 34), *Гледи као џеле у нова враџа* (М II 35), *Гори је ош Турчина* (М II 34), *Иде, баш као коло без најлошџа* (М II 53). Изреке и пословичка поређења унео је Мушкатиоровић у први део збирке – *Причџе илиџи џословице*.

Кратки прозни облици у *Причџама*

Кратки прозни облици јављају се у *Причџама* само у неразвијеном, рудиментарном облику. Може се наслутити да је управо уношењем оваквих примера Мушкатиоровић намеравао да испуни други део обећања које је дао у предговору. Њима је пружио читаоцима онај специфични вид забаве која, у духу класичне утилитаристичке поетике, никада није лишена извесне дидактичности.

Кратке прозне жанрове у *Причџама* карактерише изразито редукована наратија, те везивање за типске ликове (попови и калуђери, Цигани).⁵ Редуковање наратије своди

⁵ Сличне карактеристике кратких прозних жанрова у Вуковим збиркама пословица истакла је и исцрпно анализирао Снежана Самарџија. Мушкатиоровићеви примери редуковани су и сведени изразитије но Вукови (Самарџија 2000: 35-48).

ове примере на једноепизодичне или дијалошке облике. У поређењу са знатно обимнијом и разноврснијом прозном грађом у Вуковим збиркама пословица јасно се опажају другачије намере двојице списатеља.

Прозни жанрови у *Причџама* најчешће јесу неопходна допуна пословици, појашњавање њеног значења, те им је функција блиска коментарима „објашњавалачког“ типа: *Или се сајунио, или не сајунио, ваља ми џе јесџи, кад сам за џебе новце дао. Ово је ерић џоворио, кад је сајун мешџи сира куџио џак јео* (М II 55); *Дан џо дан, шаџи дође и Ђурђев дан, ал је млоџо недеља; баба џоворила.* (М II 36); *Нисам ја ниџија куџија. Оџџовор онаџоџа, коџи није џајну умео сачуваџи* (М II 92).

Анегдота је и повод да се проговори о социјалним разликама и односима: *Какве си море вере? Какве хођеш џосџода-ру. Ово је Циџанин овако оџџоворио* (М II 62); *Боле Госџодине не моџу да џрџим. Циџанин кад су џа џод баџинама исџиџивали да каже, молио да џресџану с баџинама, да ће он ома казаџи, ово је џосле рекао* (М II 23).⁶

Неколике анегдоте сведене су на кратке дијалошке облике (питање и одговор): *Калуђеру маџи џи умрла! Црне (вели) не џонесо* (М II 63)⁷; *Калуђеру веле да џе жене!*

⁶ Сиже о Циганину који, осуђен на батине (или под вешалима), даје комичну и двосмислену изјаву веома је распрострањен. Неколике варијанте овог сижеа објавио је Аркадије Белан у *Сџемашџоџрафиџи*. Овај зборник шала и анегдота доносио је углавном, како је и у предговору истакнуто, преводе и посрбе из немачких и мађарских књига. Сличне примере објавио је нешто касније и Коста Костић у зборнику *Разџибриџа*. Оба зборника била су намењена публици која је припадала грађанству. Беланову збирку сачињавају анегдоте везане за Цигане, док су у онима који су објављени у Костићевом зборнику типски ликови, поред Цигана, и Еро и Шијак. У том смислу ове анегдоте су занимљиви примери „етничког“ хумора – Аркадије Белан, *Сџемашџоџрафиџа Циџана Мађарски са Собранием разџични досетџливи, смешни и шаљиви џриџоведџица*, Будим, 1834, стр. 65–66; Коста Костић, *Разџибриџа, књџиџа за оне коџи џаџе од невоље, зубобоље, коџџобоље, џлавобоље и све боље и џоре и оне коџи желе да се развеселе. Збирка 365 одабраних анеџдоџа, шала и доскоџица*, Панчево, 1880, стр. 59, 61, 65. О *Сџемашџоџрафиџи* Аркадија Белана в. Самарџија 2002: 209–221.

⁷ Исту анегдоту унео је Вук у *Пословице* (Вук 2100). Сиже се везује и за Циџане (Костић 1880: 57, Белан 1834: 29). Сиже о калуђеру који „црње“ неће носити објавио је Вук у *Пословицама* (Вук 3826).

– не би ша (М II 63)⁸; Калуђеру веле издићеће! диће ша (М II 63).

Посебну занимљивост Мушкатиновићевој књизи дају анегдоте о актуелним догађајима. Уз пословицу *Ко рукама мед меша њрсте олиже* (М II 63) присетио се аутор *Причша* једног несмотреног и непримереног поступка бившег пештанског сенатора. Овај стари господин, приметивши да раднице које су брале грожђе у његовом винограду више плодова поједу него што у корпе оставе, нареди да им да то не чине. Наређење је, наравно, било узалудно, а штета већа. Ова је згода Мушкатиновићу послужила да читаоце забави, али и да на примеру из живота покаже истинитост наведене пословице. Не би ли пословичкој тврдњи пружио и додатно поткрепљење, пропратио ју је поучним коментаром: *Ево ти њолзе каде човек њрошв закон јестешевени шћо њочне* и Соломоновом мудрошћу – *Волу молошјајешћему не заїрагиши усша*.

У *Причшама* је место нашла и белешка о једном несвакидашњем догађају из бечког зоолошког врта. Његова се интерпретација у *Причшама* приближила басни, те Мушкатиновићев коментар о разуму и љубави „скотова“ делује као какво наравоучење.

Актуелност потврђује Мушкатиновић и уношењем пословица у којима се препознаје одјек нових појава у српском друштву. Дугогодишњем адвокату сасвим је сигурно била позната и друга страна медаље ове професије, те у *Причће* уноси и пословице о адвокатима и процесима: *Адвокаш, либо истец, не живи ош једнога њроцеса, кано и корчмар ош једнога њостша* (М II 15), *Добар јурисша зао је комишја* (М II 39) и помало ироничну *Тешко оном ко њроцеса нема* (М II 117), уз коментар да такав нема ни новца. Уз упозорење *Ко често на шужбу ходи, ша с људима у љубави живиши не може* (М II 151) донеће и анегдоту о извесном Вуји Ирижанину који је обвикавао свакога вашара њо 2. ѡара оѡанака куѡиши, ѡак једне обѡје, ѡа скочи ѡворећи: *Хоѡ Вуѡо! Једне издѡрао код куће, а друѡе ѡо ѡроцеси*.

⁸ Сличан сиже о калуђеру кога намеравају да ожене в. у Вуковом *Рјечнику* (1818) под одредницом *јесенаске*.

ПРИЧТЕ У КОНТЕКСТУ ТРАДИЦИЈЕ ПАРЕНЕТИЧНЕ ЛИТЕРАТУРЕ

Причте Јована Мушкатиновића јесу збирка која је здружила писано и усмено наслеђе (а границе је тешко до краја и са сигурношћу утврдити). Она је била и спој пословица (и сродних облика) из усмене културе Мушкатиновићевих сународника и оних преузетих из других култура. Жанровском структуром приближава се Мушкатиновићев зборник традицији паренетичне литературе. Оваквом типу састава *Причте* су блиске особито другим делом (*Сентенције илићи реченија*) у којем су садржани превасходно афористички облици (упутства, правила, поуке, савети) неретко изречени кроз изузетно развијене реченице које потпуно одударају од лапидарног пословичког исказа.

Код античких аутора термин *паренезис* повезује се са гномолошким текстовима (моралне заповести, максиме). Елементи старе словенске паренетичне књижевности могу се наћи у чувеним *Симеоновим зборницима* (сачувани у руским преписима из 1073. и 1076). Они, између осталог, садрже поучна питања и одговоре, поуке, премудрости Исуса сина Сирахова и сл.¹⁰ Зборници сентенција и апофтегми („флорилегији“, „гномологије“, у словенској литертури „Пчеле“) сачињавани су као дидактичко штиво, намењени општем образовању, али и образовању у реторичком смислу. Преко оваквих компилација класична мудрост и филозофија преношене су вековима, али ове мудрости трпеле су мање или веће промене прилагођавајући се захтевима хришћанског образовања. Њихови састављачи примере су црпли превасходно из писаних извора, те су они, минимално варирани, преношени у сличном облику вековима.

Пословице (и сродни облици) су преношене и кроз дела средњовековне књижевности (углавном преводне). Бројни примери могу се наћи на страницама *Александриде*, у преписима приче о премудром Акиру, неретко и у узгредним забелешкама на маргинама каквог рукописа. У средњовековним

¹⁰ Детаљније о паренетичној литератури в. Милтенова 1997: 88-96.

списима мудре мисли најчешће су приписиване *Диођену философу*, *Менандру* или *џремудром Соломону*. Поуке, савете, мудра питања и одговоре бележиће нпр. и познати *Драџољев зборник*, те *Рукоџис џоџа Драџојла* (XIII – XIV век).

Грађа из рукописа „попа Драгоља“ обухвата старе словенске преводе сентенциозних стихова који се приписују Менандру (у преводу стиховани облик није задржан), мудрости у виду питања и одговора-поуке, заметке приповедних облика (поучни примери, басне у рудиментарном облику). Мудрости из *биоџрадскоџ*, *бечкоџ* и *Хаџи-Јорданова рукоџиса* слично су обликоване, но готово су увек приписане неком ауторитету, грчким филозофима, неком од светих отаца или мудрацима из Библије (Протагори, Аристотелу, „Димесфену риторику“, Епикуру, Сократу, Демокриту, Диогену, Григорију Богослову, Јовану Златоустом, Соломону или Исусу сину Сирахову). Ови избори, сматра Јагић, настали су вероватно већ у византијској литератури, а словенски је превод.¹¹¹

Васпитна тенденција поменутих зборника открива се и у наглашеном морализаторском тону, и у тематским усмерењима. Класичне мудрости претрпеле су видну христјанизацију. Најчешће теме су однос човека према Богу, породични односи (родитељи и деца, однос између супружника), проповедање врлине и осуда порока (гордост, среброљубље и сл.). Инсистира се на самилости, скрушености, умерености у телесним и духовним задовољствима као хришћанским врлинама.

Истичући важност и значај пословица и сентенци, те благотворну улогу коју, према његовом мишљењу, могу и морају имати у васпитању и поучавању, истиче Мушкатиоровић неколико фигура: *Каковоје далше њиово достџојинстџиво и ова моџу за доволноје доказатџелстџиво биџи, шџио сами џремудрејшији, какоџи цар Соломон, Сирах и Христџос Сџас чрез џричџиџе и сенџиџенције џоворили су, и ова њиова џоворења и дан данашњи џри рукунаши имамо и чџиџамо*. Поменуће и Еразма Ротердамског кој је латџинске куџно с џреческима џричџиџе и речџија сакуџио и чрез шџамоџу са свџиом сообшџио, творца чувених паремџо-

¹¹ В. Јагић 1892.

лошких зборника (*Adagiorum collectionea*, *Adagiorum chiliades*), мозаика анегдота (*Apophtegmata*) и збирке метафора, изрека, алузија и библијских алегорија (*Parabolaе*). Еразмо није био само Мушкатиновићев узор, већ су његова *Adagia*, како је показала Вида Зелени,¹² и један од његових извора.

Мушкатиновићеве *Причиће* (особито другим делом) пружале су препоруке о исправном владању, понашању, расуђивању. Кратким, концизним и јасно формулисаним препорукама о дужностима приватним и јавним оне су нудиле и основ, есенцију грађанског васпитања и образовања.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА:

- Barley 1973: Barley Nigel, „A structural approach to the proverb and maxim with special reference to the Anglo-saxon corpus“, *Proverbium* 20, 737-750.
- Dundes 1975: Alan Dundes, „On the structure of the proverb“, *Proverbium* 25, 961-973.
- Fajfrić 2001: Željko Fajfrić, „Jovan Muškatirović“, *Гласник Адвокатске коморе Војводине* LXXIII/61/4, Нови Сад, 132-153.
- Jason 1971: Heda Jason, „Proverbs in society: The problem of meaning and function“, *Proverbium* 17, 617-623.
- Кекез 1984: Josip Kekez, *Poslovice i njima srodni oblici*, Zagreb.
- Детелић 1985: Мирјана Детелић, „Пословичко поређење и пословица“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* 33/2, Нови Сад, 347-375.
- Зелени 1970: Вида Зелени, „Извори Мушкатиновићевих пословица“, *Зборник Матице српске за књижевност и језик* XVIII/3, Нови Сад, 497-520.
- Јагић 1892: Ватрослав Јагић, „Разум и философија из српских књижевних старина“, *Споменик СКА XIII*, Београд
- Јовановић 2006: Јелена Јовановић, „Осврт на историју истраживања и дефинисања народних пословица“, *Радови Филозофског факултета* 8, Српско Сарајево, 91-112.
- Клеут 1997: Марија Клеут, „Библија и Мушкатиновићеве пословице“, *Зборник реферата и саопштења са међународног научног конгреса*

¹² Зелени 1970: 501–502. О библијским цитатима у *Причићама* в. Клеут 1997.

- са слависта у Вукове дане 26/1, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету у Београду, 297-304.
- Ковијанић 1935: Ристо Ковијанић, „Јован Мушкатировић у Братислави“, *Сенџа – зборник прилога за историју рада*, Сента, 92-101.
- Кривенко 1999: А. Б. Кривенко, „К вопросу об энигматическом инварианте афористического текста (АТ)“, *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Загадка как текст 2*, Москва: Издательство «Индрик», 128-147.
- Маринковић 1966: Боровоје Маринковић, „Јован Мушкатировић – будитељ грађанске свести код Срба у XVIII столећу“, *Књижевност XLII/XXI/2*, Београд, 168-182.
- Милошевић-Ђорђевић 2000: Нада Милошевић-Ђорђевић, *Од бајке до изреке. Обликовање и облици српске усмене прозе*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност
- Милтенова 1997: Анисава Милтенова, „Паренетична литература – укупност секундарних жанрова“, *Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2*, Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету у Београду, 88-96.
- Пермяков 1988: Григорий Львович Пермяков, *Основы структурной паремиологии*, Москва: Наука
- Речник књижевних термина*, Бања Лука, 2001.
- Самарџија 2000: Снежана Самарџија, „Однос између усмених прозних облика и пословица у Вуковим збиркама“, *Зборник Маџице српске за књижевност и језик XLVIII/1*, Нови Сад, 35-48.
- Самарџија 2002: Снежана Самарџија, „Две Стематографије Цигана с почетка XIX века“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор 68/69/1-4*, Београд, 209-221.
- Скерлић 1909: Јован Скерлић, „Јован Мушкатировић. Биографско-књижевна студије из историје српске књижевности XVIII века“, *Глас СКА LXXX*, Београд, 258-264.
- Стајић 1946: Васа Стајић, „Нови Сад, српски културни центар“, *Летопис Маџице српске 120/356/1-2*, Нови Сад.
- Хаци Коста 1959: Хаци Коста, „Јован Мушкатировић“, *Гласник Адвокатске коморе у АПВ 5*, Нови Сад, 1959, 1-8.
- Чажкановић 1912: Веселин, „*Paremiografica*“, *Босанска вила XXVII*, Сарајево, 175-177.
- Шаулић 1955/1956: Аница Шаулић, „Јован Мушкашировић – први скупилач српских народних пословица“, *Јужнословенски филолог, XXI/1-4*, Београд, 237-255.

SMILJANA Ž. ĐORĐEVIĆ BELIĆMUŠKATIROVIĆ'S PAREMIOLOGICAL COLLECTION:
GENERIC STRUCTURE

SUMMARY

Poetics and ideology of the Enlightenment, cultural and political context of the second half of the eighteenth century had a great influence on shaping of the paremiological collection *Pričte iliti po prostomu poslovice tjemže sentencije iliti rječenija*. *Pričte* continues the preceding tradition of parenetic literature, but also announces a future interest in folklore and oral literature. This paper analyzes the genre structure of the collection. The author examines the typology of paremiological genres - *proverb*, *maxim type of proverb*, *proverbial phrase*, *proverbial comparison*, *sentence*. The status and role of short prose genres (short stories, anecdotes) are reviewed.

Key words: Jovan Muškatirović, Enlightenment, paremiology, proverbs, maxims, sentences, aphorisms

Слободан Б. Жуњић*
University of Rhode Island

Оригинални научни рад
Примљен: 5.10. 2012.
Прихваћен: 7.03.2013.

УДК 37.01:929 Обрадовић Д.
УДК 130.2(410)“17“

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ И ЕНГЛЕСКИ МОРАЛИЗАМ

У раду се испитује рецепција етичких ставова појединих енглеских филозофа у делу Доситеја Обрадовића, која у досадашњим истраживањима није адекватно валоризована или није примила довољну пажњу. Аутор се посебно бави Доситејевим прихватањем и разрадом уверења енглеских моралиста у његовим кључним филозофским делима, *Совјетшима здравој разума* (Лајпциг, 1784), *Собранију разних наравоучићелних веићеј* (Пешта, 1793), *Мезимицу* (Будим, 1818), другом, постхумно издатом делу драгоценом за налаз енглеских моралних изрека. Најјачи утицај на Доситеја, који се посебно уочава у *Совјетшима*, извршили су лорд Шефтсбери са својом теоријом врлина (*Inquiry Concerning Virtue*, 1708), Локов ученик Абрахам Такер са учењем о самољубљу (*The Light of Nature Pursued*, 1768 – 1778), те сам Џон Лок са својом теоријом васпитања и извора наших идеја (*Essay Concerning Human Understanding*, 1690; *Thoughts Concerning Education*, 1693). У другом делу рада, аутор је истраживао Доситејево интересовање за енглеске рационалистичке моралисте након његове посете Енглеској 1784 – 1785. године, а који се нарочито јавља у *Собранију*, показујући да резултати досадашњих компаративних анализа (пре свих да једанаест од двадесет четири поглавља наведеног зборника представља прераду одговарајућих енглеских есеја) нису коначни. Такође је оспорио и преовлађујуће уверење Доситејевих тумача да је његов главни енглески интелектуални из-

* bzunjic@mail.uri.edu

вор у *Собранију* – Адисон, и показао да је то у ствари Вицесимус Нокс и његови морално-књижевни есеји из околиша утилитаризма и дискусије о њему (*Essays Moral and Literary*, 1779).

Кључне речи: енглески морализам, самољубље, срећа (благополучије), пријатност, корист (полезност), благогласије, добро, зло, услажденије ума, Доситеј.

I

Упркос теоријским неусклађеностима и еклектичком карактеру мишљења, деловање Доситеја Обрадовића има увек препознатљив практични смер и методу: чему користи „разумно мислити, ако се разумно не поступа“, питао се он стално у својим делима (Обрадовић 1833: 49). Присећајући се свог волфовског филозофског образовања он је, додуше, признао да логика и метафизика „состављају поглавиту част философије“ и да беспоговорно „просвештавају и раширавају ум“ (Обрадовић 1835: гл. XVIII), али да ове уважене дисциплине ума не поправљају човека и не воде га срећи и зато у животном смислу морају и унутар филозофије уступити прво место *етици*, или како је он (етимолошки) говорио, „наравоучителној философији“. *Практична филозофија* није стога за Доситеја практична по томе што утврђује иманентне самосврховите норме људског делања (такозвана теоријска практична филозофија), већ по томе што уз помоћ *логики* и *метафизике* треба да ради на практичном увођењу „човекољубља, доброте и правде“ међу људе. Она своју истински делотворну форму задобија у поучним (алегоријским) причама, животним примерима, пошалицама и моралистичким есејима, укратко, облицима казивања у којима писац лично разговара са својим читаоцем, преноси му своје искуство, утиче на њега.

Доситеј је стога већ приликом писања *Живоша и прикљученија* (1783) напустио своје старе књижевне узор, грчко-византијске и украјинско-барокне (*Алфавити духовни*, *Обед духовни*, *Вечера духовна*), и окренуо се сентименталној

књижевности, француској (Фенелон), немачкој (Лесинг) и енглеској (Ричардсон, Адисон). Овај прелаз нам данас изгледа сасвим природан и лаган, па стога заборављамо да је он тада представљао праву књижевну и духовну револуцију, коју није било нимало лако извести и пренети. Њоме је одбачена читава претходна духовна култура на којој је грађена српска хуманистичка и филозофска мисао; њоме је одбачен руско-словенски језик, његова поетика и његова публика; њоме су одбачене старе верско-историјске теме и црквени облици писања, а уместо свега тога српском читатељству, грађанском и световном, понуђена је нова сензибилност у форми поучног романа, пишевог дијалога са читаоцем, епистоларних састава, филозофских наравоученија, књижевних есеја. Сви ти жанрови су били неговани по тадашњим енглеским часописима (Адисонов *Сјектишор*, Хонсонов *Ремблер*), које је Доситеј упознао преко француских и немачких превода, а које је одушевљено применио у својим збиркама моралистичких састава различитог смера: *Совјетима здравој разума* (Лајпциг, 1784), *Собранију разних наравоучишелних вештиј* (Пешта, 1793), *Мезимицу* (Будим, 1818) – другом, постхумно издатом делу *Собранија*. Тој моралистичкој тенденцији је у потпуности прилагођена чак и *Етика*, коју је Доситеј прерадио према једном приручнику италијанског (односно швајцарског) филозофа Франческа Соавеа и припремио са мало више систематског излагања.¹

Наведене Доситејеве књиге, може се слободно рећи, његова главна филозофска дела, мењају из корена садржај и карактер традиционалне зборничке писмености, која је у српској филозофији доминирала све до Гаврила Стефановића Венцловића и Јована Рајића. Пре свега, оне се по садржају не ослањају на византијску духовност, већ на немачко рациона-

¹ *Етика или философија наравоучишелна по системи і. професора Соави*, Венеција, 1803. Ова књига се неоправдано потцењивала све до данас, јер се и даље сматра обичним преводом Соавеа, иако је Ј. Савковић утврдио да у њој дослован превод чини тек једну седмину садржаја, а са парафразама тек једну трећину („Прилози проучавању Доситејеве *Етике*“, *Ковчежић*, књ. I/1958; „После упоређења Соавине и Доситејеве *Етике*“, *Ковчежић*, књ. II/1959).

листичко просветитељство, француску дидактичку и надасве енглеску моралистичку литературу, која је на тај начин по први пут допрла у српску културу. Друго, њихово усмерење није религиозно и мистичко, већ сасвим онострано и практично, скоро овоземаљско и рутинско; оне се руководе моралном сврхом, али она није само индивидуална, мада добрано залази и у аскетику страсти, већ социјално утилитарна, едукативна и моралистичка. Треће, иако користи материјал из разних извора, Доситеј се не задовољава његовим простим преписивањем или уметањем, него га ауторски прерађује, прилагођава и даје му лични, врло савремени печат, који до данас није изгубио свој сјај. Најзад, по својој форми то су све *есеји*, *моралне пријовести*, *писма*, *алеџорије*, не проповеди, расправе или листе појмовних дефиниција, које нам казују шта ваља урадити. Извор моралних идеја, увек разрађених, прилагођених и оживљених властитим Доситејевим духом, јесте западноевропски, односно мешавина или заједничка интелектуална својина француских, немачких и енглеских писаца практичног смера, који имају сасвим неодређен појам о ранијој прошлости.

Утицај енглеских моралиста у тој интернационалној потки Доситејевих састава је одавно запажен, али је њихов опсег био потцењен, а деловање једнострано, везано искључиво за немачко посредништво, првенствено за Еберхардова предавања, која је Доситеј похађао, односно његов спис *Sittenlehre der Vernunft* (1781), који је он сигурно читао, јер је био намењен слушаоцима Еберхардовог течаја под тим називом. Нема сумње да се Доситеј са енглеским моралистима најпре упознао преко Јохана Аугуста Еберхарда, али се он рано користио и изворним делима енглеских мислилаца, наравно у француском или немачком преводу. Како је показала Вера Јаварек, већ у *Совјетима здравог разума*, том компендију Доситејеве наравоучителне филозофије у коме се највећим делом разрађују и примењују идеје енглеских моралиста, има поставки које се уопште не налазе у Еберхардовом делу, а касније, када је Доситеј научио енглески језик, он је очито самостално црпао садржаје из књига енглеских аутора и уносио их у своја дела. У *Совјетима здравог разума* одлучујући

утицај на њега су, поред Фенелона (*Traite de l'education*, 1687) и Лесинга (*Fabeln*, 1759; *Die Erziehung des Menschengeschlechts*, 1780), те Еберхардове рационалистичке етике, имали лорд Шефтсбери са својом теоријом врлина (*Inquiry Concerning Virtue*, 1708), Локов ученик Абрахам Такер (*The Light of Nature Pursued*, 1768 – 1778) са учењем о самољубљу, те сам Џон Лок са својом теоријом васпитања и извора наших идеја (*Thoughts Concerning Education*, 1693; *Essay Concerning Human Understanding*, 1690). Од пет поглавља овог зборника, четири су или у знатној мери или делимично зависна од наведена три енглеска мислиоца, што се осећа када се зађе иза њиховог садржаја. Сам наслов Доситејејеве збирке не упућује на Еберхардово дело, тада још увек главни Доситејејев извор, као што се често претпоставља, већ пре на немачки превод основног појма Ридове филозофије (*An Inquiry into the Human Mind on the Principles of Common Sense*, 1762), који је Доситеј усвојио као *gesunder Menschenverstand* у контексту моралне разборитости и напредовања у врлини. Као основа свих човеческих знања, *зграви разум* показује истину не само у свакодневном животу, већ и у духовним питањима, повлачећи разлику између праве вере и сујеверја, односно вероисповести и предрасуда (Обрадовић 1855: 55).

У првом поглављу, Доситеј, наизглед чисто хришћански, расправља „О љубови“, као основи свег морала, која свему даје своју боју. Он започиње одредбама које логички звуче као некакве дефиниције, али у ствари моралистички разрађују јеванђелску традицију човекољубља као љубави према Богу: љубав је радост *с совршенством* других, непрестана жеља и настојање да се узрокује *благодолучије и совршенство* оних које љубимо (1), али и поглавито својство Божије из кога произлазе доброта, милост и благост (2). Доситеј чак, да би доказао како је Бог све створио из неограничене љубави, понесено развија врло разуђену космотелеологију природног света и његовог устројства, а онда, сасвим неочекивано за све оне који су навикли на традиционално тумачење љубави као супротно самољубљу, он уводи Такерово учење о самољубљу као *природној жељи да се постојине пријатности*. Преузимајући преко Еберхарда став да је Бог у сва створења улио „при-

родну к себи љубов“, те да се она наводи и у човеку као извор свих његових „намеренија и дјела“ (3), Доситеј проглашава самољубље *јестаси*веном, мада по пореклу божанском страшћу.² Ма колико то звучало необично, из ње произилазе сва *бла*гополучија али и *зло*получија, па је стога од одсудне важности обратити пажњу на то како се њоме управља, односно како стојимо под њеном командом. Зависно од тога да ли се она усмерава на добро или зло, произлазе не само индивидуалне врлине и пороци, већ и срећа и несрећа као скупна стања. „Преизлишно самољубље“ води неправди и другим пороцима, а васпитано, напојено наукама, добрим склоностима (4). Доситеј узима разумну љубав према себи за основу моралности, јер је она истозначна са љубављу према *доброде*љима.³ Не примећујући никакву противречност, он затим надограђује Такеров појам *самољубља* (можда оригинално, а можда под утицајем Шефтсберија) у замисао *љубави према дру*гима: Христов захтев да љубимо ближњег свога као себе саме (5), па онда и љубав према Богу тумаче се као последица самољубља јер се она заснива на веровању у божанску доброту.⁴

Тема самољубља се у *Совјетима* разрађује још два пута, наиме у четвртном и петом поглављу, где се нагласак помера ка човекољубљу као таквом. У петом поглављу Доситеј понавља

² Супротстављајући га себелубљу (Selbstsucht), Еберхард самољубље (Selbstliebe) дефинише као радовање нашој савршености, која нас обавезује да се старамо о савршености наше савести (*Sittenlehre der Vernunft*, стр. 198).

³ Еберхард такође добро уређено самољубље схвата као темељ морала (стр. 200). Упор. Шевићеву дисертацију у којој се учење о самољубљу везује за утицај Еберхарда.

⁴ Мало је вероватно да је Доситеј изворно проучио седмотомно Такерово дело, али то не значи да о њему ништа није знао. Вера Јаварек је показала да су Доситејеве енглеске позајмице из *Совјетиа здравога разума* само посредоване Еберхардовим списом, али да у ствари потичу од енглеских моралиста или есејиста. Неке идеје, попут наведеног става да је и љубав према Богу изведена из самољубља, Доситеј није преузео преко Еберхарда, већ преко неког другог (секундарног) извора. Упор. В. Јаварек, „Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVII и XVIII века (гледано кроз *Совјетиа здравога разума*)“, *Од барока до класицизма*, Београд, 1973, стр. 354-356.

да је самољубље природно и да представља извор свих наших жудњи, али додаје да ми морамо да се увежбавамо у њиховом разборитом избору, јер због тренутне пријатности ми понекад заборављамо шта је највише добро (Обрадовић 1833: 82). Практиковање разборитости прелази у навику, која би требало да нам помогне да пребродимо препреке на путу ка добру. У ту сврху енглески моралисти су предлагали да следимо одређена искуствена правила (Обрадовић 1833: 86), која Доситеј скраћује на неку врсту псеудокантовског теистичког испита замишљеног да помогне нашем моралном осећању: запитај се, каже он, „може ли ово моје дело, вечној божији правди и доброти угодно бити?“ (Обрадовић 1833: 87), а онда га спроведи само ако је одговор потврдан. Тема вежбања у разборитости омогућава Доситеју (Обрадовић 1833: 50) да се надовеже на неке Локове савете, посебно оне у којима се говори о томе да са њим треба почети рано у доби (Locke 1693: 66), да оно треба да обухвати вежбање разума у разликовању истине и лажи (Locke 1690: 14,19), да деца од малих ногу треба да се навикавају да управљају својим жудњама (Locke 1693: 38). Доситеј о дечијем духу говори као о суду (*tabula rasa*) који се напаја оним чиме се напуни.⁵ Вера Јаварек иде даље од тога и повезује Локову теорију о два извора наших идеја, а то су осети и разум (II, с. 1, 2-5), са Доситејевом поделом извора жеља на пријатност чувствителности и разумност добродетељи. „Зактевати оно што је пријатно, сладко и мило, ово је само чувствително, човеку и животињи обште зактевање и далеко различно од разумнога и само полезнога и добродјетелнога зактевања, из којег се рађа сва човекова вредност и достојанство.“⁶ У ствари, Доситејево схватање

⁵ М. Павић сматра да су мисли из предисловија *Живошу и прикљученијима* блиске Локовим сензуалистичким поставкама о сазнању и одбацивању урођених идеја и априорних принципа: „*Живош и прикљученија* или роман у писмима“, *Од барока до класицизма*, стр. 379.

⁶ Да би показала подударност Доситејевог заснивања моралности на способности да се одупремо склоностима и жељама са Локовом теоријом, В. Јаварек наводи следећи став из Локове расправе о васпитању: „Велико начело и основа сваке врлине и вредности састоје се у овоме: да је човек у стању да се одрекне својих жеља, личних наклоности, и да следи само оно што разум прописује као најбоље, мада апетит вод дру-

душевних способности је много развијеније и обухвата дво-струку потподелу сазнајних моћи и моћи жудње. У њему се стара подела на две основне врсте способности вредносно спецификује на следећи начин:

ДУШЕВНЕ МОЋИ			
Мислити		Зактевати	
чувствовати	Разсуждавати	чувствително	Разумно
чула	Разум, ђамеиш, ум	Пријајиноиш	Добро

„Мислити и зактевати“, каже Доситеј, „ово су две способности човекове, из који, све што се у њему случава производи“ (Обрадовић 1833: 41), али, оне треба да се здруже са разумом, јер само тако могу водити к *блаіоіполучију или самоскрбнућу*. Човек је стога „дужан к истом концу сва своја зактевања док је год жив управљати: сиреч благополучије и совршенство колико своје, толико и ближњега свога узроковати“ (Обрадовић 1833: 48). „Разумно и паметно мислити, ово је прво по реду, зашто ко не уме разумно мислити, неће умети разумно ни зактевати“, али ако је зактевање друго по реду, оно је за Доситеја, „прво по цени и достоинству“ (Обрадовић 1833: 49). Примат практичног момента је, дакле, осигуран сврхом, а то значи ползом и благополучијем, које произлазе из исправне употребе разума, односно разумног осећања љубави.

Још значајанији утицај на Доситејево схватање морала у *Совјетшима здравоі разума* извршио је ерл од Шефстберија,

гим путем.“ (Locke 1693: 33); Вера Јаварек, „Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVII и XVIII века (гледано кроз *Совјетше здравоі разума*)“; *Од барока до класицизма*, стр. 357. На утицај Локовог списка о васпитању на Доситеја први је упозорио М. Петровић, *Die paedagogischen Ansichten des Dositheus*, Београд 1906. Када се говори о Доситејевим погледима на васпитање не треба, међутим, искључити ни утицај Фенелонове *Traite de l'education*, на коју је скренуо пажњу још К. Радченко, (*Доситіеј Обрадович и јеіо ліітератіуранаја дејателності*, Кијев 1897, стр. 182), јер Доситеј изричито говори о васпитању девојчица, које треба да изучавају логику и нравоучителну философију: логика ће им показати пут и начин да исправно мисле, а етика ће им отворити очи за њихове дужности (17).

познати критичар Хобсовог учења о еготиичкој људској природи. Изгледа да је тај утицај био непосредан, то јест да је потекао кроз властиту Доситејеву лектуру Шефтсберијевог списка о врлини, а не посредством Еберхардове књиге.⁷ Ако Такерова мисао о исправном самољубљу уводи у Доситејева зборник о моралу, Шефтсберијева теорија врлине му даје завршну начелну потпору. Наслов петог поглавља (*О добродеиљи*), у коме се врлина утемељује на увежбавању разумних тежњи, изричито указује на Шефтсберија као на извор и инспирацију Доситејевог дела. Доситеј користи Шефтсберијеве идеје о хармонији жудњи и човекољубљу, да би потом са Такерове *поставке о самољубљу* прешао на љубав према човечанству као *главној добродеиљи*. Не осврћући се уопште на појмовне тешкоће таквог скока, он и личну и општу срећу изводи из упражњавања врлине, тврдећи да се добро састоји у савршености и благогласију (Обрадовић 1833: 84). Док је идеал савршености сам по себи наслеђе старије стоичко-волфовске традиције, идеја *благодасија* (равнотеже личних наклоности и љубави према човечанству) јесте очевидна позајмица из Шефтсберијевог списка, коме Доситеј дугује и поставку да је човеков циљ увећавање савршенства и среће, како своје тако и свих других људи. Преко Шефтсберија Доситеј усваја и стару аристотеловску тезу (Обрадовић 1833: 86) да се за некога ко чини неко честито дело може рећи да је *моралан* (честит) само ако то ради из *своистивеној уверенија* (Аристотел би рекао из знања).

Доситеј дели добродетељи у две врсте, „предуготовителне“, односно, оне усмерене на самоусавршавање, и „дејствителне“ или „испунителне“, којима наше способности производе дејство на опште благополучије. Ове две основне групе врлина обухватају следеће подврсте:

⁷ Вера Јаварек је посве сигурна у то, јер Доситеј излаже Шефтсберијеве идеје по оригиналном редоследу, а не према Еберхардовом приказу. „Доситејево интересовање за дела енглеских моралиста XVII и XVIII века (гледано кроз *Совјетје здравое разума*)“, *Од барока до класицизма*, стр. 358.

ДОБРОДЕТЕЉИ	
Предуготовителне	Дејствителне
Самоусавршавање	Произвођење
Богочитање, благоразумије, трудобитије, умереност, постојанство, мужество	Послушност законима, разумно благојеаније, благодарност, великодушије

Дуална подела добродетељи само по називу организује се по метафизичком начелу потенције и актуалности, преузе- том из Волфове школе, а у збиљи традиционалним врлинама даје јасно просветитељски и моралистички смисао. Према тој подели, врлине су *предуготовителне* када нас постављају у стање да добро деламо, а *дејствителне* када нас гоне да стварно деламо на опште благополучије. У прве он убраја љубав према Богу, благоразумије, трудољубивост, умереност, постојаност и мужество, док друге изводи из човекољубија, а међу њима посебно истиче *покорност законима, љубав к ошечеству, благодарност и великодушије* (Обрадовић 1833: 87-103). Две врсте врлина код Доситеја, можемо их звати и субјективне и објективне, одговарају Шефтсберијевој разлици између приватних и јавних наклоности доведених до нивоа врлине подесним спајањем и практиковањем (Tucker 1768: 2. књига, 1. део, одељци 1. и 3.). На основу тог услова Доситеј, преко Шефтсберија (Tucker 1768: 2. књига, 1. део, 3. одељак) долази до закључка да врлина зависи од добро *просвешћеног разума* (Аристотелов *orthos logos*), односно од правилног спознавања жудњи. Иако се опширно бави субјективним (припремним) врлинама, Доситеј више држи до њиховог испољавања и заједно са Шефтсберијем уочава зависност људске среће од спољашњих околности и општег стања друштва. И Доситејеву поруку да ће врлина на земљи (*временна добродѣла*) бити награђена у систему вечне правде на небу (Обрадовић 1833: 56) Јаварек доводи у везу са Шефтсберијем, који је такво веровање сматрао корисним моралним подстреком (Tucker 1768: 1. књига, 3. део, 3. одељак). Веровања у добронамерног Бога и човекову усмере-

ност на срећу такође потичу од Шефтсберија, а Доситеј их повезује платонистичком поставком о подражавању Бога колико нам је то могуће, с тим што додаје и волфовску поставку о савршенству човечанства. И Шефтсбери, дакле, божју љубав према свим људима схвата као морално обавезујућу за сваког појединца тако да у границама својих моћи делује са сличном наклоношћу према другима (Tucker 1768: 1. књига, 3. део, 2. одељак).

Шефтсберијевој утицај се осећа и у другим деловима *Совјетша*, мада није тако упадљив као у последњем поглављу. У трећем поглављу (*Право речи, ња њледај ње ушени*), у коме одговара своме ревносном чувару вере, Доситеј се слаже са Шефтсберијем да је подједнако погрешно живети само за овај или онај свет, јер је прво препрека за врлину, а друго за срећу (Tucker 1768: 1. књига, 3. део, 3. одељак). Разликујући јасно разумну веру од сујеверја, које нагони људе да се плаше и оног што никада нису видели, а тиме новог и непознатог, он примењује Шефтсберијевој приступ празноверицама када их излаже више порузи него озбиљној осуди (Јаварек 1955: 361). Слично Шефтсберију, који је увек постављао питање моралних вредности када би се говорило о религиозности, он каже да није довољно знати да ли човек верује, већ да ли је честит и искрен: „Сад се међу просвећеним људима не пита ко је источне, ко ли је западне цркве; но ко је добродетељан, поштен и вредан човек. Никога његов закон неће прославити, но сваки са свои добри дели прославља закон свои.“ (Обрадовић 1833: 58).

Уверење да је моралност важнија од религиозности заступао је и Еберхард у *Ајолоији Сократиша*, па се оно, разуме се, не може једнозначно везати само за један извор, али је очигледно да је ова мисао играла важну улогу у Доситејевој рецепцији енглеског морализма. У четвртном поглављу *Совјетша*, написаном у облику прогласа владарима света који треба да се угледају на филозофа Санкусија (Фридриха Великог), Доситеј расправља о пореклу људске злобе користећи тај заједнички фондус моралних идеја, коме је тешко утврдити порекло управо зато што је он био надограђен француским и немачким мисаоним наносима. Али у основи Доситејево размишљање

следи Шефтсберијеву логику: Ми смо створени за срећу, њу постижемо кроз врлину, а за то нам је потребно образовање разума, јер само разум може спознати шта је добро, а шта зло. Доситеј полази од тога да „сви људи могу добри бити“ (Обрадовић 1833: 65), али треба да објасни откуда се јављају људи који налазе задовољство у чињењу зла и радују се туђој несрећи. То је такође и Шефтсберијева важна тема (Tucker 1768: 2. књига, 2. део, 3. одељак), коју Доситеј обрађује на начин подударан Шефтсберијевој критици сувише јаких само-страсти (Tucker 1768: 2. књига, 2. део, 2. одељак).

Пре свега, злоба је, према Доситеју, *обикновеније са знањем и намеренијем шакова дела предузимаћи из који се зла следованија рађају*. (Обрадовић 1833: 67). За разлику од погрешног делања из незнања, злоба, дакле, изражава рђав карактер, па се стога њена дела морају морално осуђивати. (Обрадовић 1833: 80). Њен узрок је неразумно самољубље у три његова извитоперена лика: *славољубљеније, љубоименије, сластољубије* (Обрадовић 1833: 69). Претерана гордост нас чини равнодушним према другим људима, опседнутост стицањем изопачава наша људска осећања, а похота наводи на бескрупулозне мисли. Доситеј не види изравни лек за злобу осим избегавања таквих људи или мукотрпног настојања да се они постепено доведу самоувиђању кроз просветљење разума и очишћење срца. Човекољубље не може намах заменити мрзост, али делати за опште добро не само да је сагласно са личном срећом, већ, како је веровао и Шефтсбери, причињава велико задовољство (Tucker 1768: 2. књига, 2. део, 1. одељак). Нема слађе утехе, каже Доситеј, разматрајући последице претераног самољубља на начин који одговара Шефтсберијевим мислима, него узроковати *сјокојсџво и блајојолучије* других људи. Одговарајући у трећем поглављу на оптужбу да је обичан плотски мудрац, он даје портрет врлог човека који неодољиво подсећа на Шефтсберијев идеал човекољубља: старати се да се *словесна чест њу савршава, разум њу просвећује, закљевања и жеље у добар ред њу лажу, срце њу облајорођава, нарави украшавају, савести њу чувствује, друћима њу маже, савршенство и блајојолучије узрокује, украјко да се буде Христџјанин, али не из обичаја већ дубоке навике*. (Обрадовић 1833: 37-38).

Када се овај аутопортрет упореди са Шефтсберијевим ставовима увиђа се да Доситеј у свом пројекту просвештавања духа и срца увелико развија и примењује идеје подударне са поставкама енглеских моралиста. Преузимајући туђи материјал (нарочито у уводном и завршном есеју) Доситеј, међутим, уопште не иступа као хладни филозоф који на просто упознаје своје сународнике са идејама просвећене Европе, него се појављује као ангажовани моралиста, који речју делује на свест, а преко ње и на практичне нарави. Иако Јаварекова понекад заједничке идеје европског културног простора о религиозној толеранцији и васпитању везује само за Доситејеве енглеске узор, тврдећи да су остали извори (волфовски, фенелоновски, лесинговски, русоистички) били сасвим секундарни (Јаварек 1955: 362), нема никакве сумње да између Доситеја и енглеских моралиста постоји не само велика идејна подударност, него и стварна, реално доказива веза.

II

После посете Лондону (1784 – 1785) Доситејево интересовање за енглеске рационалистичке моралисте је још више порасло, па је њихов утицај постао још опсежнији у *Собранију наравоучишелних вештеј*, с тим што се ту морална питања постављају унутар ширег склопа образовања, посебно естетичког вредновања и правилног коришћења књижевности. У овом зборнику од двадесет четири поглавља до сада је једанаест препознато као прерада одговарајућих енглеских есеја, али листа још није дефинитивно закључена. На присуство материјала из Адисоновог *Сјекџашора* и других енглеских часописа први је указао Павле Павловић, који је идентификовао пет енглеских предлога у свом прилогу.⁸ Његове налазе је допунила Вера Јаварек, која је доказала да друго поглавље „Гору вјежества и истине“ треба приписати Ејкиновима и њиховом спису (*The Hill of Science — a Vison*), а

⁸ Поповић 1938: О *Собранију Доситеја Обрадовића*, Глас СКА, Београд.

да прва алегорија потиче из деветнаестог поглавља (*Кривица и сћидљивости*) преузета из Голдсмитовог *Вејкфилдског ђакона* (*Vicar of Wakefield*) (Јаварек 1955: 437). Међутим, Доситејев главни енглески интелектуални извор у *Собранију*, па и касније, није Адисон, као што се стално понавља, већ Вицесимус Нокс и његови морално-књижевни есеји из околиша утилитаризма и дискусије о њему (*Essays Moral and Literary*, 1779).

Код Доситеја се јасно успоставља непосредно јединство когнитивних, практичних и емотивних димензија филозофирања, са снажним ослоном на средњем члану тога тројства, који друга два повезује и осмишљава. Стога се смисленост свег знања отворено идентификује са морално схваћеном обавезношћу деловања: бављење логиком и метафизиком, а тиме и филозофијом, има за Доситеја оправдања само ако служи „ширењу ума“ који треба да доведе до увиђања онога што конституише нашу срећу и тако припреми услове за њено остварење. *Срећа* („благополучије“) јесте свакако најопштије (еудајмонистичко) начело практичне филозофије, које код Доситеја укључује све остале моралне и сазнајне појмове, од добра и врлине до ума и истине, као што и обрнуто, сви поједини појмови у целини Доситејеве мисли подупиру *идеју среће*.

Полазне Доситејеве категорије у разради идеје среће јесу пријатност и „полезност“ (корист), које српског просветитеља доводе у збуњујућу близину са Бенетовим утилитаризмом. Он прихвата умерени хедонизам и признаје основни фактум утилитаризма, да људи, будући од природе саздани да теже пријатности и избегавању бола, делују у складу са принципом задовољства (pleasure – pain organisms). Он се, дакле, слаже са утилитаризмом да је задовољство покретач људског делања, што је сасвим доследно Такеровој поставци о самољубљу, које на сличан начин из човековог природног нагона „меће у движеније и дејствије сва његова намеренија и склоњенија“ (Обрадовић 1833: 82). Доситејево прихватање природног настојања људи да живе свој живот пријатно и у испуњењу својих природних жеља доиста се стапа са утилитаристичким поимањем добра. Корисно, пријатно и добро

стога код Доситеја стоје у веома тесној вези, скоро исто онако синонимној како је то код Бентама, који је без зазирања, изједначавао добро, пријатно, корисно и благотворно. „Што је год свагда нама другима мило и угодно; и што је год к совршенству нашем и ближњи наши потребно и полезно, то мора бити по својој натури добро.“ (Обрадовић 1833: 84). Утилитаристичко је код Доситеја и уверење да је добро целог друштва у интересу и складу са добром сваког појединца. У прихватању идеје општег благополучија Доситејев рационалистички морализам се стога свакако приближава *социјалном утилитаризму*, као што су неки коментатори неуморно наглашавали.

Па ипак Доситеј није утилитариста, нити су његови ставови о моралу утилитаристички. Оно што личи на утилитаризам (или му се веома приближава) није доспело у његову етику од самог Бентама, који је у Енглеској деловао управо у време када је Доситеј боравио у Лондону, већ преко немачког просветитељства, које је на немогућ (површан) начин спајало *социјални еудејмонизам* (Еберхардову тежњу човечанства ка срећи и савршенству) са *деонтолошким испуњавањем дужности* (хришћанска неосхоластика) и *енглеском теоријом самољубља*. Следећи своје диспаратне изворе Доситеј је, с једне стране, сматрао да је срећа производ знања и корисног деловања, те је стога утилитаристички хтео да добро утврђује збирним прорачунавањем добрих последица наших чинова, али је на другој страни науку о моралу одређивао као поучавање дужностима у коме је срећа стички (или моралистички?) изједначена са пријатним стањем наше душе узрокованим чистом врлином. Стога корисност код њега није сведена на пуко осећање пријатности, чак не ни на њихову укупну суму. Ова душевна пријатност јесте у ствари задовољство достојанства, не уживање у спољашњим добрима.

Доситеј стога указује да све што је пријатно није корисно, а све што је корисно није добро. У односу на обе ове категорије он стога поставља *питање доброг и зла*, раздваја добро од корисног, па чак тражи и да се штетује, ако је потребно, ради добра (Обрадовић 1833: 83). Без обзира што је тра-

жио да будемо корисни и да делујемо на добробит осталих људи, он није добро изводио из корисности, већ је обрнуто, корисност, чију је важност стално истицао, чинио зависном од добра у смислу добробити. Баш као што код Бентама корисно није сведено само на индивидуалну и непосредну учинковитост, тако ни појам „ползе“ код Доситеја нема уско утилитарно значење, па га та ширина спасава од грубе инструментализације знања и делања. Ми можемо захтевати полезно и пријатно, али смо на путу добродетељи само онда када то чинимо зато што су они неко добро (Обрадовић 1833: 83). Основна мудрост у животу је утврдити да ли су угодно и полезно у себи добри, независно од последичности, јер само ако следимо такву корисност и пријатност можемо служити властитом и општем благополучију (Обрадовић 1833: 83).

„Услажденије“ јесте друга категорија по важности у Доситејевом моралном систему, због чега би се могло помислити да је он у основи био и остао један хедониста, али томе исправном закључку треба додати напомену да је појам задовољства код њега првенствено био схваћен у смислу интелектуалног задовољства („услажденије ума“) (Обрадовић 1835: глава X): „Добро у нама рађа внутарње задовољство“. „Услажденија ума *превозходе* сва пријатња телесни чувства“ (Обрадовић 1835: 95). Пошто и сам тежи таквом задовољству, Доситеј прави дистинкцију између уживања у чисто чулном смислу и „сладошти“ као сазнајног (*умној*) задовољства. С друге стране, премда је преко Еберхартових предавања усвојио многе ставове енглеских моралиста, посебно оне у којима се инсистира на моралном осећању као основи моралног суђења, за њега оно што није корисно ни за шта не може бити ни добро (*полезно*). Због оваквих ставова он се често једнострано приказује само као филозоф *прорачунашој* разума, који остаје глув за људска осећања и потребе уживања. То је свакако искривљена представа о њему, али чињеница је да је он у одређивању полезности разуму давао јасну предност над осећањем пријатности. У том погледу он је био у складу са модерним дистанцирањем од садржаја и неостоичким подвргавањем страсти разуму, који се узима

за извор добродетељи насупрот срцу и саосећању. Међутим, иако је сматрао да је наша обавеза да будемо разумни, да разумно контролишемо наше жудње, он није поништио ни чувствителност нити се одрекао саосећања.

Подсећајући да друга половина XVIII века, после Русоа и Гетеа, није више била тако једнозначно огрезла у рационалистичком просветитељству Јован Деретић је начелно покренуо питање Доситејевог односа према доживљајној страни људске егзистенције с обзиром на то да се у његовом делу осећају и утицаји тог новог животног осећања. Његов одговор је не само да је Доситеј признао ту људску димензију, него да јој је и сам под утицајем одређене лектире а на основу властитог искуства дао одређено право.⁹ Нема сумње да та страна постоји код Доситеја и да се огледа у његовом исповедном стилу и склоности ка сентименталној књижевности (у *Собраније* је укључио две сентиментане повести из Мармонтела). Због пренаглашеног везивања само за рационалистичко образовање и телеолошко схватање људског деловања није се дуго видела та Доситејева веза са сентименталистичком књижевношћу, поезијом срца, животне радости, детињске искрености.¹⁰ Сентиментализам радо бира епистоларну форму казивања, која приличи Доситејевом морализаторском тону, откривајући притом његова властита осећања. Уосталом, он сам је позивао *срце да чувствује* јер је створено за то, а оне који нису у стању опомињао је да ће утолико мање бити благородни. Али његов сентиментализам никада не досеже до антифилозофске побуне против разума какву срећемо у Русоовој *Новој Елоизи* (1761) или Гетеовом роману *Јади младога Вертера* (1774). Повезујући преко Еберхарда волфовску филозофску просвећеност са енглеским морализмом осећања Доситеј је створио рационалну етику љубави у којој разум има главну реч, а осећања споредну.

⁹ „Доситеј као човек осећања“ у: М. Павић, *Од барока до класицизма*, стр. 413.

¹⁰ Д. Живковић је то први уочио управо у односу на *Собраније* у својој књизи *Почеци српске књижевне критике*, Београд, 1957, стр. 33.

ЛИТЕРАТУРА:

- Живковић 1957: Д. Живковић. *Почеци српске књижевне критике*, Београд.
- Јаварек 1955: В. Јаварек. „Essays translated from English in the Sobranije of Dositej Obradović“, *The Slavonic Review* 81/1955.
- Обрадовић 1833: Доситеј Обрадовић. *Совјети здравог разума*, Београд.
- Обрадовић 1835: Доситеј Обрадовић. *Собраније наравоучителних вештеј*, Београд.
- Павић 1973: М. Павић. *Ог барока до класицизма*, Београд.
- Locke 1693: J. Locke. *Thoughts Concerning Education*, London.
- Locke 1690: *Essay Concerning Human Understanding*, London.
- Tucker 1768: *Inquiry Concerning Virtue*, London.
- Popović 1938: *О Собранију Доситеја Обрадовића*, Глас СКА, Beograd.

SLOBODAN ŽUNJIĆ

DOSITEJ OBRADOVIC AND ENGLISH MORALISM

Summary

The author examines the reception of ethical views of some English philosophers in the work of Dositeus Obradovic, those namely that have never been adequately valorized or received enough attention. He submits his own acceptance and elaboration of English moral views in his key philosophical works, *Sovjeti zdravog razuma* (Leipzig 1784), *Sobranije raznih naravoučitelних вештеј* (Pesta 1793), as well as *Mezimac* (Buda 1818), another, this time poshumous work after his English collection of moral sayings was made. The strongest influence on Dositeus, especially underscored in *Sovjeti zdravog razuma*, has exercised lord Shaftesbury with his theory of virtues (*Inquiry Concerning Virtue*, 1708), Locke's student Abraham Tucker with his own self-loving feelings (*The Light of Nature Pursued*, 1768-1778), as well as Locke himself with his ideas on education and the source of their rise (*Essay Concerning Human Understanding*, 1690; *Thoughts Concerning Education*, 1693). In the second part of his work, author explores his own interest for English rational moralists after he visited their real country in 1784-1785, which particularly comes

out in *Sobranije*, showing that comparative results (first of all eleven out of twenty four chapters of the so called transposed *zbornik* of English essays) are far from being considered to be the ultimate. He also contended the widely spread opinion of many interpreters that Dositeus main intellectual source in *Sobranije* was in fact Adison, showing instead that his true originator was rather Vicesimus Knox and his moral and literary essays from the milieu of utilitarianism and the discussion over them (*Essays Moral and Literary*, 1779).

Key words: English moralism, self-loving feelings, happiness (blagopolučije), cosiness, usefulness (poleznost), harmony (blagoglasje), dobro, zlo, sweetness of the mind (uslaždenije uma), Dositej.

Николета Кабаси*
Универзитет у Парми

Оригинални научни рад
Примљен: 20.02.2013.
Прихваћен: 7.03. 2013.

УДК 37:929 Соаве Ф.
УДК 37:929 Обрадовић Д.
УДК 81'255.4:821.163.41

ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ, ARTIFEX И ПРЕРАЂИВАЧ СОАВИНЕ ЕТИКЕ

Намера рада је да дочара концепт превођења као *mimesis*, *имиџације* не као пасивне копије, већ као прилагођавања хетерогених ентитета. Обрадовић искажује јасну жељу да парафразира у дивулгативно – дидактичком кључу, често без потпуног преношења импликација Соавиног филозофског дискурса, са очигледним семантичким реперкусијама. Анализа једног поглавља *Еџике* показује на који начин преуређивање *dispositia* мења и емотивни утицај текста: уколико су почетак и крај *loci* која су најверније преведена, онда средишњи делови представљају најоригиналније моменте, у којима Обрадовић постаје *artifex*, прерађује *ad sensum*, уводи примере блиске српском читаоцу, и у стању је да долазном тексту да ону изражајност и непосредност која полазном тексту недостаје.

Кључне речи: Соаве, Обрадовић, Етика, *mimesis*, превођење, прилагођавање

Истакнути актери просветитељске и реформаторске мисли у осамнаестом веку, Франческо Соаве (1743 – 1806) и Доситеј Обрадовић (1739 – 1811) били су веома плодни писци, вршњаци ношени једном истинском страшћу према образовању¹. Соавеу, познатом превасходно по својим

* nicoletta.cabassi@unipr.it

¹ Када се једном неко зачудио пред чињеницом да се филозоф из Лугана спушта тако ниско да своје време троши на писање књига за народ, он му је одговорио на начин који је у потпуном складу са осећањем калуђера из Чакова, да када би се напoкон схватило да добробит и част

педагошким активностима, признају се заслуге у модернизовању дидактичко-педагошких метода свога времена, као и за рад на приређивању и објављивању изврских књига за основно образовање, којим се много година бавио и српски просветитељ. Наиме, сомаски калуђер био је међу онима који су били изабрани да у праксу преточе план владе аустријске Ломбардије: након што је неколико пута био именован за учитеља латинског језика на Академији Пађи у Парми, а затим и у Лицеју Брера, 1786. године, едиктом Јосипа II о реформи школства у Ломбардији, Соавеу је поверено задужење да обнови основне школе и да приреди неке школске текстове. Са тим циљем почео је да проучава нормални метод који је примењиван у школама у Трентину; плод његових територијалних и литерарних истраживања било је дело *Compendio del metodo delle scuole normali ad uso delle scuole della Lombardia austriaca* (Милано, 1786), намењено превасходно обуци учитеља².

Реформатор, оснивач и управник (све до 1789. године) основних школа у Ломбардији, био је вођен истим духом обнове и побољшања који је водио и српског просветитеља, убеђеног присталицу реформи Јосипа II (Бановић 1956: 68), у којима је видео допринос добробити народа, а касније и покретача идеје и оснивача Велике школе. Соаве и Обрадовић нису били теоретичари педагогије, већ су својом неуморном активношћу изнели у први план практичну организацију у односу на дуге апстрактне дискусије; поред рада на пољу

једне нације зависе од образовања народних слојева, можда би му највеће похвале биле дате управо захваљујући тим књижицама, а не подвизима реторике (Гроси -Ђанела 1944: 119).

² Ово дело садржало је образовне принципе нормалних метода ревидираних од стране самог Соавеа, који је извршио неке допуне условљене разликама у природи популације (а које су се односиле и на подучавање италијанског језика). Било је то без сумње дело веома важно за ломбардијско школство, у стању да рашири наставне методе већ усвојене од стране опата Фелбигера на хабсбуршким просторима. Са *Compendio* су у нераскидивој вези и Соавеов превод *Regolamenta* (са апендиксом у коме Соаве ублажава дисциплинску строгост), као и превод дела *Leggi scolastiche da osservarsi nelle Reali scuole normali della Lombardia austriaca* (Панчера 2009: 2).

педагогије, изгледа да се и њихова мисао подударала: обојица су осећали да је неопходно што пре отпочети са образовањем народа, препуштеног незнању и дивљаштву и, крећући од заједничког осећања да је детету *in primis* неопходан добар учитељ, озбиљно су се прихватили задатка да напишу нове књиге да би подучили нове генерације убеђени у неограничену моћ образовања, зато што од доброг образовања омладине зависи великим делом како лична срећа сваког појединца, тако и јавни просперитет свих осталих. Њихова делатност обликовача срца и ума срећно се повезала са њиховом списатељском активношћу која се са подједнаком важношћу усредсређује да убеди ум и покрене осећања.

Суштинки практичне сврхе њихових списа подвлаче и неке сличности које делом подражавају мисао Џона Лока: у свом буквару³, који се веома разликује од буквара тога времена, у другим књижицама приступачног и разумљивог стила⁴, као и у уџбеницима⁵, Соаве је подстицао на читање, писање и говорење италијанског језика, али истовремено и познавање аритметике, практичне геометрије, механике, историје, физике, стицање сазнања из области пољопривреде на селу (Гроси -Ђанела 1944: 120); на истој таласној дужини био је и Обрадовић, присталица подучавања које се одвија на на-

³ *L'abecedario*, који је више пута доштампаван почетком XVIII века, а у коме се Соаве бави и проблемима дидактичке методологије, био је у потпуности на италијанском језику, што није било уобичајено за букваре тога времена, који су били превасходно на латинском језику (в. Панчера 2009: 3)

⁴ Међу најцењенијим и најкоришћенијим књигама у основним школама у XIX веку било је сигурно и дело *Novelle morali*, са више од сто издања у периоду од 1782. до 1909. (Трекани 1936: 985). Реч је о различитим причама са моралистичким циљем, које делом потичу и са Истока. Друго дело са великим успехом било је *Trattato elementare sui doveri dell'uomo* (Милано 1788), које је средином XIX века преведено и на бугарски језик (Гроси-Ђанела 1944: 178).

⁵ *Elementi di calligrafia* (Милано 1785), *Elementi d'aritmetica ad uso delle scuole* (Милано 1786), *Elementi della pronunzia* (Милано 1786), *Elementi della lingua italiana* (Милано 1788), *Elementi d'aritmetica. Parte II* (Милано 1790), *Elementi di geografia* (Милано 1790), *Elementi di geometria teorico-pratica* (Милано 1790), *Elementi della lingua latina* (Милано 1790), *Elementi di meccanica teorico-pratica* (Милано 1790).

родном језику, позива на писање књига које ће бити корисне за образовање народа, практичних приручника, књига које се баве науком, аритметиком, различитих граматика које би се користиле у школама⁶.

Изврсни дивулгатори, обојица активни од почетка осамдесетих година, постали су гласници просветитељске културе и то као педагози, писци, преводиоци, филозофи, сведоци еклектизма типичног за то време и за велике умове: одличан познавалац многих језика, како античких тако и модерних, Соаве је преводио са немачког⁷, француског и енглеског, али и са латинског и грчког, са којих ће преводити класике попут Хорација, Вергилија и Хомера⁸; нарочиту пажњу посвећивао је педагошкој вредности превода⁹ који су, омогућавајући упоређивање различитих језика и различитих писаца¹⁰, могли да представљају извор огромног културног богатства, а не само корисну вежбу при писању¹¹. Наиме, антички мислиоци су, како за једног тако и за другог просветитеља, били пре свега непресушни извор инспирације у коју је требало уко-

⁶ Издавачка активност коју је подразумевао Доситеј Обрадовић обухватала је књиге које је требало прилагодити обележјима српског поднебља и климе – како се оријентисао и Соаве – и требало је да говоре о земљорадњи и сеоском домаћинству, о занатству и ручном раду, о трговини, математици, општој статистици, природном праву, опису нарави, о обичајима као и о историји других народа (Костић 1952: 88).

⁷ Превео је у неримованом једанаестерцу Саломона Геснера (Милано, 1780), хелветског Теокрита. Овај превод неки критичари сматрају највишим досегом Соавеовог књижевног рада (Соаве 2006: XV).

⁸ П. Вирџилијо, *La Buccolica e le Georgiche* (Рим 1765), Id. *Opere* (Милано 1779-82); К. Орацијо, *Opere* (Венеција 1802); Омеро, *Odissea* (Павија 1805).

⁹ Написао је, наиме, један трактат о превођењу, *Istradamento all'esercizio delle traduzioni [...] con un piccolo trattato della versificazione latina e italiana* (Милано 1785).

¹⁰ Још од седамдесетих година Соаве се посвећује прикупљању материјала за дело *Opuscoli scelti sulle lettere e sulle arti* (Милано 1778-1803) у коме је на једноставан и приступачан начин изложио најважнија открића и новине тога времена.

¹¹ Откад је преводу Вергилијевих *Буколика* (Рим 1765), додао малу поему о начину доброг превођења и верзију проповеди светог Василија о предностима које се могу извући из дела паганских аутора.

ренити модерну мисао¹². И хелветски и српски просветитељ као преводиоци показују истоветну сигурност у обради туђих текстова: Соаве не само да интервенише цензурама стилистичког типа, већ и функционалним и едукативним адаптацијама, чије је критеријуме стварања изложио у свом делу *Novelle Morali* (Бернардинис 1979: 356).

Ни Соаве ни Обрадовић нису били филозофи у ужем смислу речи, то јест нису били творци једног ригорозног филозофског система, већ успешни ширитељи идеја: нарочито је Соаве добро одиграо своју улогу заговорника Локовог емпиризма у Италији, а још боље Кондијаковог сенсизма¹³, чијег је аутора имао прилике да лично упозна за време свог боравка у Парми¹⁴. Наиме, Швајцарац је 1775. године превео кратак преглед есеја енглеског филозофа Џона Лока¹⁵, коме је додао, осим својих уобичајених примедби, један дидаскалијски апендикс из кога се може назрети његов приступ са сталним педагошким обележјем¹⁶, идеали са којима се слаже и српски просветитељ, коме се заправо приписују неке Локове идеје (Јаварек 1954/1955: 437), почев од схватања да

¹² *Opuscoli scelti sulle lettere e sulle arti* (Милано 1778-1803) састави који се баве различитим темама (превасходно превођењем).

¹³ Емпиристички и сенсистички систем које је Соаве усвојио и применио уз извесне измене: Кондијаков сенсизам био је, наиме, радикалан, док је Соаве желео да остане спиритуалиста и веровао је пре свега да може да докаже спиритуалност и бесмртност душе (уп. Де Типалдо 1834: 435). Поред тога, као што се може прочитати у *Istituzioni*, Соаве одступа од француског сенсизма, када су у питању неки аспекти који се односе на децу: свако дете, наиме, није исто као они који су му слични, нити је све у пријемчивости и изражају. Дакле, сомаски филозоф је предлагао новине и измене у складу са сопственим осећањем природе, које тежи да увек води рачуна о практичној и корисној страни, како појединца тако и друштва (уп. Гроси – Ђанела 1944: 107).

¹⁴ У време када се Француз такође налазио у Парми као учитељ Фернанда Бурбонског (Соаве 2006: XL).

¹⁵ J. Locke, *Saggio filosofico* (Милано 1775) и, од истог аутора, *Guida dell'intelletto* (Милано 1776).

¹⁶ Из тог додатка Соаве извлачи нови идеал образовања човека, виђен као обликовање личности у којој се са подједнаком важношћу сусрећу како физичко тако и интелектуално васпитање; сам разум омогућавао је постојање морала, од кога је зависила срећа: васпитавати значило је подредити жеље и страсти разуму (Гроси-Ђанела 1944: 34).

је дечији ум на рођењу *tabula rasa*, из чега затим произлази битна улога коју играју васпитање и породица (Бановић 1956: 65; Радченко 1897: 189).

Локове и Кондијакове идеје, иако у нешто блажем облику, читавају се и у првом Соавином филозофском делу, *Istituzioni di Logica, Fisica e Etica* (1790 – 1792)¹⁷, написаном за време боравка у краљевској школи у Брери. Ово дело постаће нека врста бестселера, један од најсрећнијих приручника усвојен и коришћен у скоро свим школама у Италији у настави филозофије све до средине XIX века (Де Типалдо 1834: 431). Деведесетих година овај текст је у целој Италији доживео чак девет издања, што доштампаних што нових, а једно од њих можда је било и оно венецијанско (штампано 1801–1802. године у штампарији Сантини) које се – могло би се претпоставити – нашло у рукама Доситеја Обрадовића.

Обрадовић се 1802. године налази у Трсту, док Соаве, након проглашења Италијанске републике (1802 – 1805), бива именован за управника интерната у Модени и добија катедру за анализу идеја, и ради на објављивању једног текста у коме побија Кантову доктрину¹⁸: управо у то време у Венецији излази око петнаестак издања и доштампавања његових дела¹⁹. Соаве постаје један од најобјављиванијих аутора и почињу да се појављују и први преводи његових приручника у иностранству, у Француској *Novelle morali* (*Contes moraux*, Paris, 1802), а затим и верзија на енглеском (*Moral Tales*, London, 1802), док је из 1803. године апсолутно први превод дела *Istituzioni di etica* управо под насловом *Еџика*. Обрадовић се одлучује само за један део веома обимног излагања, надахнут дидактичко-дидакалџским садржајем „за поуку и за етичко васпитање најџирних и народних слојева“ (Савковић 1958: 35), узевши у разматрање део у коме се анализира тро-

¹⁷ Подељена на *Лоџика* део 1, том I (1790); *Лоџика* део 2, том II (1790); *Меџафџзика*, том. III (1791), *Еџика*, том IV (1792).

¹⁸ *La Filosofia di Kant esposta ed esaminata* (Modena 1803).

¹⁹ *Elementi di calligrafia, Elementi di aritmetica, Abbecedario, Compendio del metodo delle scuole normali, Opuscoli metafisici, Lezioni di Retorica, Epistole e Vangeli, Grammatica ragionata*, и четврто издање дела *Saggio filosofico di Locke* (Соаве 2006: 65-66).

струки однос човека према себи самом, према ближњем и према Богу.

То је период (1802 – 1806) када се Обрадовић налази у слободној луци, у Трсту, у кући богатог српског трговца и мецене Драга Теодоровића; Нада Савковић (Савковић 2008: стр. 608-610) је веома лепо описала друштвени, политички, културни и економски *milieu* космополитског града који је поврх свега имао у близини и Теодосијеву „славенску“²⁰ штампарију у Венецији; овде, дакле, Обрадовић преводи *Еџику* и почиње да пише други део Собранија; између јесени 1803. и пролећа 1804. године Доситеј борави у Венецији пратећи штампање *Еџике* и води веома важне раговоре са Атанасијем Стојковићем и пријатељем Павлом Соларићем о оснивању и реализацији једне школе и штампарија²¹, заговарајући писање низа књига корисних за подучавање народа²². У исто време Соаве се из Модене сели на Универзитет у Павији, где добија Катедру за анализу идеја (Соаве 1814: 15-16). У јесен 1804. године Доситеј поново напушта Трст по повратку из Венеције, где ће се опет вратити почетком 1805: са Наполеоновом окупацијом Трста у новембру 1805. године и догађајима везаним за Први српски устанак он све више осећа потребу да отпутује, као што се види и из интензивне преписке. Занимљива је коинциденција да Обрадовић креће на пут исте године када Соаве умире²³.

²⁰ „По мојему давномъ желанију ја сам сад при славенској штампарији у Венецији, гди ћу јоште што добро и полезно на српском дијалекту издавати“ (Обрадовић 1911: 371).

²¹ Обрадовић је отпутовао из Трста 1806. године с намером да објављује књиге, као и да оснује школу и штампарију, као што се може видети из његове приватне преписке: види *Писма Стефану и Илији Гавриловићу* (Обрадовић 1911: 545-546), *Сиригону Алексијевићу* (Обрадовић 1911: 547), *Пејру I Пејровићу Њејошу* (Обрадовић 1911: 548).

²² Уосталом, у периоду када се српски просветитељ налазио у Трсту (1802-1806), цветала су издања „корисних“ књига: била су већ изашла, нарочито између 1801. и 1803. три тома *Физике* Атанасија Стојковића, на народном српском језику и *Ново тјаражданско землеописаније* Павла Соларића (Савковић 2008: 615).

²³ Соаве умире у Павији 17. јануара 1806. године од смртоносне бронхијалне грознице.

СЕГМЕНТ *ЕТИКЕ*

Јован Савковић веома прецизним описом приказује на који начин се структуре двају дела разликују: Обрадовић, наиме, смањујући за отприлике две трећине Соавеов текст, мења и његову композицију; из садржаја се чини јасно да скраћивањем и сабијањем, прерадама и парафразирањем, доктринална структура постаје мање аналитична и аргументована од Соавине: три дела посвећена мудром, часном и побожном човеку, нису рашчлањена на тако јасан начин као код Соавеа и, пре свега, исказују очигледну жељу да се Соавине идеје парафразом учине приступачнијим и појасне у дидактичком кључу, без намере да се у потпуности пренесу импликације Соавиног филозофског дискурса, и то изостављањима и прескакањима најсложенијих и најуверљивијих мисаоних чворова, што доводи и до семантичких реперкусија, стварајући празнине због којих је српском читаоцу тешко да продре у дубину концепта швајцарског филозофа (Савковић 1958: 43); међутим, Доситеј све то чини намерно, превodeћи у духу свога времена и по сопственом сензибилитету, без икакве намере да умањи обим дела, сматрајући да неки делови нису у складу са практичном и дидаскалијском природом његове књиге *На џолзу миломе рогу* (Обрадовић 1911: 544).

Будући да није могуће направити упоредни преглед читавог есеја – и сам Савковић се посвећује другом делу, о страстима – ја ћу своје излагање ограничити на трећи део Обрадовићевог текста, у коме се говори о часном човеку („Чесни Человјек“) и о позитивним дужностима („Должности Положителне“), где се потврђује измењени распоред и подела текста на поглавља и чланке²⁴ у односу на оригинални

²⁴ У Соавином тексту реч је о другом делу, подељеном на два одељка, први који говори о пореклу људског друштва и други који говори о дужностима; у другом одељку такође имамо два чланка: о негативним (чак три параграфа на тринаест листова осмине формата који су код Обрадовића скоро у потпуности изостављени или сажети на два листа истог формата) и позитивним дужностима. Позитивним дужностима Соаве посвећује више поглавља о дужностима међу пријатељима (подељено на два чланка: избор пријатеља и пријатељске дужности), треће поглавље

текст Соавеа: предмет расправе је овде питање које је веома драго сомаском калуђеру – као и српском просветитељу – питање које се тиче врлине, која се „односи на друге људе и представља друштвене врлине, то јест оне које се приписују часном човеку“²⁵, другим речима, док се поштење састоји у испуњавању сопствених обавеза, врлина је у спонтаном чињењу добрих моралних дела која нису наметнута.

Анализа четвртог и петог дела на нарочито подробен начин илуструје Обрадовићев приступ преводу, поткрепљен примерима *modus traducendi* српског просветитеља, као и проблем верности оригиналном тексту и истовремено неопходна прилагођавања захваљујући којима читалац може да разуме оригинални текст.

Већ приликом првог читања четвртог поглавља које се бави темом позитивних обавеза, нарочито оних везаних за пријатељство, може се увидети да је Обрадовићев превод скоро дослован и да је верност Соавином тексту директно пропорционална сажетости оригинала, подржавајући, у извесном смислу, Савковићеву претпоставку (Савковић 1958: 42-43) да је Доситеј водио рачуна о обиму дела и (али не само) због практичних разлога: да би се покрили трошкови штампе и да би се књига учинила што „економичнијом“, то јест што је могуће приступачнијом, у духу просветитељства, када је превод већ био предодређен да постане јавно добро, ако не текуће, онда бар приступачније свима.

„Tutti generalmente abbiām mestieri d'alcuno, che ci consoli nelle afflizioni, che ci consigli ne' dubbi, che ci corregga ne' vizi o negli errori, che ci soccorra nella indigenze, e in seno a cui poter deporre con sicurezza i nostri segreti. Un Amico pertanto alla nostra felicità è importantissimo, onde ben disse

о дужностима према добротворима; четврто поглавље о дужностима супружника (подељено на четири чланка, види горе), пето поглавље о дужностима према отаџбини и друштву и на крају шесто поглавље о савести; око педесет шест листова које је Обрадовић свео на нешто више од две трећине (осамнаест листова).

²⁵ Часна дела нису само она прикладна, достојна признања других, већ су то дела морална, часна и врла „a pro d'altrui“, (Соаве 1800: 7; Увод у поглавље о часном човеку).

l'Ecclesiastico (cap. VI, v.14), che chi sa ritrovarlo dee far conto di aver trovato un tesoro. Ma come è assai raro è così fatto tesoro, come pochissimi sono i veri Amici; così nella scelta di questi è da procedere con grandissima cautela. Per tal motivo innanzi d'espore i doveri che verso gli Amici usar si debbono, io credo troppo necessario il premettere le condizioni, che si hanno in essi a richiedere avanti di sceglierli" (Coave 1800: 70)

„Сви лјуди воопште имамо потребу од којег сречнога друга, који ће нас утешити у нашеј скорби, совјетовати у недоумјенију, исправити у погрешкам, помоћи у потреби, и у којег њедра можемо са свакиѡ безбједствијеѡ вовјерити сваку нашу тајну. Без верна друга, барем једнога, ми не можемо никад и ни на који начин, наравно, благополучни бити, али ово сокровиште без праве чесности, нити је ко достојан имати, нити га може имати. Верни друг ретка је ствар! Зато, пре него представимо које су и какове дружеске дужности, ваља да покажемо по чему је такови избранија достојан“ (Обрадовић 1911: 399).

Са друге стране, пето поглавље „Doveri scambievoli fra i Congiunti“ (нешто више од осам листова у формату осмине), које је Соаве рашчланио на више делова (I. Дужности међу супружницима, II. Дужности родитеља према деци, III. Дужности деце према родитељима, IV. Узајамне дужности браће и сестара), парафразирано је и обрађено у једном једином поглављу од свега три и по листа у формату осмине, под насловом „О дужности родитеља к чадом, чад к родитељем, и сродиних међу собом“, што је карактеристичан и особен пример начина на који Обрадовић преводи, развијајући и мењајући у зависности од надахнућа, потребе и укуса.

Incipit поглавља, којег се Обрадовић обично верно придржава, у овом случају је изостављен: не ради се још увек о моменту *narratio* (то јест о фази у којој се излаже), већ о кратком прелазу у коме се наводе разлози због којих се креће управо од дужности међу супружницима (будући да се они налазе у основи свих законитих веза), који је са тачке гледишта српског писца излишан, док је за логичко-аналитичку повезаност текста код Соавеа од суштинског значаја.

Међутим, уводни параграф са правим излагањем је сажет и прилично верно преведен:

„Nell'atto che due Persone in nodo coniugale s'uniscono, elle vengono con ciò stesso a formare il patto della più intima e più perfetta amicizia; e perciò tutti i doveri contraggono che circa agli Amici abbiам pocanzi accennato, con questa differenza, che tanto maggiormente vi son tenute, e debbono più perfettamente eseguirli, quanto è superiore ad una libera amicizia un'amicizia giurata con patti espressi e solenni“ (Соаве 1800: 90).

„Прво и најпоглавитије пријателство, свето дружество, и најближе сродство состои се у супружеству. Што се је год о пријатељству рекло, то супругом у всевисочајшем разумјенију принадежи“ (Обрадовић 1911: 401).

Обрадовић у једној јединој реченици укратко излаже и дугу Соавину дискусију која се односи на верност супружника „dovere che costituisce la principale essenza del matrimonio“, на разлоге који наводе на неверство (раскалашност и необузда-ност, породична неслога, претерана љубомора) и на узајамне улоге између мужа и жене (Соаве 1800: 91-92). Доживљавајући ове позиве на мање императиван начин, сажима их у једну кратку реченицу: „Од њи'ове верне љубови и согласија зависи не само њи'ово благополучије, него и порода њи'ова“ (Обрадовић 1911: 401), усредсређујући одмах сву пажњу на тему којој је привржен, то јест на дужности родитеља према будућим генерацијама: „Они ваља да им даду сваки добродјетелни пример у себи“ (Обрадовић 1911: 401).

Обрадовић, по свом обичају, развија и разрађује ту идеју, и прелази на превод другог Соавиног параграфа „О дужностима родитеља према деци“: од тог тренутка се поново враћа на Соавино излагање и дефиницију, „L'educazione e fisica e morale, siccome è noto, è quella che i genitori debbono ai Figli; e ad essa anche anteriormente e indipendentemente dalle leggi, e la voce stessa della Natura gli obbliga e gli invita il proprio interesse“ (Соаве 1800: 92-93), „Воспитаније, како јестествено, тако и наравно, деце своје, природа, закони грађдански, и всеопшта целога чловјечества и родитеља и деце полза од родителља изискуе“ (Обрадовић 1911: 401).

Поштујући *dispositio* оригиналног текста, и српски просветитељ разматра на самом почетку питање физичког васпитања, „Quanto alla prima, cioè all’educazione fisica, tutti gli animali noi veggiamo occuparsi colla massima cura all’allevamento de’ loro Figli (parti)“ (Соаве 1800: 93); „Што се јестественога воспитанија каса, видимо и сама безсловесна животна и питома и најдивија, и птице од највећи’ до најмањи’, с коликом прилежностију, с коликим старањем, с каквом милошћу свој породъ подрађују, греју и чувају“ (Обрадовић 1911: 401), али чинећи тај израз живљим и блиским, што је код Доситеја веома чест стилем, увођењем слике која на још бољи начин илуструје разноликост животињског света: и синтагма „massima cura“ из оригинала на италијанском језику преведена је парафразом која изражава већи емотивни набој, уз корићење анафоре, понављања са нарочитом емфатичком вредношћу, у веома разгранатој реченичној структури где је глагол, коме обично претходи низ различитих одредби, на последњем месту и избором именица које мењају израз у смислу конкретности и емотивности.

Соаве ту бригу приписује љубави коју свако биће осећа „per ciò che riguarda come cosa sua propria, come porzione di se medesimo“ (Соаве 1800: 93), правом осећању самољубља, док се Обрадовић дистанцира, дефинишући инстинкт као термин „vago e insignificante“ (неодређен и безначајан), у ’сенсистичком’ смислу забринут да обуздава машту онда када се она удаљи од осећаја, то јест од егзактне спознаје. Србин се више позива на неодређени и општи инстинкт мајке природе, који, поново, повезује са сликом из живог и разноврсног животињског света (чега нема код Соавеа): „За ово није ни потреба науке и претписанија давати, зашто сама мати природа дала је за ово и тигром и лавовом, и медведом и курјаком, потребну науку, којој сви верно и вечно следеју“ (Обрадовић 1911: 401).

Српски писац се поново враћа Соавеу преведећи дословно „della cura però che aver debbesi nella fisica educazion de’ figli, noi lascerem che trattino i medici, a cui ciò più propriamente appartiene“ (Soave 1800: 93); „Ако ли се пак и о овоме може што рећи, то је медика посао“ (Обрадовић 1911: 401).

Док се у наставку Соаве осврће на трактат Џона Лока и прелази на другу тему, морално васпитање, Обрадовић интервенише и прави једну дугу дигресију на тему глади и начина исхране деце захваљујући увођењу гајења кромпира, „дар бога“, са којим „Гди овога доста има [...] нећеду никада људи дрвену кору јести“, а затим, гранајући тему увођењем практичних савета о припремању, аутор стиже на крају и до похвале Колумбу, који је кромпир донео, „О Колумбе, Колумбе! Велики, Славни, многострадални човече! За саме кромпире може ти достојно и праведно сав светљ рећи: „Бог да ти душу прости! Вечна ти памет!“ А за све злато и сребро, и за кафу и за цукарљ, и за тобак у лишћу или у прау, 'јоште је ствар у процесу, и не зна се на што ће изићи“ (Обрадовић 1911: 402).

Обрадовић, дакле, присваја оригинални текст да би затим приредио и изложио личну идеалну перспективу и наставио сопствену културну битку: победити, заједно са глаљу и оно што често до ње доводи, то јест незнање; наиме, додатак проширује у дивулгативном кључу његово лично излагање, да би показао да се преводом не остварује само директно упоређивање двају аутора, већ и интеракција и разговор између аутора и читаоца.

Извињење због дигресије поновљено још једанпут, вреди готово као *captatio benevolentiae*, којом говорник покушава да освоји симпатије читалаца, као и враћање на тему и поновно хватање нити сопствених мисли: због овога ће његова књижица бити корисна, односно, корисност деци и младима јесте линија водиља многих обрада и прилагођавања текста, „Нека ми се извини ова изванпутица. Ако ме кад Србија, Босна и Херцеговина послуша, и мој човекољубиви совјет прими и узсљедује, за само ово знам да ћеду рећи да је ова књижица полезна [...] Нека ми се дозволи: као у неком дугоречивом говорцији, који другда по случају на што добро и весело дође, и по своме обичају разказује: људи га радо и без досаде слушају и праштају му његово многоречије.“ (Обрадовић 1911: 402)

Обрадовић је упоран и наставља са дигресијом, стављајући у први план сопственог излагања идеју да уколико у тексту има нечега веселог или доброг, наиме, људи радо

и без досаде слушају, док морализаторски тон треба ублажити корисним и пријатним. Хорацијева максима о ономе који подучава уз разоноду, моралише уз забаву, при чему се моралистички циљеви (који тријумфују у разуму) могу обојити комичним бојама, мудро помешаним по избору аутора-преводиоца да би се дух читаоца убедио и истовремено разонодио, и комични елементи, још једанпут са освртом на сличност између кромпира и главе (што ствара простор да се још једанпут нагласи разилажење), пружају повод за проучавање наративног избора који је сасвим другачији од начина приповедања Соавеа који, уопштено, одбацује смех и смешно као естетске принципе: његов начин писања, у извесном смислу крут услед педагошке напетости, требало је да наведе на владање страстима, избегавање порока, поштовање закона људског и друштвеног саживота, због чега је предност увек требало дати озбиљним темама у односу на шаливе, будући да „[...] se a qualche cosa pur giova il ridicolo, egli è a correggere i piccoli difetti della società, [...] non i vizi fondamentali che ne' fanciulli dee premere maggiormente di togliere e prevenire. Questi vogliono essere posti in orrore, non in ridicolo“ (Bernardinis 1979: 353).

Разгранати начин писања са којим се сусрећемо на овим страницама, синтаксички се служи чак и анаколутима²⁶, који су веома ретки у трактату Швајцарца, а који су коришћени управо с намером да се дође до спонтаног народског стила.

Након дигресије враћа се скоро дословно Соавином тексту:

„Ma la principal cura dee rivolgersi all'educazione morale. Dono infelice farebbono a' loro Figli, se dando loro la vita, e conservandola, gli allevassero poi nella scioperatezza, nell'ignoranza e ne' vizi“ (Соаве 1800: 93).

„При људма начално попеченије и старање ваља да се состоји за њи'ове деце наравно воспитаније. Несрећни дарь дали би родители чадом што би им само живот дали, кад би и' у бездјелију, улености, уневјежеству, у злоћудству, у злострастијам на њи'ову злу срећу и целому општеству и отечеству на пакост и на зло подигли и воспитали“ (Обрадовић 1911: 402).

²⁶ Види стр. 401-402.

Доситеј објашњава, уобичајеном редундантном употребом сложених именица, чинећи реченицу блискијом и непосреднијом: „I primi a portarne la pena sarebbon pure essi medesimi“ (Соаве 1800: 93); „Сљедствија и дјејствија злога воспитанија исти родитељи најпре искусују и познају“ (Обрадовић 1911: 402) и наставља размишљање о томе шта се за узврат може очекивати од лоше одгојене деце, каква су утеха у животу и помоћ у старости, парафразирајући и сажимајући идеју коју Соаве разрађује ситничавим и брижљивим аналитичким размишљањем, доказујући да је боље не штедети на њиховом васпитању.

„E di qui appar sciocchezza non men ridicola, che detestabile di coloro, i quali avarissimi sono in ciò, che riguarda l'educazione de' loro Figli. Sembra che niuna porzione delle loro ricchezze essi credano così mal impiegata, come quella che impiegasi a quest'oggetto. Ma le sostanze, che essi risparmano, in cui debbono terminare finalmente, se non ne' Figli medesimi? Or quale è miglior retaggio, il lasciarli ricchissimi, e al tempo stesso, o zotici o viziosi; o il lasciarli un po' meno ricchi, ma colti e virtuosi? Niun Figlio ben allevato saprà certo dolersi mai di ciò che i Genitori per la sua migliore educazione abbian consumato“ (Соаве 1800: 94-95).

„Да колико је неразумије родитеља који, желећи да више имјенија деци оставе, жале трошити на њи'ово воспитаније. Остави за собом сина благоустројена, способна и добродјетелна; то му је највеће богатство! Никада неће он зажалити зашто си на његову науку много потрошио“ (Обрадовић 1911: 402).

Управо на овом месту, када говори о васпитању Обрадовић наставља, превodeћи Соавеа дословно: „La cura della morale educazione secondo la Natura dovrebbe immediatamente assumersi da' genitori medesimi“ (Соаве 1800: 95); „Ваља много да се старају за искусне и благодарне учитеље и за место гди ће и' дати“ (Обрадовић 1911: 402).

Међутим, док сомаски калуђер у обимном уводу анализира различите системе моралног васпитања, Обрадовић подрива Соавеов *dispositio*, излажући нешто раније и сажимајући

опширне параграфе у неколико максима о квалитетима учитеља, о способности да се препозна таленат и склоност (о којима Соаве ћути), о томе како сачувати „послушанију и покорностију“ ученика, држећи га далеко од лоших и штетних пријатељстава и познанства.

Обимна је и отворена била расправа о различитим системима моралног образовања, јавног и приватног, које Соаве објашњава и аргументује: још је Лок у свом трактату *Some Thoughts concerning education* сматрао да је боље васпитавати децу код куће, него ван, док оснивач основних школа изражава став о опрезном комбиновању ова два типа васпитања²⁷: нарочито у својој *Еџици*, Соаве подвлачи свој став да би у детињству било боље васпитавати децу у школама, а затим касније код куће: „Allorchè ne' Fanciulli incomincia a svilupparsi la ragione, e il corpo a prender vigore, il che avviene fra' sei e gli otto anni, egli è quando io credo per molti titoli doversi all'educazione domestica anteporre l'educazione de' Collegi“ (Соаве 1800: 95-96)²⁸. Обрадовић, напротив, прелази прећутно преко овог пасуса и излаже снажно и једноставно своје мишљење: залаже се за васпитавање од стране родитеља до узраста од десет година, а затим у школама, где је упоређивање са другима веома корисно: „До десет година могу се деца и при родитељи обучавати, а за тим најбоља су општа училишта, гди сорејнованије с другима велику ползу доноси, само гди Бог дарује добра благосовјесна и приљежна учитеља“ (Обрадовић 1911: 402).

Србин се, дакле, опет дистанцира и не прихвата гледиште Швајцарца, поново прерађује текст, који изражава непрестано упоређивање двојице аутора, прилагођавајући захтевима српске средине исте теме које су инспирисале Соавеа, који,

²⁷ Ипак у делу *Compendio sul metodo delle scuole normali* приватно образовање замењује јавним, следећи мисао многих заговорника јавног образовања свог времена.

²⁸ У једној ноти Соаве у вези са тим додаје да се његово мишљење заснива на проучавањима и искуству, као што је већ изложено у делу *Novelle Morali*, том II, новела 3 (Соаве 1804: 266); ради се о приповеци *Il conte d'Orengo, o l'educazione*, где Соаве илуструје *cursus studiorum* и васпитање младића прво на колецима а онда код приватних учитеља код куће. (Соаве 1814: 131-140).

као што се лепо може видети, потврђује вредност књижевног превода, у конструктивној дијалектици између полазне и долазне културе.

Обрадовић затим прелази на дужности деце према родитељима, излагањем које је преведено скоро дословно, али учињено нешто живописнијим редундантном употребом разноврсних придева и епитета (несовершенном, всегдашњем, вечној), што и јесте Доситејев карактеристични стилем који смо већ раније напоменули:

„A tre riduconsi principalmente i doveri dei Figli veOrso de' genitori: e sono ubbidienza, rispetto, e gratitudine“ (Соаве 1800: 102).

„Дужности синовске кљ родитељем содржавају се у всесовершенном послушанију, у всегдашњем почитанију и у вечној благодарности (Обрадовић 1911: 402).

Парафразирајући случајеве у којима деца нису дужна да послушају родитеље (када им наређују да чине зла и непоштена дела и када их принуђавају на неку обавезу која их чини несрећним), Обрадовић поједностављује наводећи *ad sensum* идеју: „Но мучно ће се наћи родитељи да зло чадом својим желе“ (Обрадовић 1911: 402).

Докази које износи Соаве да би поткрепио сопствену тезу били су, као у реторичкој уметности, *exempla* из класичног света, којима и Обрадовић прибегава, али умереније, и у овом случају бирајући само једну слику, приказану без Соавиног нагомилавања описа, изостављајући непосредни извор, као да жели да каже да слике из оригиналног Соавиног текста уместо да аргументују на индуктиван начин чине текст тромим, па их стога и треба елиминисати: „[...] e, secondo Senofonte, a chi ciò mancasse, presso gli Ateniesi era punito ed escluso dalle magistrature“ (Соаве 1800: 104); „У време древни' Јелина, ко год не би родитеље своје почитовао, изкључен би био из числа граждана, како општи отечества непријатељ“ (Обрадовић 1911: 402).

Класични *exemplum* је у суштини могао да наметне проблем историјско-културне дистанце: иза избора српског

просветитеља, међутим, не стоји никакав учени наум, као што се то понекад види код Соавеа, у његовом нагомилавању опширних примера, обогаћених у фуснотама латинским цитатама или још детаљнијим описима, већ често само настојање да се пронађе нека врста визуелног поткрепљења, непосредног и због тога делотворнијег.

Последња дужност је дужност захвалности, и Доситеј парафразира Соавеа који из реченице у реченицу наставља са аналитичком методом и елоквентним низањем размишљања²⁹. Доситеј пак са дидактичко-дидаскалијским намерама поједностављује и парафразира *ad sensum* у складу са својим изражајним стилемама: наиме, усмеравајући пажњу више на позитивне дужности него на негативна и незахвална понашања и на њихове последице (као што то са друге стране истиче сомаски калуђер): „Благодарност наша к слатким родитељем валја да траје до смрти наше. Како су они нас под’ранили у детињству нашем, тако ваља да и’ ми љубимо, служимо и ’ранимо у њи’овој старости. Ми им не можемо никада наплатити“ (Обрадовић 1911: 402).

У закључку Обрадовић и даље преноси Соавину мисао: „Questo amore poi e questa premura, e non di sole parole, ma di fatti, dee propagarsi di mano in mano anche agli altri congiunti, secondo che a noi sono più o meno stretti di sangue, finché essa termini in quel sentimento di benevolenza, che a tutti gli uomini generalmente è dovuto“ (Соаве 1800: 106). Осећање братске љубави по Соавеу треба да буде протумачено у природном, филозофском смислу, а не у уско хришћанском и исповедничком, ради се о некој врсти благонаклоности која се шири на читав људски род и која одсликава конотације из периода илуминизма: „И тако даље иде и простире се љупка и мила љубов и милошћа сродства, док се сасвим удаљи и постане все-

²⁹ „Il dovere di gratitudine è proporzionato ai benefici ricevuti, Or siccome la vita, la conservazione di essa negli anni più teneri e pericolosi [...] son benefici ad ogn’altro superiori; così la gratitudine verso de’genitori debb’essere la più grande, più viva e più costante, e male a colui, il quale o nelle indigenze vergognosamente gli abbandoni, o con un tenore di vita scorretto, licenzioso, vituperevole indegnamente gli affligga o gli contristi“ (Соаве 1800: 105).

опште чувствованије благовољенија к свему челољеческому роду, који сав имаде јединога Творца и Оца Бога, по којему смо сви братија и сродни. И кадъ би били сви праведни и добри, како што нас он 'оће, онда би сви заједно били једино стадо и једин пастир“ (Обрадовић 1911: 403). Са друге стране Обрадовић интервенише на овом веома деликатном делу текста, призивајући слику Творца и Створења, пастира и оваца; у настојању да помири просветитељске филозофске идеје са религиозним представама свог народа он радије подвлачи утицај Бога Творца на живот човека и радије се позива на хришћанске корене и осећања: лепа слика из Јеванђеља коју Обрадовић наводи сигурно је блискија и познатија српском читаоцу од других просветитељских представа из 18. века, док су изостављени бројни примери из класичног света које је Соаве у обиљу наводио (Плутарх, Хијерокле, Епиктет); и над олимпијским тоном, дистанцираним од емпиристичке *philosophie*, преовлађује конкретнији језик реалистичнијих нијанси, топлији тон³⁰, карактеристичан за конверзацију, који је, такође, својствен и проповедничкој традицији.

ЗАКЉУЧАК

Обрадовићева *Етика* настала је у периоду када је граница између рада преводиоца и приређивача била много нејаснија и много лабинија од оне која данас постоји, тако да тадашње преводе треба посматрати у оквиру дуге традиције прилагођавања и прерада туђих текстова, у којима превод јесте био *mimesis*, али је такав концепт подразумевао имитацију не као пасивну копију већ као адаптирање хетерогених ентитета.

Доситеј је пред собом имао много материјала коме је било неопходно прилагођавање: читави делови текста су понекад изостављени не само због практичних разлога (трошкови штампе и приступачност књиге) већ и када

³⁰ И овде имамо уобичајено низање придева („лупка и мила“), епитета који изражајно карактеришу, потврђујући топлије и афективније конотације.

се не подударају у потпуности са гледиштем преводиоца (види *supra*), или зато што нису примерени дидактичко-дидаскалијским циљевима или једноставно превише страни српском читаоцу, и у том случају Обрадовић прибегава неопходном поједностављивању и појашњењима. Поред тога, посрбљавање текста, то јест прибегавање географским и националним обележјима (које је веома често код писца из Чакова, док је код Соавеа далеко ређе) имало је не малу улогу у успеху текстова, и то је могао да увиди и сам Обрадовић из прегледа многобројних дела на које се позива у својој књижевној каријери.

Резултат је да преуређивање *dispositia* изопачује и емотивни утицај текста: јер иако Обрадовић често скраћује и сажима, примењујући слободну прераду *ad sensum*, у другим случајевима он продужава, моралише, удаљава се од теме убацујући делове који су блискији читаоцу, додајући идеји есенцијалну изражајност и живост, изостављајући уско научне тачке филозофске целине.

Ако се сматра да су почетак (који се подудара са излагањем, експозицијом) и епилог *loci* који су најверније преведени, онда делови у средини представљају најоригиналније моменте: чак и *exempla* и *argumenta* из класичне историје, када их користи, изостављени су или изложени у скраћеном облику, везани за лично опредељење за конкретност, за пластични и практични укус, за неку сликовиту, непосредну, а самим тим и убедљивију представу, која је често узета из неке Соавине белешке, који је насупрот Доситеју био склон понављању, минуциозности и детаљисању у навођењу примера.

На крају, уколико разматрамо дело *Istituzioni di etica* у оквиру огромног броја дела које је он наменио школи, јасно је да едукативни и моралистички циљеви преовлађују у односу на било који други циљ естетске или књижевне природе, а у складу са његовом методом превођења дела других аутора. Соаве је сматрао да се потрага за формом уобличује у ефикасан и одговарајући израз садржаја, на основу кога се текст предлаже као есеј који је добро састављен, аналитичан и аргументован, а коме, ипак, замера претерану стро-

гост, једноличност приповедачког тона. Проза са којом се сусрећемо у Соавиним есејима, једноличнија и мање разноврсна са стилског гледишта, ограничена по питању изражајних средстава изгледа нам далека у односу на Обрадовићеву, а нарочито лишена оних интимних треперења и топлих уплитања која српски превод чине страственим и заводљивим штивом.

ЛИТЕРАТУРА:

- Бановић 1956: А. Бановић, *Педагошко просветителско дело Досићеја Обрадовића*, Београд: Нолит.
- Бернардинис 1979: А. М. Bernardinis, La letteratura didascalica di padre Soave fra retorica e pedagogia, *Pedagogia fra tradizione e innovazione*: Milano, Vita e pensiero, 339-360.
- Чиголини 1983: М. Т. Cigolini, *L'istruzione elementare a Pavia dalle riforme teresiane al Risorgimento*, Milano: La Pietra.
- Де Типалдо 1834, Е. De Tipaldo, *Biografia degli italiani illustri nelle scienze, lettere e arti del secolo XVIII e de' contemporanei, compilata da' letterati italiani*, vol. I, Venezia: Tip. Alvisopoli, 430-436.
- Гроси - Ђанела 1944: А. Grossi – L. Giannella. *Francesco Soave. Vita e scritti scelti*, Lugano-Bellinzona: Grazi & Co.
- Јаварек 1955-56: В. Јаварек, Material from English writers in the *Mezimac* of Dositej Obradović, *Slavonic and East European review*, 34 (1955-56), London, 426-442.
- Костић 1952: М. Костић, *Досићеј Обрадовић у историјској персјекуцији XVIII и XIX века*, Београд: Српска Академија Наук.
- Куна 1979: Н. Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, knj. XXXVI, Sarajevo: Akademija nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Обрадовић 1803: Д. Обрадовић, *Етика, или Философија наравоучишелна по систему ј. Профессора Соави*, Венеција, тип. Пано Теодосије < <http://scc.digital.nb.rs/document/S-I-0344>> 30/11/ 2012
- Обрадовић 1911: Д. Обрадовић, *Дела*, Београд, Државна штампарија Краљевине Србије.
- Панчера 2009: С. Pancera, L'importanza dei testi scolastici di Francesco Soave. <<http://web.unife.it/utenti/carlo.pancera/testi/soave.htm>> 10/12/2012.

- Радченко 1897: К. О. Радченко, *Доситеј Обрадовић и ејо лиџера-
шурная деяџелностъ*, Киев:Унив.
- Рици 1953: F. Rizzi, *I professori dell'Università di Parma attraverso i
secoli. Note indicative bio-bibliografiche*, Parma: F.lli Godi.
- Савковић 1958: Јо. Савковић, Прилози проучавању Доситејеје
Етике, *Ковчежић, љрилози и љрађа о Доситејеју и Вуку*, књ.1,
Београд: Рад, стр. 22-43.
- Савковић 2008: Н. Савковић, Боравак Доситеја Обрадовића у
Трсту, *Зборник Маџице срџске за књижевностъ и језик*, књ.56
(2008), св. 3, Нови Сад: 607-621.
- Соаве 1775-78: F. Soave, *Scelta di opuscoli interessanti tradotti in varie
lingue*, Milano: Marelli-Motta.
- Соаве 1800: F. Soave, *Istituzioni di Logica, Metafisica ed Etica*, Napoli:
Vincenzo Guaccero.
- Соаве 1804: F. Soave, *Istituzioni di Logica, Metafisica ed Etica*, Pavia:
Eredi Pietro Galeazzi.
- Соаве 1814: F. Soave, *Novelle Morali*, Milano: Motta.
- Соаве 2006: F. Soave, *Epistolario* (a cura di Stefano Barelli), Locarno:
A. Dadò editore.
- Трекани 1936: G. Treccani, *Enciclopedia italiana*, Roma: Istituto
dell'Enciclopedia Italiana, vol. XIV (1936), 985.

NICOLETTA CABASSI

DOSITEJ OBRADOVIC, ARTIFEX E RIFACITORE DELL'ETICA DI FRANCESCO SOAVE

Uomini d'azione più che teorici della filosofia o della pedagogia, Francesco Soave e Dositej Obradović presentano consonanze in virtù della loro appartenenza al secolo dei Lumi. In particolare, la loro operosità filosofico – letterario - traduttiva ebbe in entrambi un carattere spiccatamente educativo. *Istituzioni di Etica* (Milano 1792) si trova ad essere tra i manuali più fortunati, tradotto per la prima volta proprio da Obradovic (Venezia 1803). L'analisi del capitolo quinto "Sui doveri scambievoli fra'congiunti" permette di esemplificare il *modus traducendi* del serbo, il problema della fedeltà al testo originale e contemporaneamente l'adattamento necessario per mantenerne la comprensione al lettore, con omissioni nei nodi più complessi e

stringenti dal punto di vista filosofico, divagazioni o aggiunte in cui l'autore-traduttore amplia in chiave divulgativo - didattico il suo personale discorso, stabilendo non solo un confronto diretto tra autori, ma anche un'interazione tra autore e lettore. La traduzione obradovićana, molto più variata stilisticamente e meno piatta della prosa soaviana, instaura così una dialettica costruttiva tra fra cultura di partenza e di arrivo, nello spirito dell'epoca.

Parole Chiave: Soave, Obradović, Etika, *mimesis*, traduzione, adattamento.

Снежана С. Милинковић*
Универзитет у Београду

Оригинални научни рад
Примљен: 22.02.2013.
Прихваћен: 7. 03.2013.

УДК 37:929 Соаве Ф.
УДК 37:929 Обрадовић Д.
УДК 81'255.4:821.163.41

ЈОШ НЕКОЛИКО НАПОМЕНА О ДОСИТЕЈЕВОМ ПРЕВОДУ *ОСНОВА ЕТИКЕ* ФРАНЧЕСКА СОАВЕА

Полазећи од тврдњи Ј. Савковића изнетих у радовима посвећеним Доситејевом преводу *Основа етике* италијанског аутора Франческа Соаве, ауторка покушава да те ставове употпуни и додатно објасни, полазећи од неких већ увелико прихваћених начела превођења, као и анализе конкретних примера и из Доситејеве верзије и из оригиналног текста Ф. Соавеа. У прилогу нуди и своју, као и Доситејеву верзију италијанског текста.

Кључне речи: Доситеј Обрадовић, Франческо Соаве, *Istituzioni di etica*/Основи етике, Ј. Савковић, превођење

У невеликој литератури посвећеној Доситејевом преводу/преради *Основа етике* (*Istituzioni di etica*) италијанског аутора, Франческа Соавеа (Francesco Soave), посебно место припада Ј. Савковићу и његовом, најпре, поређењу поменутих остварења (Савковић 1958: 22-43), а онда и раду *После ујоређења Соавине и Доситејејеве „Етике“* (Савковић 1959: 24-31) у којем износи закључке до којих је дошао након претходне анализе. Иако је од њиховог објављивања прошло више од пола века, они и данас могу да представљају окосницу приче о Доситејевом подухвату, али како је и у нас у међувремену сам проблем превођења и превода задобио много више научне пажње, неке од њих би ваљало употпунити или, ако ништа друго, барем у другачији контекст поставити. То ћемо и

* snezana.milinkovic@fil.bg.ac.rs

покушати да учинимо у овом кратком прилогу, нудећи, на крају, попут Савковића, поред Доситејевог и наш, „савремени“ превод једног одељка из дела Ф. Соаве.

Какав је то другачији контекст, јасно показаје додатно, неопходно објашњење прве реченице другог чланка Савковића којом он изриче свој крајњи и општи суд о делу којим се бави, не водећи много рачуна о времену и приликама у којима је настало: „Доситејева *Еџика* не само да не представља превод Соавине него (да) је она превод само изузетно, ако преводом хоћемо да сматрамо оно што је бар приближно верно оригиналном тексту“ (Савковић 1959: 24)¹. Ако нам је знано да се *Еџика* или *философија наравоучителна* појавила 1803. године у Венецији као својеврсни наставак *Совјетџа* у којима је Доситеј желео да понуди „само почетак наравоучителне философије“, како стоји у писму из Лајпцига од 20. октобра 1788. године (Иванић 2007: 187), можемо слободно рећи да је Обрадовић радио на преводу једне од књига из Соавиних *Основа логике, еџике и метафизике* (*Istituzioni di logica, etika e metafisica*), које су се појавиле почетком девете деценије XVIII века, у јеку највећих филозофских расправа о самоме језику, те, самим тим, и о превођењу које постаје једна од средишњих тема тадашње теоријске мисли. Од друге половине XVIII века, поглавито у Немачкој, представници једне од главних филозофских струја, од Хердера до Шлајермахера (Schleiermacher), а у склопу идеолошког поимања народа као по свему остварене нације, превод не доживљавају више као „индивидуални“, већ као „колективни“, „национални и народни“ чин (Фолена 1994: X), те је управо у томе добу доминантно становиште да је превод „добар“ уколико је „слободан“, уколико успе да избрише сваки призив хетероглосије која потиче из оригинала и преведени текст укључи без остатка у ток традиције и језика и културе на који се преводи². То је управо онај тип превода који је у домаћој историји

¹ А плод је Савковићевог супротстављања мишљењима Ј. Скерлића и П. Поповића, пре свих, који се држе одреднице „превод“ када говоре о Доситејевој *Еџици* (в. Савковић 1958: 22).

² Овом приликом не можемо понудити комплексну историју идеја о превођењу (в. Steiner 1977), рецимо само да ће истовремено мислио-

књижевности познат под називом „посрбе“, а који се везује за наведени период и за потребу да се домаћој публици приближи и за њу уприличи текст конституисан у другом језику и другој култури.

Додавања, одузимања и, уопште, преиначавања текста оригинала не представљају, дакле, довољан разлог да се Доситејева верзија *Еџике* не посматра као превод и то више него типичан за доба у којем је настао. И сам Ф. Соаве, аутор ове *Еџике*, преводи на италијански огледе Џ. Лока (Locke) о људском разуму и о потрази за истином (*Saggio filosofico sull'umano intelletto, Guida dell'intelletto alla ricerca della verità* 1755), али их на свој начин приређује за школску, гимназијску и универзитетску публику свога времена, додајући на крају право дидаскалијско поглавље које насловљава „о начину којег се ваља држати у изналагању истине и преношења те истине другима“, где се помаља Соавеу врло битна, а, додуше, ни Локу страна, идеја о важности образовања/васпитања.

Поврх тога, утврдити да је Доситеј „преводиалац“ нима-ло не умањује његову вредност, штавише. Ако је с једне стране, у хердеровском смислу, матерњи језик, као сама бит неког народа, увек тај који нас води кроз лавиринт разних језика које не можемо никада до краја појмити, остајући издвојени у својим колективним различитостима, и ако, са друге, илу-министичка мисао инсистира на разуму као универзалној

ци онога доба бити свесни да дословни, метафрастични превод неминовно доводи до „зачудности“, односно до излагања из до тада задатих оквира језика и културе (од Хумболта/Humboldt па све до, на пример, Бењамина). Данас је управо то „померање граница језика“ с позитивним предзнаком нешто што доминира теоријском мишљу, као и вредносним судовима изреченим гледе конкретних преводачких остварења. Али, ниједна се теорија превођења не може поставити изван историјског искуства и само нам анализа остварених превода омогућава да откријемо низ нијанси и особености у наизглед сведеном броју теоријских преводачких могућности (у складу с оном Хумболтовом да сваки преводац неминовно мора да се огреши или о властити језик, уколико жели да буде веран оригиналу, или о оригинал, уколико жели да буде веран властитом језику). А ако прича о превођењу почива на анализи конкретних дела, онда она не може бити постављена ни изван оквира опште књижевне, језичке или херменеутичке мисли (в. Фолена 1994: IX).

категорији по којој су сви људи исти³, онда превођење у другој половини XVIII века (и не само) постаје једна од најплеменитијих мисија човекових у којој се прелама оно што је готово неспојиво: и покушај да се превазиђе „вавилонски усуд“ и досегне некаква идеална комуникација индивидуа, као и потреба да се афирмише, односно неминовно истакне оно посебно колективно које у потпуности одређује индивидуу. А шта би у том смислу представљало већи изазов него „посрбљавање“ етике која се бави универзалним судовима?

Ако, дакле, Савковић свако Доситејево одступање од текста узима као доказ за тезу да се у случају *Еџике* не може говорити о правом преводу, и у овој обрнутој поставци ваља та иста одступања, која се понаособ узета не могу оспорити, поставити у оквире преводилачке и књижевне праксе онога доба како би се уочило њихово другачије и посебно значење. Без жеље да се у оквирима овог сведеног рада бавимо сваким и најмањим примером, усредсредимо се на нека свеобухватнија питања која те примере у потпуности одређују. Једно од важнијих јесте коме су и с којим циљем ова дела, и у италијанској и у српској верзији, упућена, односно питање њихове публике и сврхе.

Доситеј се, чини се врло свесно, није дохватио превођења неког правог филозофског трактата већ уџбеника – Соавине су књиге о логици, етици и метафизици биле експлицитно намењене гимназијама и универзитетима где су у употреби и остале све до половине XIX века (в. EI)⁴. Она „мање образована публика“ (Савковић 1959: 25) којој би италијански аутор наменио своје дело заправо је не-

³ Поменимо узгред да Ф. Соавеу није била нимало страна ни идеја изналажења неког „универзалног језика“ зарад непосредне комуникације међу људима, како говори и наслов дела које је објавио 1774. године (*Riflessioni intorno all'istituzione di una lingua universale*); ипак, свестан да би било врло тешко, ако не и немогуће, увести *ex novo* језик заједнички свима, приклања се идеји француског као језика свеопште комуникације и наследника оне улоге и функције коју је некада имао латински.

⁴ Да и не говоримо да је Соаве био „пожељан“ аутор као верни поданик Хабзбуршког царства.

двосмислено дефинисана као школска популација онога доба која ће једнога дана обављати важну улогу у друштву. Одличан лингвиста и преводилац, умерени заговорник илу-министичких идеја у важним политичким питањима, сјајан организатор школског система и врсни предавач, Са ове, у складу са својим католичко-сензуалистичким убеђењима, у логички устројеном, наизглед објективном излагању нуди и образлаже основне појмове етике, те филозофске дисциплине чији је циљ, још од Аристотела, „срећа“ човекова, а начин досезања те „среће“ победа разума над страстима. Ипак, сваки уведени појам прожет је из такве поставке изведеним практичним, „моралним вредностима“ иза којих се крије исто оно конзервативно поимање друштва и човека које је типично за далеко популарније његове *Novelle morali*. Али, ако су *Novelle morali* један од првих производа у оквиру Соавине, мора се рећи генијалне идеје о „популарној, народној“ књижевности (Милинковић 2008: 57–58), дакле, уистину намењене „мање образованој публици“, и као такве не само писане једноставним језиком, већ и једноставне, манихејске структуре у којој се сукоб добра и зла увек разрешава победом „добра“ и кажњавањем „злих“, где су сељаци срећни због напорног физичког рада јер одагнава искушења тела, где се награђује умереност, послушност и хришћанско стрпљиво подношење неправде, *Еџика* је упућена онима којима ваља понудити и сведене теоријске основе овог „практичног морала“ како би једнога дана били кадри да га, у Соавиној патерналистичкој визији друштва, и сами преносе другима, постајући тако залогом његове непроменљивости. Другим речима, Соаве је аутор који дубоко верује у непогрешивост и неповредивост друштвеног устројства оличеног у просвећеном Јосифу II и његова је *Еџика* и написана с циљем да то на дидактичко-педагошки начин и покаже.

Ако је *Еџика* у оригиналу потпуно одређена публиком и сврхом, Доситеј се, одабравши управо тај текст са свим његовим аспектима у начелу слаже, али се, како речито говори његов убачени предговор, суочава и с додатним проблемима гледе те публике (па и саме сврхе), који захтевају из-

весне промене. Жалећи због општег „непросвештенија“, али и истичући да постоје и славни српски мужеви културе, чини се да се, у недостатку могућности које су италијанском аутору биле на располагању, одлучио да своју *Етику* истовремено понуди и нешто ученијој и „неукој“ публици коју обједињује недефинисаним појмом „народ“. И једнима и другима нуди књигу која им може бити од користи: првима, тако што ће се упознати, након толико времена, с неким основама етике као теоријске мисли како би могли сутра и сами слично деловати, следећи циљеве италијанског аутора; другима, тако што ће добити поуку и савет које непосредно и намах могу применити у властитом животу, имитирајући Соавеа из *Моралних новела*. Због такве одлуке и Доситејев дискурзивно-наративни склоп не само да мора бити другачији, него и у структури читавог дела и у сваком његовом поједином делу непрестано мора да осцилира између ова два идеална плана, (полу)теоријског и непосредно поучног. Чини се сувише поједностављеним устврдити да се „обраћао публици просечно далеко нижој од културног нивоа италијанске публике“ (Савковић 1959: 25). Иако нема места „надметању у заосталости“, ваља рећи да опште прилике на Апенинском полуострву нису биле тако идеалне, о чему довољно сведоче записи разних европских интелектуалаца са њихових пропутовања у обавезном „Grand Tour“-у, где помињу страшну беду и сиромаштво у већем делу данашње Италије (да и не помињемо питање неписмености).

Управо потреба да у публику интелектуалаца или будућих интелектуалаца, читалаца италијанског аутора, укључи и оне „неуке“ који у изворном тексту нису узети у обзир, диктира потребу за, ако не свим, онда барем за већину Доситејевих интервенција и измена у тексту Соавине *Етике*. А реч је углавном о скраћивању и усредсређивању на оно што је есенцијално и од суштинске важности, и са разлога сврсисходности, али и са материјалних разлога. Што се овог последњег тиче, не верујемо да је Доситеј имао богата средства на располагању када мора да се захваљује „пријатељима из Трста“ (в. и Савковић 1958: 43) и да, сасвим извесно, броји сваку страницу свог рукописа. А ако је ова верзија *Етике*,

како Обрадовић каже у свом закључку, требало одмах да делује не само на богате људе у Војводини, већ и на сељака у маленом селу, онда Доситеј није имао простора да свој превод другачије устроји, те је, како се види и из самог садржаја (в. Прилог), знатну предност дао „педагошкој“ димензији дела италијанског аутора. Тачно је да његова верзија нарушава троделну, логичку структуру оригиналног текста (в. Савковић 1959: 24), али је истовремено његова усредсређеност на „главе“, од којих покоја има своје „чланове“, у наративном смислу једноставнија, далеко лакша за праћење, а самим тим и усвајање.

Чињеница јесте, како каже Савковић, да Доситеј, избацујући читаву Соавину апаратуру, и из самога текста одстрањује помињања разних италијанском аутору блиских мислилаца, од Лока до Кондијака (Condillac), да поменемо само неке, као да није био довољно спреман да се и с тим ауторима посредно ухвати у коштац или као да за њих није ни знао (в. Савковић 1959: 26-27). Ипак, чини се да и у овом случају важе општа, претходно изнета одређења Доситејевог превода: све оне ауторе које Соаве наводи, мање или више слажући се с њима, како би поткрепио своје тврдње, Доситеј избацује да не би „оптерећивали“ текст и публику којој се он обраћа збуњивали, како држи, сувишним подацима. Тек када се Соаве у аргументованој расправи не слаже с неким, Доситеј се неће либити да, будући да је реч о тези која спори општи ток излагања, из апарата извуче име аутора и врло се „жустро“ обрачуна с њиме. Речити пример пружа одељак *Istituzione di etica, parte II, Sezione 1 „Origine della società, de' costumi, e dei precetti intorno al loro regolamento“, Capo I, „Stabilimento della società“* (Основе етике, део II, Одељак 1 „Порекло заједнице, обичаја и закона њиховог уређења“, Глава I, „Успостављање заједнице“) где Соаве врло смирено побија Русоову тезу о пореклу и узроку неједнакости међу људима, не помињући га експлицитно, и у ноти, како и доликује, наводи име и дело филозофа: „А да су људи у било које време и на било ком месту живели раздвојени, осамљени и изоловани, без икакве свести о заједници, попут звери, мишљење је које је један од најизузетнијих, али и најнеобичнијих умова ово-

га века заговарао, али сасвим извесно више због истицања свог необичног духа, него због утемељености у чињеницама“ (Соаве 1829: 161-162)⁵. У Доситеја, у делу *Наука о наравах. Трећа част. Начало содружества, обичаја, устава за њи(х)ово управљеније. Глава прва. Установљеније содружества*, та реченица гласи овако: „Али, да су људи били, у ком му драго мјесту, сасвим раздељени, усамљени и уједињени (sic!) без никакова чувствованија и потребности содружества, то, што се ни при бесловесној животињи сасвим не на(х)оди (*нека њовори Русо шћо му драго, за њоказати силу реторике своје*) то се никад није нашло нити се данас гди на(х)оди“ (Обрадовић 2007: 136; куризив С. М.).

Труди се, ипак, да свако помињање мислилаца из грчке и латинске прошлости задржи колико је могуће, сматрајући да су ове културе и језици у основи свега што зна „учена“ и што би требало да научи „обична“ публика, поједностављујући тамо где мисли да је то могуће (нпр. избацавање помињање „стоика“), а готово уживајући у оним деловима текста оригинала где су Сократ, Платон, Аристотел и сл. протагонисти малих наративних целина, *exemplum*-а или досетки.

Управо се у овим малим наративним целинама, примерима, можда на најбољи начин укрштају сва три плана која смо претходно помињали, и „посрбљавање“ основа етике, и пружање наука и подучења двама идеалним, различитим типовима публике. Тако не чуди што је одмах на почетку дела, у Доситејевој 2. глави, а 1. у Соавеа, позивање на Волтерову трагедију у италијанском оригиналу замењено подсећањем на кнеза Лазара и причу о последњој вечери – целокупној његовој публици позната прича ишчитана у етичком кључу само показује да је суштина теоријског дела којег ће јој понудити (тек смо на почетку) заправо тој публици блиска и знана, а да тога можда није била ни свес-

⁵ Поменимо само да користимо издање *Етике* из 1829. године, „исправљено и обогаћено“, како стоји на фронтиспису. „Исправке“ се, по нашим знањима, тичу првенствено штампарских грешака и омашки из претходних издања, док сам текст није претрпео неке битније измене. О томе в. рад N. Cabassi у овом истом броју (*Доситеј Обрадовић, artifex и прерађивач Соавине Етике*).

на. Дубоко верујући у поучну и показну моћ приповедања, Доситеј неће само убацивати кратке досетке блиске његовој публици, о Насредину, Црногорцу, итд. (уп. Глава осма. Гнев. *Мрзост. Противострасије. Нејодованије. Член први. Гнев*), или задржавати примере из антике, већ и преводити нека места која су, ако не грешимо, малом броју читалаца (тек можда у Далмацији) могла бити блиска и лако појмљива. Тако у последњем одељку I дела *Еџике*, у „Члану четвртм“ насловљеном „Срећа“ (Felicità), Соаве каже: „Фонтанел (*Мисли*, том I) прекрасно пореди људски живот са зачараним дворцем Ариостовим, где су се људи непрестано међусобно тражили и сретали, али се нису препознавали. Тако и ми, каже он, непрестано тражимо срећу, она нам се често укаже, али нисмо способни да је разазнамо“ (Соаве 1829: 158). Доситеј дословно преводи: „Фонтанел приуподобљава прекрасно живот наш обајаному двору Ариостову, у којему се људи непрестано траже, сретају се сваки час, ал се не познају. Тако ми, тражимо у цјелом времену живота наше благополучије, пролазимо сваки час покрај њега, ал га не познајемо“ (Обрадовић 2007: 134). Уистину „прекрасна“ епизода из XII певања Ариостовог *Побеснелој Орланда* завела је и Доситеја својом метафоричном и наративном снагом да ју је, без двоумљења и без икаквих резова, оставио као пример и властитим читаоцима.

Остаје нам да још нешто кажемо и о томе што Доситеј, како и Савковић истиче (Савковић 1959: 24), неке главе до којих му је стало доста верно преводи, док нека друга поглавља знатно скраћује или их чак сажима у једно. Свакако да је и у овом случају на делу покушај да се удовољи двојној поставци превода, па ће, што и Савковић с правом примећује, она поглавља која су од суштинског значаја за поставку италијанског аутора, попут 1. главе II дела у којој се расправља о природи страсти, и у Доситеја бити готово у потпуности преведена. Као што ће, тамо где му се учини да има простора за непосредно морално подучавање неуке публике, како смо већ и рекли, развити додатно већ постојећу мисао или убацити нешто чега на том месту у изворном тексту нема: речити пример пружају они „врли сељаци“ о којима је

Ф. Соаве приповедао у својим „моралним новелама“, а које је Доситеј сврховито убацио и у своју *Еџику*. У VI Поглављу, Члану 1, Соаве говори о „Љубави према богатству“ где се враћа, али на „објективан“ начин, омиљеној теми „правог“ богатства које лежи у раду јер рад једини доноси срећу и, образлажући ову своју тезу, наводи и тежаке и занатлије који, за разлику од богаташа, не знају шта је доколица и радују се постигнутим успесима, одрађеном послу и стеченом хлебу. Овај конзервативни став вешто прикривен добронамерним саветима за успешну потрагу за срећом, Доситеју пружа прилику да понуди експлицитни наук, прави мали „Галатео“ за људе са села који ће се коначно пронаћи и у оваквом једном остварењу и то тако што ће чак „један од њих“ говорити у првом лицу: „А кад, јоште савише, при труду и зноју лица ова слатка чувствованија у великодушно сељанина подилазе срце. Ја с овим знојем и с овим мојим трудом старе моје родитеље при(х)рањујем, и њи(х)ову љубов и попеченије за мене у слабом детињству мојем поднешене, сада усађавам! Благодарим ти, вишњи Творче, који си ме удостојио показати њима да су воспитали у мени чадо благодарно! С овим мојим знојем ја чадца моја подрањујем, Дом, и љубезну сугругу моју содржавам! кума и пријатеља и страна госта дочекам! сироти комад хлеба удјелим! цару данак мој одајем! у општеству мојему мени пристојеће дужности исполњавам! Оваки је сељанин анђел небесни у земном тјелу. Његову ће правду и доброту и душу Бог свемогући познати и прославити“ (Обрадовић 2007: 116). Након овог „песничког“ полета, могао је слободно да се врати изворном тексту и да заједно са Соавеом закључи да ни Мида, ни Крез нити било ко други за све новце овога света срећу трудбеника и сељака не могу купити. И ту није крај – Доситеј не заборавља да убаци своје „тежаке“ ни у Члану 1, X Поглавља посвећеном „Меланхолији“, сажето, али верно преведеном, на чијем крају, попут беспоговорног закључка, стоје две додате реченице: „Тежани и сељани мало су овим унљивим болестима подложни. Зашто имаду другог здравијега посла“ (Обрадовић 2007: 133).

Између теоријског дискурса, којему није био толико склон, и наративног, па и песничког полета, Доситеј Обра-

довић се потрудио да и ученијим пријатељима и неугој, анонимној публици понуди поједностављен, питањак и близак текст који, сам по себи не толико компликован, може што непосредније да укаже не само како ваља промишљати човека и друштво већ како уистину живети и „делати“ (в. Савковић 1959: 28-29). У том поједностављивању, истина је, запада у замку ауторитарности, постаје неко ко из претеране жеље да што пластичније дочара утилитарну страну „знања“ заправо спречава свако самостално логичко расуђивање, али је и у томе, као и многим другим својим подухватима, платио данак покушају увођења нечег новог у тадашњу овешталу српску културу. Ипак, највећи данак, по нама, представља то што Доситеју и дан данас ретко признајемо „прекрасан“ језички, а самим тим и преводилачки дар. Звали их црквенословенским или руским утицајима, нека његова решења, да су се уградила у традицију стандардног, књижевног српског језика знатно би обогатила његове изражајне моћи, док би Доситејева склоност ка трагању за новим могућностима охрабрила многе да наставе тим путем. Од „меланхолије“ која постаје „черножучије“, до „благоразумија“ додатно објашњеног наведеном италијанском речју „prudenza“ (разборитост) која се, уистину, не да лако превести, као и реченичних склопова складног ритма у којима се на местима осећа далеки призив латинског, Доситејев превод *Еџике* Ф. Соаве представља неискоришћен и одавно напуштен мајдан за ову врсту дидактичко-теоријских текстова.

Прилог:

Нудимо, најпре, превод увода у *Еџику* и увода у I део, „Мудар човек“ Ф. Соавеа који у Доситејевој верзији постају *Глава њерва. О наравној философији*. Из овог кратког увода се јасно види ка каквом је упрошћавању текста оригинала Доситеј тежио. Такође, дајемо и преглед садржаја дела Ф. Соаве и садржај дела Д. Обрадовића из којег се јасно види у чему је и када српски аутор одступао од оригинала.

Прилог 1

„Најважнији и најкориснији део филозофије без којег нам ни остали нису на велику корист, онај, дакле, који нас учи да упознамо саме себе, који нам открива и указује на наше дужности, који нам отвара или крчи пут ка срећи, вечној сврси наших жеља, јесте управо онај који нам сада ваља обрадити. Нешто такве природе сасвим извесно завређује хвалу само по себи, а и само по себи показује с каквим се жаром и прилежношћу овај део има неговати.

У разматрању овог тако племенитог дела изузетне мисли древних људи, дубока промишљања савременика, поврх свега подробна анализа људског срца биће наши водичи. И избегавајући с једне стране непријатну опорост огољених и осамљених правила, а са друге, испразни сјај расправа и доконе спекулације, здушно ћемо се потрудити да правила увек проистекну из јасних начела, пажљиво анализираних и у логичном следу међусобно повезаних, а наша ће се промишљања тицати превасходно оних тачака које нас могу довести до кориснијих и пробитачнијих последица.

Човек се може посматрати у три вида, у складу с тројаким односима у које ступа, са самим собом, са себи сличним и са свевишњим Творцем и њега самога и њему сличних. Из ових троструких односа проистиче општа подела човекових дужности по којима има бити мудар у владању собом, честит у односу с другима, богобојазан у односу према Свевишњем.

Оно што чини *мудрої, честиишої и боїобојазної човека* биће предметом ових Основа где ћемо се на I Делу, којим се у досадашњим Основама Етике аутори нису много бавили, много више задржати јер је он темељ друга два, будући да се искључиво тиче моралне филозофије, док се другим двама деловима много бави Природно Право, Грађанско и Јавно Право, много и Теологија и не може се, а да се не огрешимо, тим дисциплинама одузети оно што оне држе својом принадежношћу.

Након што објаснимо подробно све што мудром човеку приличи, о часном и богобојазном рећи ћемо само оно што улази у оквире моралне филозофије чији је задатак да

се бави дужностима које су разумом доказане и да утврди општа правила и начела, не залазећи у детаље и питања непосредне примене, што следује Правнику и Теологу.

И поред свега, у II Делу ћемо укратко изнети идеју порекла и напретка Заједница, развоја Обичаја и установљавања правила зарад њиховог уређења; јасно ћемо потом издвојити Дужности од Врлина, како би се видело шта то обликује карактер једноставно поштеног, а шта то карактер врлог човека; то разликовање нисмо видели у других тако јасно одређено како се чинило да то питање завређује.

Слично ћемо и у III Делу, након што укажемо на дужности које оправдано везују сваког човека за свог врховног Творца, истаћи оне које обавезују посебно хришћанина; како би оно што смо претходно разумом доказали од Религије задобило већи значај и вредност, како би се видело како је ова светла Религија усавршила моралну филозофију и како би свако ко њој припада могао да спозна да је он више од било кога другога, не само разумом, већ и још снажније Религијом позван да буде мудар, частан и богобојазан.

Основе етике. I Део. Мудар човек. Увод

Речју *Зналац* или *Мудрац* антички су људи називали оне који су умели да владају собом. Од најранијег доба се спознало да је то најважнији део људскога знања јер се без њега не може досегнути срећа која свима на срцу лежи, а која се спољашњим средствима не може стећи ако у себи самоме човек поседује запреке и не зна како да их се ослободи.

Апсолутно владање страстима било је средство које су *Стоици* у том циљу прописивали; али, они су захтевали такво владање какво природа људска није у стању да оствари; па уместо да олакшају пут ка срећи, све је теже, ако не и немогуће, помоћу њихових правила срећу било остварити.

Иако је боље осудити претерану крутост њиховог учења, или боље речено, очекивања, не може се ипак порећи да је мудро и умерено владање страстима један од најважнијих начина којим се стиче оно поменуто знање.

Али, још један начин, ништа мање важан, а можда још и лакши и општији, премда до сада не много узиман у обзир, по мени јесте владање уобразиљом.

Кажем *до сада не много узиман у обзир*, јер ма колико да су разни говорили о снази уобразиље и о невољама чијим је узроком, није ми познато да је било ко разматрао ову тему у свим њеним видовима, како и приличи.

Колико *уобразиља и стирасѝи* уистину утичу на људску срећу, и на који начин и она прва и оне друге могу да се уреде, видећемо редом, почевши од уобразиље.

(Соаве 1829: 5-8)

„Глава прва. О наравној философији

Благопотребњејша част знања, без којег нам сва остала мало ползују, јест она која нас учи познавати себе, и своје дужности; која нам показује и облахчава пут к нашем благополучију, које је један и једини предмјет сви(х) наши(х) желанија и настојања у животу. На три начина ваља да човек сматра себе по триличним одношенијам која он имаде, к себи истому, к себи подобним илити к својим ближњим; и к Богу, свију творцу. Из ова три одношенија рађа се всеопште рауделеније његови(х) дужности, које изискују да је он разуман у управљенију себе истога. Справедљив к другима, благочестив к свевишњему Творцу. Под именом мудра и разумна човека, од првог почетка разумевао се је навластити онај који би добро знао управљати себе, без шта човек не може бити благополучан, илити просто срећан. Зашто не само пут који к благополучију води имаде многе препоне, но и сам човек има много такови(х) унутра у себи, које ако не буде умети, и изван себе споља, и из себе изнутра, с пута подигнути и уклонити, залуду ће желети к свом благополучију доћи.

Всеконечно побјежденије и истребљеније своји(х) страсти (како су неки умствовали), то није могуће човеческом јестеству, и, који су то од људи изискавали, више су и(х) смели и замрсили. Али пристојно и разумно владање и управљеније страсти и захтевања наши(х), то је и могуће и неотложно. Прво и навластитије средство својим страстем владати и њи(х) управљати јест своје воображеније у власти својеј имати и с њим опходити се умети; а ово није толико трудно и за-

виси од пристојећега вниманија и прилежнога обниковенија. Каково, дакле, содејствије и втеченије воображеније и страсти к благополучију човеческому имаду, и како ваља и с оним и с овима опходити се, преставићемо. И перво.“ (Обрадовић 2007: 91).

Прилог 2

Садржај Ф. Соаве, *Основи еџике*:

Предговор (5)

I Део. Мудар човек (7)

Увод.

Одељак I. О уобразиљи (8)

Поглавље I. Природа и снага уобразиље (8)

Поглавље II. Утицај уобразиље на невоље душе (10)

Поглавље III. Утицај уобразиље на зла... (20)

Поглавље IV. Решење за зла која од уобразиље потичу (25)

Члан I. Опште решење.

Члан II. Највећа препрека јесте тајно уживање у патњи (27)

Члан III. Механичка средства којима се из уобразиље избацује идеја која наноси патњу (30)

Члан IV. Филозофски начин да се предупреди патња или одагна (35)

Поглавље V. Помоћ уобразиље за зла која од ње не зависе (54)

Поглавље VI. Задовољства уобразиље (58)

Одељак II. О страстима (61)

Поглавље I. Порекло и природа страсти (иви)

Поглавље II. Љубити и мрзети самога себе (71)

Члан I. Самољубље (72)

Члан II. Мрзети самога себе (77)

Поглавље III. Гордост, понизност, кукавичлук (78)

Поглавље VI. Охолост, скромност, брига или презир (93)

- Поглавље V. Жеља, задовољство (89)
- Поглавље VIII. Љубав према богатству, знању, итд. (101)
- Члан I. Љубав према богатству (иви)
- Члан II. Љубав према знању (105)
- Члан III. Љубав према слави (109)
- Члан IV. Љубав према почастима и моћи (111)
- Члан V. Љубам према задовољству (114)
- Поглавље VII. Нада, страх, храброст, итд. (118)
- Члан I. Нада (иви)
- Члан I. Страх (121)
- Члан III. Храброст и смелост (124)
- Поглавље VIII. Гнев, мржња, омраза, ниподаштавање (125)
- Члан I. Гнев (иви)
- Члан II. Мржња, омраза (140)
- Члан III. Ниподаштавање (143)
- Поглавље IX. Завист, надметање, итд. (144)
- Члан I. Завист (иви)
- Члан II. Надметање (147)
- Члан III. Спознаја самих себе (148)
- Поглавље X. Меланхолија, раздраганост, срећа (154)
- Члан I. Меланхолија (иви)
- Члан II. Раздраганост (156)
- Члан III Срећа (157)
- II Део. Частан човек (159)
- Увод (иви)
- Одељак I Порекло заједнице, обичаја, итд. (161)
- Поглавље I. Успостављање заједнице (иви)
- Поглавље II. Порекло и напредак обичаја, итд. (164)
- Поглавље III. Порекло закона и правила итд. (172)
- Одељак II. О дужностима (181)
- Поглавље I. Опште дужности човека према човеку (иви)

Члан I. Негативне дужности (182)

Члан II. Позитивне дужности (198)

Поглавље II. Дужности које пријатељи могу заменити (201)

Члан I. Избор пријатеља (202)

Члан II. Дужности пријатељства (208)

Поглавље III. Дужности према добротиниоцима (211)

Поглавље IV. Дужности које размењују сродници (214)

Члан I. Дужности међу супружницима (иви)

Члан II. Дужности родитеља према деци (216)

Члан III. Дужности деце према родитељима (222)

Члан IV. Дужности које размењују браћа (224)

Поглавље V. Дужности према домовини и заједници (225)

Поглавље VI. О унутрашњем судији доброте, итд. (227)

Одељак III. О врлинама (23)

Поглавље I. О врлинама уопште (иви)

Поглавље II. О друштвеним врлинама посебно (235)

Поглавље III. О љубазности (241)

Поглавље IV. О разборитости (243)

III Део. Богобојазан човек (251)

Увод (иви)

Поглавље I. О богобојазном човеку уопште (иви)

Поглавље II. О хришћанину посебно (254)

Члан I. Разлози због којих хришћанин мора да буде више од других мудар човек (иви)

Члан II. Разлози због којих хришћанин мора да буде више од других частан човек (257)

Члан III. Разлози због којих хришћанин мора да буде више од других богобојажљив (261)

Етика или философија наравоучишелна по системи і. Професора Соави Досиџеом Обрадовићем издата.

Предисловије (89)

Глава прва. О наравној философији (91)

Глава фтора. О воображенијуи његовом согјејствију к злосостојанију ума (92)

Глава трећа. О согјејствију воображенија у злосостојанијам шјела (94)

Глава четврта. Лекарство воошште. Одзваши ум од воображенија к чувствованију (96)

Член фтори (97)

Член трећи (98)

Глава пета. О усажденију воображенија (99)

Част фтора. О страшем. Глава перца. Начало и јестество страши (101)

Глава фтора. Љубов и мерзост к нам истим (105)

Член први својељубија (105)

Член фтори. О мерзости к себи (108)

Глава трећа. Гордост. Смиреније. Худост (109)

Глава четврта. Сујета. Умјереност. Појеченије или презреније мњенија (111)

Глава пета. Желаније. Задовољство (113)

Глава шеста. Љубов бојаштва, науке, славе достојинства, власти, и сласти (115)

Член први. Љубов к бојаштву (115)

Член фтори. Љубов знања или науке (117)

Член трећи. Љубов славе (118)

Член четврти. Љубов чести и власти (119)

Член пети. Љубов увеселенија и сласти (120)

Глава седма. Надежда. Страх. Мужество. Смјелост. Член први. Надежда (122)

Член фтори. Страх. Мужество. Смјелост (123)

Глава осма. Гњев. Мрзосџ. Проџивосџрасџије. Неџодованије.
Член џерви. Гњев (124)

Член фџори. Мерзосџ. Проџивусџрасџије (128)

Член џређи. Неџодованије (129)

Глава деветџа. Зависџ. Соревнованије. Пизнансџво себе. Член
џерви. Зависџ (130)

Член фџори. Соревнованије (130)

Член џређи. Познање себе (131)

Глава десетџа. Меланхолија. Тихосџ. Блаџоџолучије (133)

Член џерви. Меланхолија (133)

Член фџори. Тихосџ. Блаџоџолучије (133)

Наука о наравах. Тређа частџ. Чесни человјек. Уведеније (135)

Начало согружесџва, обичаја, и усџава за њи(х)ово уџрављеџије.

Глава џерва. Усџановљеџије согружесџва (136)

Глава фџора. Почетџак закона, усџава и обичаја (137)

Глава џређа. О должносџима (140)

Член џерви. Дужносџи забраниџелне (140)

Член фџори. Должносџи џоложиџелне (141)

Глава четџверџа. О џријаџељи (142)

Член џерви. Изабраније груџа (142)

Член фџори. Дужносџи дружесџва (145)

Член џређи. Дужносџи к блаџодјеџељем (145)

Глава џетџа. О должносџи родиџеља к чадам. Чаџ к родиџељем.
И сродних међу собом (147)

Глава шестџа. Дужносџи ко оџечесџву и оџиџшесџву (150)

Глава седма. Совјесџ (151)

Частџ четџверџа. Глава џерва. О добродјеџељах вооџиџше (153)

Глава фџора. О добродјеџељах согружеских. И в џервих о
блаџоџворенију (154)

Глава џређа. О учџивосџи (155)

Глава четџверџа. О блаџоразумију. Пруденза (156)

Глава џетџа. О блаџочесџтивном човеку вооџиџше (158)

Глава шестџа. О човеку хрисџјанину (159)

Член пєрви. Узроци које сваки христјанин има да је од свакої друїоїа разумнији и бољи (159)

Член фшори. Христјанин, свєшом ЕВАНГЕЛИЈА просвєшєн, бива добродєјєтєлнији и бла҃гочєстивји (160)

Закључєнијє. О својстџу украшєнија живоїа и о жељи, на ползу ойшєстџа себє ойличним показати (162)

ЛИТЕРАТУРА:

EI: *Enciclopedia italiana Treccani, sub voce.*

Folena 1994: Folena, G., *Volgarizzare e tradurre*, Einaudi, Torino, 1994.

Иванић 2007: Иванић, Д., *Ешика*. 1. *Ойшџи дио*, у Доситеј Обрадовић, *Совјєтџи зграїова разума*. Слово поучиџєлно іосїодина Георџија Јоаким Цоликофера. *Ешика*, приредио Д. Иванић, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2007, 187-188.

Милинковић 2008: Милинковић, С., *Преображаји новеле*. *Новела од В. Врєвића до С. Маїавуља и италијанска новелистичка традиција*, Друштво за српски језик и књижевност, Београд, 2008.

Обрадовић 2007: Обрадовић, Д., *Совјєтџи зграїова разума*. Слово поучиџєлно іосїодина Георџија Јоаким Цоликофера. *Ешика*, приредио Д. Иванић, Задужбина Доситеј Обрадовић, Београд, 2007.

Савковић 1958: Савковић, Ј., *Прилози проучавању Досиџєјєве „Ешике“*, „Ковчежић“, 1958, I, 22-43.

Савковић 1959: Савковић, Ј., *После уџоређења Соавине и Досиџєјєве „Ешике“*, „Ковчежић“, 1959, II, 24-31.

Soave 1829: Soave, F. *Istituzioni di etica*, Dalla Tip. Cordella, Venezia, 1829.

Steiner 1977: Steiner, G., *After Babel: aspects of language and translation*, Oxford, Oxford University Press, 1977.

SNEŽANA S. MILINKOVIĆ

ALCUNE CONSIDERAZIONI SULLA TRADUZIONE
DI DOSITEJ OBRADOVIĆ DELL'ISTITUZIONE DI ETICA
DI FRANCESCO SOAVE

Nel presente contributo l'autrice prende in esame alcune delle conclusioni esposte da J. Savković intorno alla traduzione di Dositej Obradović dell'*Istituzione di etica* di Francesco Soave, pubblicata nel 1803 a Venezia. Dimostrando che il rifacimento dositejano corrisponde alla tipologia delle traduzioni prodotte all'epoca, e analizzando alcuni esempi tratti dai testi, quello di D. Obradovic e quello di F. Soave, tenta di spiegare e illustrare le strategie adottate del traduttore serbo, soffermandosi particolarmente sul problema dei destinatari dell'opera.

Parole – chiave: Dositej Obradović, Francesco Soave, *Istituzioni di etica*, J. Savković, traduzione

Прилози РИЗНИЦА

Никола М. Грдинић*
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
УДК 316.7(497.113 Нови Сад)“1974/2012“

ДОСИТЕЈЕВИ ДАНИ И ДРУШТВО ЗА ПРОУЧАВАЊЕ XVIII ВЕКА У НОВОМ САДУ (1974 – 2012)

Културна манифестација *Доситејеви дани* била је утемељена 1974. године по аналогiji са *Вуковим данима*, а као израз специфичних културних потреба и менталитета војвођанске средине. Концепцијски то је био низ одвојених догађаја из готово свих области уметничког стваралаштва са једним централним догађајем, свечаним отварањем и уметничким програмом. Тај централни догађај обележавао је један нарочити парадокс који никоме није сметао. Централна догађања била су лоцирана у Хопову и Иригу, месту, тако се уопште (а погрешно) узима, Доситејевог раскида са црквом. Махом се то схватало, а и доживљавало, као повезивање са црквом и њено укључивање у друштвени и културни живот, увеличавање прославе манастирским амбијентом са благим призвуком политичко-слободарске јереси, јер је атеизам био део званичне идеологије. Обележавање великог јубилеја, 250 година од рођења Доситеја Обрадовића, био је повод да се покуша са нечим што је од раније било присутно као замисао људи који су били директно задужени за њену реализацију. Дати ефемерним догађајима трајнији садржај, када прођу да остане нешто што ће трајати кроз време. За велики јубилеј објављено је фототипско издање *Живота и прикљученија* у две књиге, прво и последње до сада. Тада се дошло и на идеју организовања мањих научних скупова или, скромније, стручних разговора, који би се касније објавили као зборник. У томе смислу тражена је сарадња са Матицом српском, са

* grdinicn@eunet.rs

Филозофским факултетом, истакнутим појединцима из Новог Сада и Београда. У тренутку када је таква могућност била понуђена мени као асистенту, то је било због тога што нико није хтео. Они који су били нуђени и наговарани, по неколико пута, одбијали су то у сукцесији. Оснивање одбора за проучавање 18. века који би имао задатак да у оквиру догађања повезаних са Доситејевим данима осмишљава трајније садржаје морао је прво да прође одређену расправу. Тако је био уприличен састанак у просторијама Културно-просветне заједнице Војводине са представницима Матице српске, на коме је разматрана могућност формирања једног таквог одбора, делокруга његовог рада, нарочито могућих преклапања делатности. Данас када се чита записник са овог састанка изгледа као да је он био крајње добронамеран и конструктиван. Тако је забележен. Пресудан тренутак у расправи, када се након обиља јетко-критичких примедби готово стигло до краја, био је када је секретар Матице рекао, не тим речима али у томе смислу, ако неко хоће да ради – пустите га да ради. У првом одбору који је потом формиран били су Јован Јерковић и Славко Гавриловић. Њихови савети и предлози како да се ради били су добронамерни и корисни.

Први научни скуп организован је 1990. године са темом *Аутобиографије и мемоари*. Догађаји који су потом уследили вртоглавом брзином учинили су тешким сваки облик организованог интелектуалног рада. Зборник је штампан 1993. године делом из буџетских средстава, делом из донације, са великим бројем грешака и у скромној опреми. У уводној напомени писало је: „На крају састанка изражена је жеља да се са оваквим обликом рада настави. Предложено је да други скуп буде посвећен теми *Нефикционална проза*. Овај скуп, планиран за 1992. годину, због неповољних околности није заказиван“. У приказима зборника у стручним часописима и културним додацима штампе, веома повољним, ове реченице неповољно су вредноване. Тада је превладавао став да упркос лошим околностима не треба престати са интелектуалним радом, односно да не треба чинити оно што би онај који нам није нимало склон желео. Следећи скуп одржан је 1994. године. Замишљен је амбициозно. Тема *Проблеми*

проучавања књижевности и културе требало је да привуче стручњаке из различитих струка. На скупу су вођене дуге и занимљиве дискусије. Зборник је објављен 1997. године у две свеске. Имао је запажену рецепцију у иностранству. Од 1994. до 1999. спољашње околности за рад биле су веома неповољне. У томе периоду је, међутим, основано Друштво за проучавање 18. века, као удружење грађана, и регистровано при КПЗ Војводине. Наиме, то је био правни услов за учлањење у Међународно друштво за проучавање 18. века. Импулс за оснивање друштва дошао је из иностранства са препоруком да се конкурише за статус придруженог члана јер је то било једино реално у околностима такозваног спољашњег и унутрашњег зида санкција. Тај статус је био уведен да би и сиромашне земље могле да се учлане, односно удружења која иза себе немају или не могу да имају државу. Статус придруженог члана садржавао је сва права које има и члан, само што се није плаћала чланарина.

Међународно друштво за проучавање 18. века основано је у хладноратовско доба, као непрофитабилна и неполитичка организација, са јасно имплицираним идеолошко-политичким задатком. Треба се сетити да су шездесете године биле године политизације универзитета у Европи. Иницијатива за оснивање Међународног друштва настала је из расправе француских, британских и америчких стручњака за 18. век на научним скуповима које су заједнички организовали. Од 1967. године то су били међународни конгреси који су се организовали сваке четири године, отворени за све који желе на њима да учествују, а у међувремену се радило у новооснованим националним друштвима. Рад Друштва карактерисали су мултидисциплинарност и интернационализам. Основни проблем око кога се окупило друштво било је питање: да ли просветитељство има свој продужетак, и коначно остварење у комунизму, или су просветитељски идеали слободе, демократије, и људске равноправности у њему нарушени. У односу на ово питање постојала је извесна разлика у ставовима између европских и британско-америчких стручњака, први су сматрали да са колегама из Источне Европе треба комуницирати и радити, док су други

то са индигнацијом одбијали. После пада Берлинског зида као главни задатак Друштва постављено је оснивање националних друштава за проучавање 18. века у земљама бившег источног блока. У том контексту је и Одбор за проучавање 18. века основан са циљем да осмишљава *Досиџејеве дане* прерастао у Друштво за проучавање 18. века које је 1995. године постало придружени члан Међународног друштва за проучавање 18. века на конгресу у Минстеру. О пријему су гласали представници свих националних друштава чланова асоцијације што није прошло без извесног суптилног утицаја политике, што се може видети и из *Билџена*: када је председник удружења на завршној церемонији честитао пријем свим новим чланицама, британски секретар удружења устао је и експлицитно рекао да се честитка не односи на Српско друштво, јер је оно само придружени члан. Био је то знак доброг почетка сарадње. Трајала је до 1999. године када ју је Међународно друштво једнострано прекинуло, заједно са бомбардовањем Југославије. Све до тада постојала је сарадња и преписка са међународном организацијом, делимично и објављена у нашим зборницима. У тој години Међународно друштво, према последњем допису који је стигао на нашу адресу, преоријентисало се у ширењу просветитељских идеја равноправности, демократије и слободе са Источне Европе на Далеки исток због чега је комплетно новоизабрано председништво одлетело у Јапан да тамо одржи свој први радни састанак. На простору читаве бивше Југославије и данас постоји само Српско друштво за проучавање 18. века у неизмењеном статусу придруженог члана. Основни проблеми Међународног друштва су језици и квалитет радова у конгресним зборницима. Наиме, званични језици су енглески и француски, па је идеална комбинација француски англиста и енглески романиста, док немачки слависта нема могућности да партиципира, односно свима осталима је ускраћена могућност да своје мисли изражавају на матерњем језику, што их доводи у подређен положај. Вишејезичност, тј. рад по секцијама на различитим језицима схваћен је као колизиони према идеји комуникације сваког са сваким. Отварање конгреса према сваком ко то жели и плати котизацију има ау-

тоцензуру учесника за једини критеријум вредности истраживања.

Српско друштво (сада и придружени члан Међународног друштва) за *Доситејејеве дане* 1996. године организовало је расправу на тему *Проблеми проучавања дела Доситеја Обрадовића*. Разматрана су проблемска питања и могућности корисних облика нарочито колективног рада (нпр. колективна израда коментара за кључна Доситејева дела; препричавати књижевно дело, нпр. *Животи и прикљученија*, навођењем стилских поступака; израда персоналне енциклопедије, конкорданса). Из тог разговора изведен је пројекат персоналне енциклопедије. Огледна свеска *Лексикона Доситеја Обрадовића* објављена је 1998. године. Следеће 1999. одржан је научни скуп са темом *Град* (зборник је објављен 2002. године), а 2001. скуп са темом *Путовања* (објављен 2006. године). Више од годину дана трајао је интерегнум између гашења Културно-просветне заједнице Војводине и увођења нове институције под називом Завод за културу Војводине. Практично тек с октобром 2003. године рад је настављен организовањем скупа са темом *Врш* (зборник је објављен 2004. године). Тек тада су се створили услови за, од почетка планирани, ритам рада: једне године скуп, идуће зборник. Покренута је *Bibliotheca Dositeana*, и објављена прва књига Кант – Фуко – Хабермас *О просвећености* (два издања 2004; 2006). Такође се започело са популаризацијом идеја просвећености кроз два конкурса за средњошколце (о толеранцији и критичком мишљењу): *Књига о толеранцији* (Избор ученичких радова, 2004) и *Sapere aude! Имај храбрости да мислиш!* (2005).

Шести по реду научни скуп одржан је 2005. године са темом *Нова виђења*. Обновљен је рад на изради персоналне енциклопедије Доситеја Обрадовића под новим називом *Encyclopedia Dositeana*. Прва свеска објављена је 2006. а друга 2008. године. У годинама које су следиле Друштво се више оријентисало на проблеме који постоје у нашем друштву а повезани су са 18. веком: уништавање урбанизма и архитектуре војвођанских градова формираних у 18. веку под опресијом неолибералног начина размишљања. Прво у зборнику са две теме *Урбана историја Новог Сада и 18. столеће* (дакле без

спецификације, већ је и 18. век тема по себи), нарочито у следећем зборнику *Војвођански трагови: прошлости, проблеми, уређење* (2010). Девети по реду скуп изворно је замишљен као завршни: позвани су аутори досадашњих зборника да на основу неког од својих ранијих радова објаве нов рад, као критичку реплику, другачији поглед на исту материју, раду споредног мотива, или на неки другачији начин који сами осмисле. Овај скуп је одржан у Кулпину, али радови нису сакупљени нити ће бити објављени као посебни зборник. Уместо тога као завршна девета књига објављен је избор из досадашњих зборника *XVIII столеће* (2012).

Скупови су по обиму били камерни, а по карактеру дискусионни. У раду скупова учествовало је најмање девет а највише петнаест колега из различитих струка (највише филолози, али и музиколози, архитекте, историчари, филозофи, историчари уметности, архивисти, фолклористи, инжењери, социолози). По правилу се давала општа тема, као *Град, Путовања, Врџ* или *Нова виђења*, како би се омогућило учешће стручњацима из различитих дисциплина. Циљ је био да се подстакну истраживања XVIII века у свим научним областима, што је зборницима дало мултидисциплинарни карактер. У рад скупова укључиване су млађе колеге од којих се није очекивао какав значајан допринос, већ је циљ био да се помогне њихово формирање и прошири истраживачка основа. У протеклом времену одржано је девет научних скупова и објављено осам зборника, девети је сводни. Штампано је око стотину ауторских текстова шездесет и два аутора, на око хиљаду шесто страница.

У овој години треба да се објави друга књига у серији *Bibliotheca Dositeana*, *О Досиџеју Обраговићу, путовања* аутора овог приказа. А планира се и *Encyclopedia Dositeana*, трећа свеска. Рад на изради персоналне енциклопедије замишљен је мозаично. Биће то прва персонална енциклопедија у нашој култури. Сва средства којима се располаже за тај пројекат су средства за штампање свески.

САДРЖАЈ ЗБОРНИКА XVIII СТОЛЕЋЕ КЊ. I – IX

Књига I

Аутобиографије и мемоари

Радови са научног скупа одржаног 1990, објављени 1993. године

[Никола Грдинић]: *Аутобиографије и мемоари* (уводна напомена), 5–6; Мирон Флашар: *Неки проблеми истраживања античке и старије европске аутобиографске књижевности*, 7–44; Душан Иванић: *Текстуализација стварности у српским документима послије Велике сеобе*, 45–56; Чедомир Попов: *Мемоари као историјски извор и као интерпретација историје*, 57–65; Слободан Вукобрат: *О морфологији енглеске (ауто)биографије XVIII века*, 66–78; Radoman Kordić: *Fantazmatski smisao pripovednih oblika i retorike u memoarima*, 79–100; Andrea Zlatar: *Krčelićeve "Annuae" i tradicija latinske autobiografije*, 101–110; Лазар Чурчић: *Заједничка местиа и заједнички људи у мемоарима Доситеја Обрадовића и Герасима Зелића*, 111–125; Никола Грдинић: *Аутобиографија – покушај одређења*, 126–143; Радован Мићић: *Проблеми библиографског бележења аутобиографске и мемоарске литературе*, 145–148. ДОДАТАК. Радован Мићић: *Српска аутобиографска и мемоарска проза 18. века. Библиографија библиографије*, 149–151.

Књига II, св. 1

Проблеми проучавања књижевности и културе

Радови са научног скупа одржаног 1994, објављени 1997. године

[Никола Грдинић]: *Проблеми проучавања књижевности и културе*, 5–8; Лазар Чурчић: *Где су српски писци 18. века налазили штампарије да штампају лепе књиге*, 9–23; Јелка Ређеп: *Бишка на Велбужду*, 25–43; Магдалена Веселиновић Шулц: *Јужнословенске земље и народи у мађарској периодичној штампи 1780–1800. Рајнови и рајници*, 45–50; Изабела Константиновић: *Рукописна штива у XVIII веку*, 51–58; Слободан Вукобрат: *Пекић и Текери о Енглеској осамнаестог века*, 59–107; Радован Кордић: *Текстуалне стварије у аутобиографијама XVIII века*, 109–132; Душан Иванић: *Пјеснички обрасци 18. вијека у српској поезији прве половине 19. вијека*, 133–141; Предраг Станојевић: *Синтептичка слика дубровачке књижевности 18. века*, 143–174; Никола Грдинић: *Значење XVIII века*, 175–195; Радован Мићић: *Српска аутобиографска проза у 18. и у првој половини 19. века, књижевноисторијски и библиографски аспекти истраживања*, 197–210. ХРОНИКА. Магдалена Веселиновић Шулц: *Међународни научни скуп о изучавању XVIII века Matrafűred '96*, 211–213. ДОКУМЕНТА: *Сташуп српској друштва за проучавање 18. века*.

Књига II, св. 2

Мирон Флашар: *Studium (liberalium) litterarum* као образац образовања џонуђен срџској школи у XVIII веку, 0–82.

Књига III

Град

Радови са научног скупа одржаног 1999, објављени 2002. године

Никола Грдинић: *Град у 18. веку* [уводна напомена]. ГРАД У XVIII БЕКУ. Нада Куртовић - Фолић: *Promenljivost urbanog koncepta u gradu XVIII stoleća*, 13-29; Љубинко Пушић: *Град у 18. веку као друштвени дијаграм*, 30-41; Радован Мићић: *Град у стињовима рукојисних јесмарица 18. стињећа*, 42-56; Јулијана Бели-Генс: *Vajmar u drugoj polovini 18. veka*, 57-67; Лазар Чурчић, Захарија Орфелин о *Петрограду*, 68-88; Радивој Стоканов: *Сомбор у 18. веку у Згодопису самостиана франевачкој*, 89-98; Богдан Косановић: *Слике и јриликe срџских градова у јуџојису Д. Н. Банџиша-Каменској*, 99-107; Љилјана Банјанин Corradi: *Evropski putnici u Torinu u 18. veku*, 108-121; Ђелјко Ђурић: *Sremska pisma Frančeska Apostolija*, 122-129; Tomislava Jelić: *Postanak Novog Sada i prvi magistrat 1748. godine*, 130- 140; Tibor Halaši: *Počeci prirodnih nauka u Novom Sadu i Sremskim Karlovcima u XVIII veku*, 141-150; Peter Rokai: *Novosadska „Katedrala“*, 151-155; Vesna Berić Đukić: *Okvir novosadskih kućnih biblioteka kroz vrste knjiga*, 156-165; Магдалена Веселиновић Шулиц: *Нови Сад и Петроварадин у мађарској јериодици с краја XVIII века*, 166-172; Мирјана Брковић: *Нови Сад и Петроварадин у стијарим срџским зајисима 18. и 19. века*, 173-203; Јован Валрабенштајн: *Историја јиварстија у Новом Саду*, 204-212; Никола Грдинић: *Симболика Новој Сада*, 213-224. ХРОНИКА. Јохен Шлобах: *Циљви, орјанизација, мојућностии и јоџешкоће Међународној груштија за јроучавање 18. века* (1999) [прев. са француског језика Владимир Капор], 227-237; Никола Грдинић: *Рад Срџској груштија за јроучавање 18. века*, 238-239; Nikola Grdinic: *Activities of the Serbian Society for 18th Century Studies*, 240-241. ДОКУМЕНТА [Исечци из новина; преписка].

Књига IV

Путовања

Радови са научног скупа одржаног 2001, објављени 2006. године

Никола Грдинић: *Уводна најомена*. ПУТОВАЊА. Јован Валрабенштајн: *Пушеви...*, 13-22;

Mirka Zogović: *Marko Polo o drugom i drugačijem*, 23-33; Мирјана Дрндарски: *Пушовање као ојкривање и сучељавање култура*, 35-43; Ненад Љубинковић: *Међаши, јушовања у крују (рођење, свадба, смрџи)*, 44-49; Никола Грдинић: *Тајна Досиџејеве јушине линије*, 50-75; Ненад Крстић: *Срби*

у 18. веку и њихово учење француској језика, 76-85; Vladimir Kapor: *Putovanje na Il-de-Frans kao intertekstualni ključ za tumačenje i prevođenje romana Pavle i Virginija Bernanda de Sen-Pjera*, 86-97; Богдан Косановић: *Нил Појов о друштвеним и културним збивањима у Новом Сагу*, 98-102; Радован Мићић: *Два путовања српских монаха у Русију*, 104-113. ДОДАТАК. Mišel Fuko: *Šta je prosvećenost?* [превео с француског језика Владимир Капор], 117-129. ХРОНИКА. *Десетогодишњица рада Српској друштва за проучавање XVIII века; Попис радова објављених у зборницима XVIII столеће*, 137-154: 1. Садржаји књ. I - V; 2. Садржај по ауторима; 3. Contents of vol. I - V; 4. Издања Друштва. ДОКУМЕНТА [Из рада друштва].

Књига V

Врт

Радови са научног скупа одржаног 2003,
објављени 2004. године

Никола Грдинић: *Уводна напомена*, 9. ВРТ. Ивана Прица: *Грађење кинеској врти*, 13- 35; Snežana Milinković: *Vrt i njegova funkcija u strukturi Bokačovog Dekaterona*, 36-45; Mirka Zogović: *Marinov vrt zadovoljstva*, 46-53; Мирјана Дрндарски: *Породични врт у народној песми – симбол вечитог трајања*, 54-60; Ненад Љубинковић: *Вилинско вијалиште – вилински, божански врт*, 61-67; Зоја Карановић: *Врт и функција биља и растлина у традиционалној српској култури*, 68-76; Недељко Радосављевић: *Башица, авлија, врт ..(прилог истраживању културе живљења у Србији крајем XVIII и почетком XIX века)*, 77 – 83; Peter Rokai: *Jedan ugovor o iznajmljivanju vrta dubrovačke nadbiskupije (arhiepiskopije)*, 84-87; Радован Мићић: *Дворска башица у Сремским Карловцима*, 88-97; Tibor Halaši, Božidar Airaldi, Žarko Dimić: *Vrtovi Sremskih Karlovaca*, 88-112; Agneš Ozer: *Kamenički park – naša Bulonjska šuma*, 113-116; Мајда Адлешић: *Употреба новог пејсажа*, 117-122. ХРОНИКА. Мајда Адлешић: *Употреба новог пејсажа* [изложба; фотографије и пропатни текст], 125-130; Ненад Љубинковић: *Пут којим нисмо ишли. Беседа о Доситеју*, 131-135; Даница Петровић: *“Највећи час историје” на UCLA о веку просвећености на калифорнијском универзитету у Лос Анђелесу од 3. до 10. августа 2003*, 136 – 139 [приказ конгреса Међународног друштва за проучавање 18. века]. ДОКУМЕНТА. [Колаж исечака из новина о раду Српског друштва за проучавање 18. века].

Књига VI

Нова виђења

Радови са научног скупа одржаног 2005, објављени 2007. године

Никола Грдинић: *Уводна напомена*. НОВА ВИЂЕЊА. Julijana Beligenc: *Tema i dilema: kanon*, 13-29; Мирјана Дрндарски: *Различита чињања*

Хомера, 30-39; Ненад Ристовић: *Српска књижевност на латинском језику*, 40-66; Милена Јовановић: *Класично образовање у Војводини XVIII века*, 67-98; Mirka Zogović: *Intertekstualnost u baroknoj verziji Đanbatista Marina*, 98-106; Ненад Љубинковић: *Ревизија стереотипног мишљења – Вук Караџић*, 107-116; Snežana Milinković: „*Drugačiji pogled*“ *na žanrovski problem „priče”*, 117-126; Ivana Prica: *Kineska geotantija na istoku i zapadu*, 127-140; Мајда Адлешић: *Игеја вршног трага*, 141-158; Владимир Симић: *Ars memorie: Конституисање културе Досићеја Обрадовића на примеру његовог Мезимца из 1818. године*, 159-172; Исидора Точанац: *Проблем привилегија у Краљевини Србији*, 173-185. ДОДАТАК. Мирјана Брковић: *Царска путовања*, 189-211; Владимир Симић: *Неколико речи о емблему Друштва за проучавање XVIII века*, 212-218. ХРОНИКА. Grozdana Šarčević: *Iz ličnog ugla: o slikarstvu Milije Belića ; Reč na otvaranju izložbe slika Milije Belića*, 221-224; Милија Белић: *О ризику*, 225-226;

Никола Грдинић: *Пићање просвећености у српској култури после 1945. године*, 227-233; Гордана Стокић: *Српска историја Досићејевог времена*, 234-240; Ira Prodanov: *Opstanak orgulja u Vojvodini kao kulturološki fenomen*, 242-245.

Књига VII

Урбана историја Новог Сада/ 18. столеће

Радови са научног скупа одржаног 2007,
објављени 2008. године

I Desanka Stupar: *Novi Sad – urban grad*, 13-29; Milena Krklješ: *Potrebe i mogućnosti revitalizacije trgova u centralnom gradskom jezgru Novog Sada*, 30-42; Majda Adlešić, Jelena Ninić Todorović: *Urbani i kulturni pejzaž jezgra Novog Sada – razvoj i promene*, 43-65; Љиљана Ползовић: *Обнова Менрајшове Палате – реконструкција, конзервација и рестаурација*, 60-82; Никола Грдинић: *Чићање маја*, 83-115; Dušan Škorić: *Kult Marije Snežne u Petrovaradinu*, 116-123; Милан Степановић: *О постанку сомборских улица у XVIII веку*, 124-136. II Ivana Prica: *Prosveteni despotizam u Kini 18. veka*, 137-152; Iva Draškić: *Estetizacija duhovnog prostora u 18. veku*, 153-162; Мирјана Дрндарски: *Досићеј и италијанско просветиљство*, 187-191; Nikolina Zobenica: *Šilerova Marija Stjuart kao „lepa duša”*, 163-186; Miroslava Lazarević: *Mihailo Maksimović – počeci humorističko-satirične književnosti kod Srba*, 193-202; Драгана Белеслијин: *Џосеф Ендрус Хенрија Филдинга и Роман без романа Јована Стерије Поповића – пародизација романескних приповедачких начела*. ДОДАТАК: И. Прица, М. Адлешић: *Proiectum*, 223-228.

Књига VIII

Градови Војводине: прошлост, проблеми, уређење

Радови са научног скупа одржаног 2009, објављени 2010. године

Никола Грдинић: *Уводне напомене*; Aleksandra Bosnić Đurić: *Filozofija palanke kao filozofija zatvorenog*, 9-14. ГРАДОВИ ВОЈВОДИНЕ: ПРОБЛЕМИ, ПРОШЛОСТ, УРЕЂЕЊЕ. Бисерка Илијашев: *Урбана регулација у северном Банату на примеру Кикинге*, 17-69; Milan Stepanović: *Pravna regulacija urbanog života u slobodnom i kraljevskom gradu Somboru od 1749. do 1818. g.*, 71-80; Јасмина Вујовић: *Проблеми очувања идентитета града Панчева*, 81-94; Љиљана Ползовић: *Проблеми очувања идентитета улице Златне Грее*, 95-110; Дејан Боснић: *Позориште као услов идентитета града – неопходност континуитета*, 111-123; Agneš Ozer: *Uticaj migracije na urbani razvoj Novog Sada*, 125-136; Маријана Кокановић: *Балови у Новом Саду у XIX веку*, 137-146; Наташа Салај: *Како је новосадска штампа видела музички живот града у другој половини XIX века*, 147-155; Никола Грдинић: *Знаменити новосадски урбанистички злочини*, 157-219. ХРОНИКА: Никола Грдинић: *Научни скип о Доситеју Обрадовићу на Универзитету La Sapienza у Риму*, 223-227; Оливера Маринков: *35. Доситејеви дани у Новом Саду у организацији Завода за културу Војводине*, 229-230; Мирјана Брковић: *Научни скип о Доситеју Обрадовићу у организацији Загужбине „Доситеј Обрадовић“ у Београду*, 231-237.

XVIII СТОЛЕЂЕ

ИЗБОР ИЗ ЗБОРНИКА XVIII СТОЛЕЂЕ

С А Д Р Ж А Ј. Уводна напомена. ОБРАЗОВАЊЕ: Мирон Флашар: *Studium (liberalium) litterarum* као образац образовања попуњен српској школи у XVIII веку; Даница Петровић: *Црквени музичари код Срба у XVIII веку*. КАНОН: Julijana Beli Genc: *Tema i dilema: канон*; Никола Грдинић: *Значење XVIII века*. КЊИЖЕВНОСТ: Мирјана Дрндарски: *Доситеј и италијанско просветитељство*; Ненад Ристовић: *Српска књижевност на латинском језику*. ЖАНРОВИ: Мирон Флашар: *Неки проблеми испитивања античке и старије европске аутобиографске књижевности*; Snežana Milinković: *„Drugačiji pogled“ na žanrovski problem „priče“*. ФИЛОЗОФИЈА: Iva Draškić: *Estetizacija duhovnog prostora u XVIII veku*. ИКОНОЛОГИЈА: Владимир Симић: *Ars memorie: консолидуисање културе Доситеја Обрадовића на примеру његовог Мезимца из 1818. године*. ГРАД: Nađa Kurtović-Folić: *Promenljivost urbanog koncepta u gradu XVIII stoleća*; Радивој Стоканов: *Сомбор у 18. веку у Згодопису самостана франевачког*.

ВРТ: Зоја Карановић: *Врџ и функција биља и расџиња у џтрадиционалној срџској кулџури*; Агнеш Озер: *Каменички џарк – наша Булоњска шума*; Ivana Prica: *Građenje kineskog vrta*. ПУТОВАЊА: Ненад Љубинковић: *Међаши, џуџовања у круџу (рођење, свадба, смрџ)*; Mirka Zogović: *Marko Polo o drugom i drugačijem*.

	ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
1690-е	Џон Лок (1632-1704): <i>Оглед о људском разуму</i> (1690) <i>Мисли о васпитању</i> (1693) Данијел Дефо (1660-1731): <i>Оглед о словима</i> (1697)				
Рат за шпанско наслеђе 1701-1713					
1701-1710	Џонатан Свифт (1667-1745): <i>Прича о бурџу</i> (1704) Џозеф Адисон (1672-1719) и Ричард Стил (1672-1729): часопис <i>Брбљивац</i> (1709-1711) Џорџ Беркли (1685-1753): <i>Расправа о принципима људске својинаје</i> (1710)	Ален Р. Лесаж (1688-1763): роман <i>Хроми ђаво</i> (1707), комедија <i>Крисјен</i> (1709) <i>Нови огледи о људском разуму</i> (1704) <i>Теодицеја</i> (1710) Оснивање Берлинске Академије наука (1700)			Теофан Прокоповић (1681-1736): трагикомедија <i>Владимир</i> (1705) Темељи руске естетике: трактати <i>Поеџика</i> (1705, изд. 1786) и <i>Рециорика</i> (1706- 1707, изд. 1982) Поема-панетирик <i>Ейникион</i> (1709) Владавина Петра I — 1682-1725. Велики северни руско-шведски рат — 1700-1721. Оснивање Санкт Петербурга — 1703. Штампање првих руских новина <i>Ведомости</i> — 1702. Битка код Полтаве — 1709.

*. ugrenovic.sasa@gmail.com

	ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЈЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
1711-1720	Ц. Беркли: <i>Три дијалога између Хиласа и Филонуса</i> (1713) А. А. К. Шефтсбери (1671-1713): <i>Карактери-слике људи, нарави, мишљења и времена</i> (1711) Александар Поуп (1688- 1744): <i>поема О кријици</i> (1711) Ц. Адисон, Р. Стил: часопис <i>Гледалац</i> (1711-1712); најпознатији дневни лист са почетка века А. Поуп: <i>комичко-херојски спев Ошмица уеојка</i> (прва варијанта — 1712, друга — 1729) А. Поуп: <i>поема Весћминстерска шума</i> Превод Хомерове <i>Илијаде</i> А. Поупа (1713)				Теофан Прокопович: Проповеди: <i>Слово о властии и частии царској</i> (1718) <i>Слово о корисности пушчована</i> (1717) <i>Похвално слово о руској флотии</i> (1720)

Утрехтски мировни споразум — 1713		
Ц. Адисон: трагедија <i>Катон</i> (1713) Ц. Адисон и Р. Стил: часописи <i>Спидрајсез</i> (1713), Енглес (1713-1714) Бернар де Мандевил (1670-1733): <i>Басна о њецама</i> (1714) Побуна јакобинаца — 1715 А. Поуп: песма <i>Елоиза Абелару</i> (1717) Д. Дефо: романи <i>Робинзон Крузо</i> (1719) и <i>Катедиан Синдлтон</i> (1720)	А. Р. Лесај: <i>Жил Блас</i> (1715-1735) Волтер (1694-1778): трагедија <i>Едип</i> (1718)	

	ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
1721-1730	А. Попл, Џон Геј, Арбатнот и Томас Парнел оснивају Скриблерус клуб (1712) Д. Дефо: романи <i>Мол Фландерс</i> и <i>Луковник Џек</i> (1721) Роман-хроника <i>Година куџе</i> (1722) Џ. Свифт: <i>Драјцерова писма</i> (1724) Д. Дефо: роман <i>Срећна куријизана</i>, или <i>Роксана</i> (1724) Џ. Свифт: <i>Гуливерова пуџивања</i> (1726), Џејмс Томсон (1700-1748): циклус песама <i>Годишња доба</i> (1726-1730) А. Попл: сатирични еп <i>Дансијада</i> (<i>О џудосџи</i>) (1728-1743) Џон Геј (1685-1732): музичка комедија <i>Просјачка оџера</i> (1728) Џ. Свифт: есеј <i>Један скроман џредлоџ</i> (1729)	Монтескје (1689-1755): роман <i>Писма из Персије</i> (1721) Волтер: спев <i>Анријада</i> (1728), трагедија <i>Бруџи</i> (1730)	Јохан Јакоб Бодмер (1698-1783) и Јохан Јакоб Брегингер (1701-1776): часопис <i>Беседе о сликарима</i> (1721-1723) Ј. К. Готшед (1700-1766): часописи <i>Разумни џррорци</i> (1725-1726), и <i>Пошџен човек</i> (1727-1729), <i>Оглед о криџишџкој џоеџиџци</i> (1730) Имануел Кант 1724-1804	Пједро Метастазије (1698-1782): мелодрама <i>Наџуџишџена Диџдона</i> (1724) Ђанбатиста Вико (1668-1744): <i>Принџиџпи нове науке</i> (1725)	Теофан Прокоповиџ: <i>Духовни реџуламентџ</i> (1721) Петар I проглашен за императора —1721. Смрт Петра I — 1725. <i>Говор Теофана Прокоповиџа на сахрани Петра I</i> (1725) Оснивање Руске Академије наука — 1725. Кнез Антиох Дмитријевиџ Кантемир (1709-1744): Сатирични списи: <i>О боџоухулним учењима</i>. Свом уму, <i>О зависџи и џоносу злочаравних деџорјана</i>, <i>О обласноџи сатиричних дела</i>. Својој музи, <i>О џудској злој нарави</i> (1729-1732)

1731-1740	Цорн Лило (1693-1739): трагедија <i>Лондонски купац</i> (1731) А. Поуп: поема <i>Олгед о човеку</i> (1733-1734) Хенри Филдинг (1707-1754): роман <i>Дон Кихот у Енглеској</i> (1734) Комедија <i>Пасквин, драмска сатира савремене доба</i> (1736) Закон о позоришној цензури — 1737 С. Ричардсон (1689-1761): роман <i>Памела</i> (1740-1741)	Антоан Франсоа Прево (1697-1763): роман <i>Манон Леско</i> (1731) Пјер де Мариво (1688-1763): роман <i>Маријанин живот</i> (1731) Волтер: трагедија <i>Заира</i> (1732) <i>Филозоф-ска писма</i> (1734) Трагедија <i>Цезар</i> (1735) Трагедија <i>Алзира</i> (1736) Историјско дело <i>Век Луја XIV</i> (1739-1751)	Ј. К. Готшед: <i>Чланци о кришћанској историји немачкој језика, поезије и рејторике</i> (1732)	Пјетро Метастазије: мелодрама <i>Олимпијада</i> (1732) Мелодрама <i>Тишово милосрђе</i> (1734)	Василиј Кирилович Тредјаковски (1703-1769): Трактат <i>Нов и крајњи начин обликовања руских списхова</i> (1735) Антиох Дмитријевич Кантемир: сатира <i>О васишчану</i> (1738) Михаил Ломоносов (1711-1765): <i>О йравиллима руске версификације</i> (1739), <i>Ода освајању Хошина</i> (1739, објављено 1751) Руско-турски рат — 1736-1739.
1741-1750	Хенри Филдинг: роман <i>Дозеф Ендрус</i> (1742) Едвард Јанг (1683-1765): <i>Ноћна размишљања</i> (1742-1745) Х. Филдинг: роман <i>Донашан Вајлд</i> (1743) Побуна јакобинала — 1745 С. Ричардсон: роман <i>Клариса</i> (1747-1748) Т. Смолет (1721-1771): роман <i>Доживљаји Родрика Рендома</i> (1748) Дејвид Хјум (1711-1776): <i>Исти раживање о људском разуму</i> (1748) Х. Филдинг: роман <i>Том Донс, историја једног находа</i> (1749)	Волтер: трагедија <i>Фанатаизам или йророк Мајомет</i> (1742) историјско дело <i>Олгед о обичајима и духу народа</i> (1745-1751) Д. Дидро (1713-1784): <i>Филозофске мисли</i> (1746) Волтер: роман <i>Зади</i> (1747) Монтескје: капитално дело <i>О духу закона</i> (1748) Д. Дидро: <i>Писмо о слејима за уиошребу онима који виде</i> (1749) Ж. Ж. Русо (1712-1778): есеј <i>Размишљања о наукама и уметностима</i> (1750)	Ј. Ј. Болмер: <i>Обрасци немачке йезије XII века</i> (1748) Клопшток: спев <i>Месијада</i> (1748-1773) Ј. Ј. Болмер: поема <i>Ној</i> (1750) Владавина Марије Терезије 1740-1780 Владавина пруског краља Фридриха II 1740-1786	Карло Готтони (1707-1793) комедије: <i>Комино позоришће, Лажов, Искрени йријатељ</i> (1750)	А. Д. Кантемир: Теоријски спис <i>Харишон Макеншин о формирању руској сатири</i> (1743) Александар Петрович Сумароков (1717-1777): Трагедија <i>Хорев</i> (1747), Поетички спис: <i>Еписола о версификацији</i> (1748) и <i>Еписола о руском језику</i> (1748) <i>Отгед О чишчану романа</i> Трагедија <i>Хамлет</i> (1748) Владавина Елизабете Петровне 1741-1761.

	ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЈЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
1751-1760	Т. Смолет: роман <i>Доживљаји Перирина Пикла</i> (1731) Томас Греј (1716-1771): <i>Елетија са сеоској гробња</i> (1751) Х. Филдинг: <i>Амелија</i> (1751) Т. Смолет: <i>Аванјуре Фердинанда грофа Фаишама</i> (1753) Едмунд Берк (1729-1797): <i>Расправа о узвишеном</i> (1757) Едвард Јанг: <i>Мисли о оригиналном стваралаштву</i> (1759) Лоренс Стерн (1713-1768): <i>Триситрам Шенди</i> (1760-1767)	Д. Дидро, <i>Енциклопедија</i> (завршена — 1780) Волтер: <i>спев Девизи орлеанска</i> (1755) Ж. Ж. Русо: <i>О йореклу и основама неједнако-сти</i> (1755) Д. Дидро: <i>драма Незаконичи син</i> (1757) <i>Размајтрања о драмској поезији</i> (1758) Волтер: <i>роман Кандид</i> (1759) Д. Дидро: <i>роман Монахиња</i> (1760, изд. 1796)	Г. Е. Лесинг (1729-1781): <i>грађанска драма Мис Сара Самисон</i> (1755) Волфганг Амадеус Моцарт 1756-1791	Карло Голдони: <i>комедије: Слуга двојице тосиодара и Љубавници</i> (1759)	В. К. Трепјаковски: <i>Филозофска поема Феиоција</i> (1750-1753) <i>Трактат Начин сиварина руској сикси</i> <i>Превод Песничкој умећа Боалла</i> (1752) М. Ломоносов: <i>Рейторика</i> (1748), <i>Посланице у стиху О корисити сикакла</i> (1752), <i>Руска грамајшика</i> (1754-1755), <i>Поема Лейбар Велики</i> (1756-1761), <i>О корисносити црквених књија у руском језику</i> (1757), <i>Ода Разјовор са Анакреонидом</i> (1757-1761), <i>Михаил Матвејевич Херасков</i> (1733-1807): <i>Трагедија Венецијанска монахиња</i> (1758), <i>Дидактичка поема Плодови науке</i> (1761), <i>Часопис Корисна забава</i> (1760-1762) А. П. Сумароков: <i>први руски књижевни часопис Марљива йчела</i> (1759) Оснивање Московског Универзитета — 1755. Седмогодишњи рат — 1756-1763. Оснивање јавног позоришта у Русији — 1756-1761.

1761-1770	Џејмс Макферсон (1736-1796): <i>Осиданове песме</i> (1761-1765) Оливер Голдсмит (1728-1774): <i>есеји Графини свешта</i> (1762) Хорације Волпол (1717-1797): готски роман <i>Дворац Оштрашо</i> (1764) Томас Перси (1729-1811): <i>Ошшаци сшаре енглеске поезије</i> (1765) О. Голдсмит: роман <i>Векфилдски свешшеник</i> (1766) Л. Стерн: <i>Сеншмиментално ишшовање</i> (1768) Оливер Голдсмит: <i>поема Напушшено село</i> (1770)	Ж. Ж. Русо: роман у писмима <i>Јулија, или Нова Елоиза</i> (1761) <i>Друшшшвени уговор</i> (1762) Роман-трактат <i>Емил или о васшшш</i>
-----------	--	---

ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЈЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
Т. Смолет: <i>Пушоване Хемфрија Клинкера</i> (1771) Ричард Шеридан (1751-1816): драма <i>Ривали</i> Фарса <i>Дан св. Паирика</i> Комедија <i>Дона</i> (1775) Комедија <i>нарави Школа скандала</i> (1777)	Д. Дидро: есеј <i>Парадокс о плуму</i> роман <i>Жак-файалисија</i> (1773, изд. 1830) Пјер К. Бомарше (1732-1799): <i>Мемоари</i> (1773-1774) Комедија <i>Свајљски берберин</i> (1775) Антоан Лавоазије (1743-1794): <i>Теорија сагоревања</i> (1780)	К. Г. Лесинг: грађанска драма <i>Емилија Галоти</i> (1772) Ј. Г. Херлер (1744-1803) и Ј. В. Гете: зборник <i>О немачком карактеру и уметности</i> (1773) Готфрид А. Бургер (1747-1794): балада <i>Ленора</i> (1773) Ј. В. Гете: драма <i>Гец фон Берлихинген</i> (1773) <i>Прафаусти</i> (1773-1775) Роман <i>Јади младога Вершера</i> (1774) Гете у Вајмару — 1775-1785 М. Клингтер (1752-1831): драме <i>Штурм унд грант</i> и <i>Бизанци</i> (1776) Г. А. Бургер: <i>О народној поезији</i> (1776) Ј. Г. Хердер <i>Народне јесме</i> (1778-1779) К. Г. Лесинг: грађанска драма <i>Најан Мудри</i> (1779) К. М. Виланд: poema <i>Оберон</i> (1780)	Виторио Алфери (1749-1803) Циклус трагедија (1775-1790): „Бубав“ (<i>Клеопатра</i> , <i>Филип</i> , <i>Росамунда</i> , <i>Софонисба</i> , <i>Окјавица</i>); „Трагедије слободе“ (<i>Виргинија</i> , <i>Тимолеон</i> , <i>Брути</i> I и <i>Брути</i> II); „Историјске трагедије“ (<i>Агамемнон</i> , <i>Дон Гарсија</i> , <i>Марија Сидари</i>); „Породичне трагедије“ (<i>Орест</i> , <i>Анџиона</i> , <i>Меропа</i> , <i>Алжесидија</i>); „Трагедије психолошке борбе“ (<i>Саул</i>) отпед <i>О ширанији</i> (1777, 1789) отпед <i>О држави и књижевности</i> (1778-1779, изд. 1789)	В. И. Мајков: комична poema <i>Јелисеј</i> , или <i>разгражени Бах</i> (1771) А. П. Сумароков: трагедија <i>Дмириј Самозванец</i> (1771) Сатира <i>О блатородству</i> (1772) М. И. Попов: комедија <i>Ануша</i> (1772) <i>Зборник руских народних јесма</i> (1770-1774) Николај П. Николев (1758-1815): драма <i>Розана и Јубим</i> (1776) Д. И. Фонвизин: путопис у писмима <i>Писма из Француске</i> (1777-1778) И. Ф. Богданович (1743-1803): поетска прича <i>Душевња</i> (1778) Гаврил Романович Державин (1743-1816): оде <i>Смрти кнеза Мешчирског</i> (1779) и <i>Владарима и судијама</i> (1780-1787) М. М. Херасков: епопеја <i>Росијада</i> (1779) Козачка сељачка побуна под руководством Пугачова — 1773-1775.

Декларација о независности у САД — 1776.			
Вилијам Бекфорд (1760-1844): готски роман <i>Вашек</i> (1786) Едмунд Берк: <i>Размишљања о француској револуцији</i> (1790) Патент парне машине Џејмса Вата (1769; 1781)	Андре Шеније (1762-1794): елегије, јамби, буколике (1781) Шодерло де Лакло (1741-1803): роман <i>Опасне везе</i> (1782) П. Бомарше: комедија <i>Фидрикова женидба</i> (1784) Бернарден де Сен-Пјер (1737-1814): роман <i>Пол и Вирџинија</i> (1787) Пад Бастиље — 1789. Декларација о правима човека и грађанина — 1789.	И. Кант: <i>Критика чистеј ума</i> (1781, 1787) Фридрих Шилер (1759-1805): драма <i>Разбојници</i> (1781) <i>Химна Ода радости</i> (1782) Драме: <i>Фијескова завера у Ђенови</i> (1782) и <i>Силејска и љубав</i> (1783) оглед <i>Позоришца као морална устинова</i> (1784) Ј. Г. Хердер: <i>Филозофија историје</i> (1784-1791) Гете у Италији — 1786- 1788 Пруски едикт о верској толеранцији (1788) Бургер: роман <i>Барон Мунхаузен</i> (1786) Ј. В. Гете: драме <i>Ејмон и Ифиџенија на Тавриди</i> (1787) Ф. Шилер: драма <i>Дон Карлос</i> (1787) Ј. В. Гете: <i>Римске елегије</i> (1788, изд. 1795) Гетеов повратак у Вајмар—1788 Ј. В. Гете: драма <i>Торквадио Тасо</i> (1789) <i>Фауст</i> . <i>Фрагменти</i> (1790)	В. А. Левшин: <i>Руске бајке</i> (1780-1783) Александар Н. Радишчев (1749-1802): Ода <i>Слобода</i> (1781-1783) М. Д. Чулков: <i>Зборник руских иризованих верица</i> (1782) Г. Р. Державин: оде <i>Фелица</i> (1782) и <i>Бог</i> (1784) Д. И. Фонвизин: <i>Комедија Млади незналица</i> (1782) <i>А утобиографија Искрено признание мојих мисли и дела</i> (1792, 1830) Иван Крилов (1768-1844): Опера <i>Кафана</i> (1782) Комична опера <i>Побеснела йородица</i> (1786) Ј. Б. Књажнин (1740-1791): Трагедија <i>Рослав</i> (1784) Комедија <i>Хаалисавац</i> (1784) Часопис <i>Сабеседник љубишљива руске речи</i> (1783) Часопис <i>Дечије чистиње</i> (Новиков, Карамзин) (1785-1789) Николај Ф. Емин (1767-1814): <i>Приповетке Роза</i> (1788) и <i>Игра судбине</i> (1789) Иван Крилов: сатирични часопис <i>Пошла духова</i> (1789) Ј. Б. Књажнин: Трагедија <i>Вадим Новјгородски</i> (1789) Комедија <i>Чудаца</i> (1790)
1781-1790			

	ЕНГЛЕСКА	ФРАНЦУСКА	НЕМАЧКА ШВАЦАРСКА АУСТРИЈА	ИТАЛИЈА	РУСИЈА
	Стварање Сједињених Америчких Држава — 1783.				
	Ана Редклиф (1764-1823) роман <i>Удолфове мислирије</i> (1794) Мејџу Луис (1775-1818): готски роман <i>Монах</i> (1795-1796) Ана Редклиф: <i>Италијан</i> (1797)	Јакобинска диктатура 1793-1794. Оснивање Директорија 1795-1799. Наполеонов Конзулат 1799-1804. Наполеонов рагови 1799-1815. Битка код Маренга 1800.	Гете руководи Вајмарским позориштем (1791-1817) Ф. Шилер: историјско дело <i>Историја штрдесетгодишњеи раша</i> (1791) Оглед <i>О љубикошци и досијојан- сису</i> (1793) Часопис <i>Die Notiz</i> (1795-1797); Оглед <i>О есиџишчком васијшану човека</i> (1795); Оглед <i>О наивној и сенјименјалној иоезији</i> (1796) Ј. В. Гете: <i>Године учења Вилхелма Мајсшера</i> (1796) Гетеов рад на <i>Фаусту</i> (1797-1800)	Ђузепе Парини: постхумно објављене поеме <i>Вече, Ноћ</i> (1801-1804)	Г. Р. Державин: <i>Оде Водолад</i> (1791), <i>Велможа</i> (1794), <i>песме Сиомених</i> (1796), <i>Руске девојке</i> (1799); <i>Анакрониске џисме</i> (1804) Николај Михаилович Карамзин (1766-1826); Часопис <i>Московски часопис</i> Приповетке: <i>Јадна Лиза</i> (1792), <i>Нашацја, бојарска кћи</i> (1792), <i>Осирво</i> <i>Борнголом</i> (1794), <i>Сијера Морена</i> (1795) <i>Јулија</i> (1796), <i>Видејз нашеи доба</i> (1802-1803) Роман <i>Писма руској љубишника</i> (1791-1801), Чланак <i>Шџа је ауштору неопходно?</i> (1793), Писмо издавачу <i>Моја исловешт</i> (1802) Иван И. Дмитриев (1760-1837): поезија И. Крилов: Источњачка повест <i>Кашб</i> (1792), Часопис <i>Гледалац</i> , Басње (прво издање, 1809) Рођење Александра С. Пушкина — 1799. Прво издање <i>Слова о иолку Игореу</i> — 1800. Устанак Тадеуша Кошћушког — 1794. Владавина Павла I — 1796-1801. Ступање на престо Александра I — 1801.
1791-1800					

Хронологија живота и рада Доситеја Обрадовића

	1739/1740 – Рођен Димитрије Обрадовић у Чакову (Румунија)
1750–1760	1756 – Одлазак у Темишвар на занат 1757 – Бекство из Темишвара са пријатељем Ником Путиним. Долазак у Хопово и упознавање са игуманом манастира Теодором Милутиновићем. 1758 – Постриг за монаха и добијање монашког имена Доситеј
1760 – 1770	1760 – Бекство из Хопова. Долазак у Загреб. 1761 – Долазак у манастир Крупу, потом у Книн, где ће остати наредне три године. 1764 – Црногорски владика Василије Петровић рукоположио је Доситеја за свештеника. Напуштање Црне Горе и повратак у Далмацију. Саставља <i>Буквицу</i>, избор поучних изрека Јована Златоустог забележених по азбучном реду. 1764/1765 – Одлазак на Крф и Свету Гору, потом у Смирну, где ће провести три године као питомац школе Јеротеја Дендрина. Сличне знања из грчке књижевности, филозофије, реторике, катехизиса, учи старогрчки и новогрчки. 1768 – Одлазак у Епир, потом у село Хормова, где учи албански језик. 1769 – Одлазак у Далмацију. У селу Плавно код Книна добија место учитеља.

	1739/1740 – Рођен Димитрије Обрадовић у Чакову (Румунија)
1770 – 1780	1770 – Објављује „другу Буквицу“, <i>Ижицу и Венац од алфавита</i> 1771 – Одлази у Беч, где ће радити као приватни наставник, учи латински и француски. У Бечу остаје наредних шест година. 1777 – Добија место васпитача код карловачког митрополита Викентија Јовановића Видака. Похађа гимназију-лицеј у Модри. Упознаје се са рационалистичком филозофијом и немачким језиком. 1778 – Одлазак у Сремске Карловце, познанство са Герасимом Зелићем. Почиње рад на аутобиографији <i>Живош и прикљученија</i>. 1779 – Одлазак у Трст, познанство са парохом тршћанске цркве Светог Спиридона Харалампијем Мамулом. Руског архимандрита Варлама подучава италијанском језику. Путује по северној и јужној Италији. 1780 – На грчком острву Хиос постаје учитељ италијанског језика
1780 – 1790	1781 – Путује у Цариград, који убрзо напушта због епидемије куге. Одлази у Галац у Молдавији, где ради као учитељ француског језика. 1782 – Одлазак у Хале, где постаје тутор синовцу епископа Леона Ђијука. Скида свештеничку одору и уписује се на универзитет. 1783 – Одлазак у Лајпциг. Штамп <i>Писмо Харалампију</i>, манифест српског просветитељства и први део <i>Живоша и прикљученија</i> 1784 – Објављује <i>Совјетне згравоје разуми</i>. Одлазак у Париз, потом у Лондон. Повратак у Беч. 1787 – На позив генерала Симеона Зорића одлази у Русију, у Шклов. 1788/1789 – Преко Сесвегена, Риге, Кенинзберга, Берлина и Витенберга долази у Лајпциг. У Лајпцигу штампа <i>Басне</i> и други део <i>Живоша и прикљученија</i>. Наредних 12 година живеће у Бечу. 1789 – Лаудовано ослобађање Београда током аустријско-турског рата (1788 – 1789) подстиче га да напише <i>Песан о избављенију Србије</i>.

1790 – 1800	1793 – објављује <i>Собраније разних наравоучилелних вештеј</i>, зборник огледа о моралним, филозофским и естетичким питањима 1802 – Из Беча прелази у Трст. Преводи са грчког беседе Никифора Теотокиса. 1803 – У Венецији штампа <i>Еџику</i>, дело настало под утицајем италијанског филозофа Франческа Соаве. 1803/1804 – Доситеј борави у Венецији. 1804 – Ангажује се у прикупљању помоћи за српске устанике. Поводом Првог српског устанка пише и у Венецији објављује <i>Пјесну на инсурекцију Србијанов</i>. 1806 – Доситеј долази у Београд, придружује се Карађорђу и Правитељствујушћем совјету. Одлази у дипломатску мисију у Букурешт. Након успешних преговора одликован је <i>Златним крстом руског цара</i>. 1806 (1808) – У Будиму су прештампани и објављени <i>Совјешти згравој разума</i>. 1807 – Карађорђеви син Алекса постаје Доситејевог ученик. Доситеј израђује нацрт закона којим ће бити уређена српска устаничка држава. 1808 – Чувеним говором <i>О дружном љоцијанију к наукам свечано отвара Велику школу у Београду</i>. Постаје директор свих школа у Србији и члан Правитељствујушћег совјета. 1810 – Отвара Богословију у Београду (данас Богословија Светог Саве). Одлази у Букурешт где ће у својству дипломатског представника издејствовати руску војну помоћ за српске устанике. 1811 – Карађорђевићим указом именован је за министра просвете.
1801–1811	
	28. марта 1811. Доситеј Обрадовић умире у Београду. Сахрањен је у Саборној цркви у Београду

Оцене и прикази ДОСИТЕЈЕВИ ЧИТАОЦИ

Ана С. Живковић*
Филолошко-уметнички факултет
Универзитет у Крагујевцу
УДК 821.163.41.09 Обрадовић Д.(049.32)

НАЈНОВИЈА КЊИЖЕВНА ПРИКЉУЧЕНИЈА ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“

(*Доситеј и Европа*, ПРИР. Душан Иванић, Задужбина „Доситеј
Обрадовић“, БЕОГРАД, 2011)

(Доситеј Обрадовић, *Писмо Харалампију*, ПРИР. Душан Иванић,
Задужбина „Доситеј Обрадовић“, БЕОГРАД, 2011)

(*Срби у Лалпцигу*, ПРИР. Душан Иванић, Задужбина „Доситеј
Обрадовић“ : НАРОДНА БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ, БЕОГРАД, 2012)

(Доситеј Обрадовић, *Српском народу или Слободно мислити*,
ПРИР. Душан Иванић, Задужбина „Доситеј Обрадовић“ : НАРОДНА
БИБЛИОТЕКА СРБИЈЕ, БЕОГРАД, 2012)

Обележавајући двеста година од смрти српског наравоучитеља Доситеја, Задужбина „Доситеј Обрадовић“ подарила нам је зборник студија *Доситеј и Европа* (2011) сачињен приређивачком делатношћу Душана Иванића. Посреди је зборник пригодног карактера чији су текстови усмерени на везе Доситејевих дела са савременицима, културама западно-европских и балканских народа, античким књижевностима. Прву целину књиге чине студије у којима се приказује живот нашег просветитеља и вреднује његов рад, док друга здружује прилоге усредсређене на рецепцију европских култура у Доситејевом делу и међусобне утицаје. Зборник *Доситеј и Европа* наликује *Књизи о Доситеју* Младена Лесковца, штампаној 1962. године поводом 150-годишњице смрти српског учитеља морала, будући да је део грађе Лесковчевог из-

* ja.zanita@yahoo.com

бора у основи приређеног издања Душана Иванића. Како „појам Европа у Доситејевом културноисторијском видокругу и Доситејевом животу најбоље симболизује карта његових путовања“ (Иванић 2011: 10), чини се да је тек интенционалношћу и примарном усмереношћу зборника *Доситеј и Европа* прочитана још једном у новом контексту савремене књижевности и културе.

На самом почетку књиге уводни одломци слависте Јернеја Копитара одмах нам представљају Доситејев статус у српској култури: Обрадовићево уздизање до хуманистичких погледа и његова путовања учења ради, могу се упоредити са Питагориним, Талесовим, Солоновим, Платоновим и Анахарзисовим деловањем. На основу одломка Павела Шафарика уверавамо се на који начин су стилске вредности Доситејевог језика препознате у 19. веку, јер „још нико од Срба до сада није достигао његов стил по живости, једрини, оригиналности и топлини, а камоли да га је премашио“ (Шафарик 2011: 24).

Алојз Шмаус у својој студији подробно испитује битност Доситејевог дела, дуготрајност његовог утицаја, садржину идеја и њихову продорну снагу, разликујући два Обрадовићева идејна периода неразлучена оштро, будући да „његов боравак у Бечу као да овде чини прелаз и једну необично важну етапу у његовом припремању“ (Шмаус 2011: 29), што показује да везе, које су просветитеља упућивале на Левант, нису прекинуте напрасно. Уколико бисмо желели изблиза самерити неподударности између Доситеја „левантинца“ и Доситеја „јозефинисте“, требало би, као што препоручује Шмаус, држати једно поред другог *Ижицу* (1770) и, с друге стране, аутобиографију, *Басне* и *Совјетне здравља разума*, јер тек тада могли бисмо јасно разазнати: *Ижица* је књига у којој још увек провејава аскетски дух средњег века, а наредна дела реализоване су критике домаћих прилика са становишта западне филозофије и науке. Однос веровања и мишљења у Доситејевом књижевном раду, као и однос хришћанства и деизма, Шмаус је јасно протумачио: основа хришћанске религије остаје неокрњена, али се критикује све оно што је у цркви касније придодато и историјски условљено; деи-

стичко схватање бога је присутно – бог се манифестује у природи, али деистичко неприхватање религије утемељене на откровењу Доситеј није заступао. „Доситеј ствара један компромис ограничавајући се на неколико основних догми хришћанства (о егзистенцији бога и бесмртности душе), а иначе преноси тежиште на захтеве моралне природе, на поље практичног деловања.“ (Шмаус 2011: 33) На тај начин Доситеј је разрешио вечни сукоб метафизике и природе изједначавајући добро са корисним, те захваљујући таквом утилитаристичком схватању формирао своје ставове о употреби народног језика у књижевности.

Након Шмаусове студије, наше читалачко путовање зборником *Доситеј и Европа* усмерено је ка грчком, италијанском, немачком, енглеском и руском културном простору, посредством аутора који су прецизно, сажето и занимљиво осветлили рецепцију европске просвете у Доситејевом делу. Јоанис Тарнанидис подсећа нас колико је српски просветитељ заволео грчки језик још од малих ногу приликом сусрета са грчким учитељем Димасом у Чакову. То се дешифрује као један од разлога што је одустао од свога путовања у Кијев и кренуо на Свету Гору надајући се сусрету са Евгенијем Вулгарисом. Ипак, трогодишњи боравак у Смирни представља почетак рационалистичког утицаја на Доситеја захваљујући модерно оријентисаном учитељу Дендриносу. Наклоност ка грчкој просвети Обрадовић је потврдио својим главним делима (*Басне*, *Собраније*) која „јесу преводи претежно са грчког“ (Тарнанидис 2011: 61). Јелино-српска књижевна и културна сарадња започета у 18. веку наставила се и деловањем великог броја ђака, у којима је Обрадовић личним трудом и подучавањем пробудио љубав према јелинском језику. Ипак, Серђо Бонаца истиче у своме тексту „Доситеј Обрадовић и италијанска култура“ да италијански није био само први страни језик који је српски наравоучитељ научио у Далмацији, већ је „остао једини културни и научни медиј који је везао двадесетогодишњака са савременом културом Западне Европе“ (Бонаца 2011: 64). Најзначајнија чињеница која креира српско-италијанску културну комуникацију јесте Доситејева *Еџика* у чијем насло-

ву пише да је сачињена „по системи г. професора Соавеа“, италијанског филозофа и васпитача. Оно што нас свакако изненађује, када је посреди присуство Доситеја Обрадовића у италијанској култури, јесте литерарна полемика коју је проузроковао у Италији. У италијанским листовима чланке су објављивали Никола Томазео и Божидар Петрановић полемишући око кључних домета Доситејеве књижевне делатности. Вредност просветитељевог дејствовања може се проценити управљањем пажње на студију Вере Јаварек, посвећену истраживању Доситејевог интересовања за дела енглеских моралиста 17. и 18. века, будући да је у њој потанко образложено присуство идеја тројице енглеских филозофа у *Совјешима здраваіо разума*: Лока, Такера и Шафтсберија. Српски учитељ вероватно је прихватио њихове идеје „када је посећивао предавања Јохана Аугуста Еберхарда у Халеу“ (Јаварек 2011: 92). У Доситејевим делима издвајају се: Такерова теорија о правилном каналисању самољубља које подстиче све наше намере и делања (1), Локова идеја о повезаности тела и ума и важности ослушкивања оних мисли које настају деловањем нашег разума (2), те Шафтсберијева теорија условљености врлине личном увереношћу у честитост и вежбањем „моралног осећања“.

Душан Иванић уврстио је у зборник *Доситеј и Европа* и студију Ине Лешчиловске „Доситеј Обрадовић и Русија“, у којој се подробно обавештава о статусу руске књижевности у Доситејевом делу. Студија пружа целовиту слику познанства нашег просветитеља са руско-украјинско-белоруским обрасцима барокне књижевности, препознату у темељу његовог самообразовања. Обрадовић је читао дела руских писаца и историчара у оригиналу, али значајно је напоменути да је и хоповска лектира – античка, византијска и западноевропска литература, њему била доступна у руском преводу. Лешчиловска рашчлањује претпоставке, присутне и у ранијим истраживањима појединих аутора, које подразумевају утицај Духовног регуламента Петра I из 1721. године на формирање Доситејеве рационалистичке филозофије и критичких погледа на црквено-религијско питање. Руски материјал присутан је у знатној мери и у *Баснама*, што је и логично с обзиром на

то да су оне угледале светлост након Доситејевог повратка из Русије.

Након самеравања свих европских уплива на књижевну делатност Доситеја Обрадовића, из Западне Европе упућујемо се у бугарску, хрватску, словеначку, македонску и румунску културну средину не бисмо ли у њима одредили положај и улогу српског поборника просвете. У тексту Бојана Панева налазимо систематски преглед Обрадовићевих дела преведених на бугарски језик, као и информације о посредним утицајима на просветитеље бугарског народа. Када је посреди присуство Доситеја у хрватској литератури, Ђуро Шурмин нам казује: „У нас су Хрвата настајала времена Обрадовићева кад је у Срба Вук онако крочио да је морао рачунати с побједом своје мисли“ (Шурмин 2011: 115). Рудолф Коларич извештава нас да Доситеј није имао нарочитог утицаја на Словенце, али, ипак, био је заступљен у словеначким историјама књижевности и познат понајвише као баснописац захваљујући понекој басни у читанкама. С друге стране, Обрадовићево дело имало је знатно већи одјек међу Македонцима посредством учитељске, списатељске и просветитељске делатности Јордана Хаци Константинова-Џинота, будући да постоје конкретни докази да је Џиновљева *Таблица ђерваја* прерада, тачније речено, превод једног дела Доситејевог *Ижице*. Мирко Живковић у својој студији упућује нас у румунски развој просвете закључујући да најплоднији преводилац Доситејевих дела на румунски језик Димитрије Цикиндеал не само да је писао с великим пијететом о српском учитељу већ је „асимилирао његове идеје и, служећи се њима, обогатио их је новим значењима, прилагођавајући их културним и политичким потребама румунског народа на почетку XIX века“ (Живковић 2011: 133).

Зборник *Доситеј и Европа* садржи и одломак из монографије *Доситеј и антика* Миодрага Стојановића који представља сажетак ауторовог обимног истраживања Доситејевих веза са античком традицијом. Иако нам се може учинити да се текст Ватрослава Јагића „Доситејева рјечитост“ не уклапа у тематско тежиште књиге, приређивач Душан Иванић прикључио га је датом низу студија, будући да се истакнути

слависта „усредсређује на стилско-реторичке аспекте Доситејевог дјела, указујући и на њихову могућу генезу и интертекстуални контекст“ (Иванић 2011: 214). На основу напомена приређивача, стичемо уверење да је Ватрослав Јагић заправо отворио главно подручје проучавања нашег писца током 20. века, те подстакао научнике на тематизацију односа Доситеја и Европе. На крају зборника Марија Рита Лето пружа нам обавештења о најновијим српско-италијанским везама успостављеним преводом *Живоша и прикљученија* и актуелним разматрањима положаја нашег наравоучитеља у модерној Европи.

Како је Доситејево *Писмо Харалампију* исходиште модерне српске културе, дивот-издање Задужбине „Доситеј Обрадовић“ објављено 2011. године, оглашава нам се попут симбола чије би значење требало протумачити у актуелном контексту. Приређено издање Душана Иванића садржи факсимил изворног издања (1783) и пренос (транскрипцију) текста у савремено писмо. Омогућава нам упознавање са непромењеним језичким обличјем оригиналног издања и свим његовим особеностима (неуједначеностима граfiјских решења, алтернацијама), о којима се можемо информисати у приређивачевом исцрпном прегледу односа између слова/фонема у изворном и у приређеном тексту. Душан Иванић разрешио је важне текстолошке недоумице објаснивши Доситејеву везу са Харалампијем (адресатом), упозоривши нас да датум на крају писма није датум Ускрса, те расветливши околности настанка дела закључком „да је писмо штампано засебно и тако упућено Харалампију Мамули, а можда на још коју адресу, пријатељима“ (Иванић 2011: 41).

У предговору *Писму Харалампију* насловљеном „Најавва Васкрса српске културе“ приређивач је начинио књижевноисторијски осврт на статус, функцију и жанровску природу дела, на стил, положај у српској култури и однос са другим Доситејевим текстовима. *Писмо Харалампију* поседује сложену структуру услед спајања стиха и прозе, те се зато опредељује као позив на претплату, предговор *Совјетима здраваго разума*, једним делом ода аустријском цару Јосифу Другом, фиктивни дијалог са опонентима, што сведочи да се *Писмо*

„врло добро уклапа у слијед програмских текстова који су у Доситејевим делима добили вид обраћања“ (Иванић 2011: 65). Издање пред нама приређено је с намером да се и у 21. веку потврди актуелност Доситејевог просветитељског програма: његов рационализам и захтев за моралним васпитањем, те усмеравање ка најобразованијим европским народима и јединству српског народа без обзира на католичку и православну веру.

Током 2011. године Задужбина „Доситеј Обрадовић“ објавила је, захваљујући подстицају приређивача Душана Иванића, зборник студија на немачком језику *Serben in Leipzig*. Ипак, на нашу велику радост појавило се одмах наредне године (2012) и издање на српском језику. Повод за књигу проистекао је из актуелних културних околности – Србија је била почасни гост Лајпцишког сајма књига 2011. године – што представља сигнал опоравка тровековне српско-немачке комуникације. Приређивач нас у предговору подсећа на пресудни удео града Лајпцига у еволуцији српске књижевности, као и на посредничку улогу његових институција и личности приликом успостављања српско-немачких културних односа. Откривајући нам Лајпциг као светско средиште трговине, универзитетски и научни центар, „једно од препознатљивих мјеста афирмације српске културе“ (Иванић 2012: 10), приређивач наговештава разлоге доласка и боравка српских писаца и студената подстичући нашу знатижељност да сазнамо занимљиве детаље из био-библиографија представника српске књижевности: Доситеја Обрадовића, Вука Караџића или Симе Милутиновића Сарајлије. Срби су се одлучивали за Лајпциг не само због благе књижевне цензуре, која је омогућавала штампање и превођење српских дела, већ и због могућности сусретања истакнутих личности немачке литературе и науке током студирања (Јоахим Цоликофер, Јакоб Грим, Јохан Волфганг Гете), те олакшица приликом даљих путовања, с обзиром на то да је град својим сајмовима и делатностима нудио интензивне трговачке везе. Зборник *Срби у Лајпцигу*, сачињен од студија изворно објављених на немачком (сада преведених на српски) и српском, те коментара, напомена и биографских бележака приређивача, упознаје нас

са досадашњим истраживањима културне и књижевне сарадње Срба и Лајпцига, која су обухватила: везу са Универзитетом (1), знамените Србе и Немце у Лајпцигу (2), институционално (штампарије, часописи и др.) повезивање (3).

У првој студији (оригинално написаној на немачком језику) „Немачко-српски књижевни утицаји у генерацији Вука Стефановића Карацића“ (1965) проф. др Херберт Појкерт исказао је тежњу да се наново пробуди интересовање немачке научне јавности за српску (јужнословенску) културу. Премда се српски и немачки књижевни развитак није одвијао под сличним условима услед отежавајућих околности српског процеса израстања у модерну грађанску нацију, дошло је до међусобних утицаја, које би у будућности тек требало озбиљније испитати, будући да заокрет и нову оријентацију у српској култури омогућава управо немачки просветитељски дух 18. века: у почетку посредно путем мађарских или словачких протестантских гимназија и наставног кадра школованог у Немачкој, а затим и непосредно од Доситејевог доласка у Лајпциг. Хердере *Народне ђесме* и друге немачке збирке народних песама учиниле су да Вуково прикупљање народних српских песама постане систематичније. Аутор нас подсећа да је Вук дошао у Немачку тек 1823. године, када је „био објављен читав низ његових дела која су већ прокрчила пут и за која је постојало интересовање, па чак и одушевљење у Немачкој“ (Појкерт 2012: 21). Одлична рецепција Вукових збирки у научној и литерарној јавности, срдчан дочек Јакоба Грима у Каселу и Гетингену, сусрет са Гетеом, почасни назив доктора наука Универзитета у Јени, све то оснажило је Вука, оправдало његову реформу језика и учврстило његове намере. Значајно је, према мишљењу др Појкерта, управити пажњу и на српске утицаје у Немачкој, будући да новија истраживања изненађују својим резултатима: српска народна поезија деловала је на лирику Гетеа, Копиша, Ферстера и других немачких песника. Српско дејство на немачку литературу потврђује нам и прашки писац Карл Херлосон, чији роман *Montenegrinerhäuptling* објављен 1828. у Лајпцигу представља први немачки роман са српскохрватском тематиком.

Студија „Доситеју Лајпцигу“ Хилмара Валтера презентује нам пријемчиве аспекте сагледавања Доситејевог стваралаштва: поређење Доситејевих дела са приликама у Лајпцигу и испитивање индиректних информација „које карактеришу атмосферу у којој се кретао српски просветитељ у осамдесетим годинама 18. века“ (Валтер 2012: 30). Савременим читаоцима може бити занимљив начин описивања града, будући да аутор покушава да обухвати различите сфере живота и пружи прецизне податке чак и о броју гостионица, ресторана, пивница и сл. Лајпцишки сајмови, приликом којих су се кретале шарене мешавине различитих народа, могли су Доситеју потврдити исправност његових схватања о верској толеранцији и једнаком доприносу свих народа светској култури. Валтер нас обавештава како и Доситејево опредељење да штампа своја дела управо код Брајткопфа, једног од водећих издавача, није било случајно, будући да су оснивач издавачке куће и наредни власници били поборници за слободнији развој књижарства. Располажући са више од 400 азбука, могли су штампати текстове најразноврснијег порекла, те је и објављивање дела Вука Караџића делимиче потпомогло наставак ове издавачке традиције засноване на либералним идејама. У студији Алојза Шмауса „Пословне везе Доситеја Обрадовића са фирмом Breitkopf (неколико докумената)“ наша љубопитљивост бива пријатно изненађена с обзиром на сувисле закључке изведене о Доситејевим дужим боравцима у Лајпцигу (аутор наводи три таква боравка), на основу докумената из архиве лајпцишке фирме: (1) једног извода из Брајткопфових издавачких књига, (2) два Доситејева писма на француском и одговарајућих писама фирме Брајткопф. Будућим истраживачима живота и рада Доситеја Обрадовића могла би бити веома полезна и подстицајна позадина пословне преписке, чији нам је незанемарљиви део расветлио Алојз Шмаус.

Књига *Срби у Лајпцигу* садржи и каталог издања Доситејевих дела у Лајпцигу у оквиру којег приређивач не само да нас упућује у најважније библиографске податке већ нам омогућава да разгледамо и факсимиле насловних страница, факсимиле појединих страница самога текста, пор-

трете знаменитих личности. У каталогу се могу пронаћи чак и информације у вези са приказом Доситејевих дела у немачком листу *Allgemeine Literatur Zeitung* објављеном 1785. године. Биографске белешке о Емануилу Јанковићу и Марку Добрићу предочавају нам интересантне појединости: Јанковићеви „покушаји да оснује српску штампарију такође су везани за Лајпциг, гдје је набавио машине“ (Иванић 2012: 58), док је Добрић, први песник који своју збирку песама штампа на немачком језику, покренуо, такође у Лајпцигу, штампање бакрорезне слике Карађорђа Петровића, „то је дио његовог настојања да популарише Карађорђевог устанак међу Нијемцима“ (Иванић 2012: 59).

Студија „Вуков успех у Немачкој и претпоставке које су довеле до тога“ (1965) др Дитриха Фрајданка садржи обилатост информација које би нам могле помоћи да формирамо што целовитију представу о српско-немачким односима, чији истински почетак аутор види тек од 1824/25. године, тј. након Вуковог доласка у Немачку и објављивања збирке народних песама 1823/24. Србија је све до 1800. године била готово у потпуности непозната немачкој науци. Међутим, Гетеово позитивно оцењивање превода народних песама из Вукове збирке, које је урадила Талфј, излазак Вукове српске граматике на немачком језику 1824, те појава издања и на енглеском језику Џона Бауринга 1827. године у Лондону, показују нам како је Вуков долазак у Лајпциг изазвао „у Немачкој `српски талас` који се проширио на целу Европу“ (Фрајданк 2012: 63). Претпоставке Вуковог успеха у култури далеко напреднијој од српске и разлоге Гримовог и Гетеовог занимања за поезију малог народа, налазимо у Фрајданковом тексту: политичка ситуација на Балкану и грчки устанак против Турака (1), опште интересовање за народну поезију (новогрчку, литванску, руску и др.) (2), покретање „хомерског питања“, јер су „српскохрватске песме пружиле једну необичну паралелу Хомеровим еповима“ (Фрајданк 2012: 66) (3), те карактер Вукове збирке, у којој је говорио заиста само народ, што се понајвише ценило у доба романтизма, и Вуков критички научни однос према материјалу сагласан стремљењима Гримове школе (4).

У књизи *Срби у Лајпцију* привилеговано место припало је песнику Сими Милутиновићу Сарајлији. Белешка приређивача систематичан је преглед песникових издања у Лајпцигу, али осим о одредницама важним за историју књижевности можемо се обавестити и о неколико мање познатих околности у вези са песниковим делима и животом: током борвка у Лајпцигу песник је написао збирку *Зорица* и посветио ју је Талфј, девојци знаменитој по преводима српских народних песама, док је песму „Мазда“ посветио пријатељу Вилхелму Герхарду. Збирку *Тројесестарство*, штампану у Лајпцигу 1837, која се „сматра зачетком романтичарске лирике код Срба“ (Иванић 2012: 77), певао је у част српске сликарке Катарине Ивановић. Текст „Сима Милутиновић у Лајпцигу“ (1995) Ерхарда Хекселшнајдера обогаћује песникову биографију живописним елементима, која су у вези са песниковим лајпцишким периодом, коментаришући и анализирајући одломке из дневника Вилхелма Герхарда, те укључујући значајне чланке из часописа „*Leipziger Zeitung*“ који „упућују директно на овог Србина“ (Хекселшнајдер 2012: 98). Предмет студије Елизабет Прибић „Сима Милутиновић Сарајлија и Тереза Албертина Лујза фон Јакоб (Талфј)“ (1979) односи се, такође, на разматрање Милутиновићевог боравака у Лајпцигу, али и на његов однос према Талфјевој, што је раније било само на маргинама обрађивано. Песник је према Талфј „гајио романтичну наклоност“ (Прибић 2012: 169), иако је имала критички став према његовој поезији због честе употребе грчке митологије. Међутим, Талфј је још по објављивању *Србијанке* донела тачан суд о Сарајлијиној поезији: „песнички таленат до пуног изражаја долази у његовој лирици, а не у његовој епици“ (Прибић 2012: 173). Милутиновићева потиштеност увећала се када је од Вука сазнао да се Талфј удала. Оно што обогаћује наше читалачко искуство јесте податак о дometу песникових дела и у Сједињеним Америчким Државама, оствареном захваљујући управо Талфј која је „упознала америчке читаоце са Милутиновићевим стваралаштвом и препоручивала је његова каснија дела својим пријатељима да о њима пишу“ (Прибић 2012: 169).

Приређивач Душан Иванић определио је један део зборника *Срби у Лајпцију* као свечану смотру српских студената на Лајпцишком универзитету. Од половине 18. века Срби из племићких породица у Угарској, а затим и Срби из турских подручја, почели су одлазити на студије у Немачку. Међу њима нашли су се студенти различитих струка који су касније дали свој допринос српској култури: Милан Савић, Стеван Мокрањац, Љубомир Недић, Љубомир Стојановић, Бранислав Петронијевић, Александар Белић, Веселин Чајкановић, Вићентије Ракић, Стеван Христић. Текст „Српски студенти на универзитетима у Халеу, Лајпцигу и Гетингену у XVIII веку“ Мите Костића сачињен је научно и шаљиво, будући да аутор даје подробен списак трошкова двојице студената, који су били питомци српског митрополита, те завршава своје излагање помало ироничним коментаром: „Издаци за `шешире с перјем`, свечану униформу, сребрне копче и штапове с дршком сасвим поуздано сведоче да су ови млади Срби носили одећу студената племића на Универзитету и да су живели на одговарајућем сталешком нивоу“ (Костић 2012: 128). Ипак, прегледно приказан живот и ток студија, посведочио нам је знатни удео немачких универзитета приликом формирања и образовања младог нараштаја, који је заједно са Доситејем, остварио духовни препород Срба у Хабзбуршкој монархији. На основу истраживања Љубинке Трговчевић сазнајемо да је у периоду од 1885. до 1914. године на универзитетима у Немачкој докторирало 110 грађана Србије! Њен текст уврштен је у зборник *Срби у Лајпцију* како због статистичких података у вези са докторским тезама тако и због подрбне дескрипције форме тадашњег докторског испита: састојао се од „писменог (Tentamen) и усменог испита (Examen rigorosum) и докторске дисертације (Specimen)“ (Трговчевић 2012: 138). Ауторка нас информише и о раскошном карактеру промоције доктора наука тридесетих година 19. века, када је испитна комисија носила црвене беретке и златно прстење, наглашавајући да се ситуација, ипак, знатније изменила крајем века губитком помпезности. „Занимљивост представља и начин полагања у Хајделбергу седамдесетих година; полагало се у кући декана и уз вечеру

коју је припремао кандидат.“ (Трговчевић 2012: 140) Када је у питању обим тезе, резултати истраживања научнице потврђују: трећина доктората била је сведена на мање од 60 страна, тезе из медицине и природних наука имале су и по тридесетак страна, тек сваки пети студент имао је преко сто страница. Српски студенти бавили су се проблемима своје земље, али је интересовање за привреду и правнополитичку савременост Србије било знатно веће него за књижевност која је и њиховим менторима и њима самима још увек била недовољно сигурно поље. Студија „Аугуст Лескин и српска наука о језику“ (2005) Хелмута Шалера подсећа нас колики је значај професора Аугуста Лескина за словенску филологију с обзиром на то да је утемељио студије славистике у Лајпцигу 1870. године и објавио 1914. чувену граматику српскохрватског језика *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*.

Душан Иванић у напомени, која се односи на српску књижевност, културу и историју у немачкој периодици, отвара велику истраживачку тему нудећи смернице у виду највреднијих илустрованих листова, који су извештавали о савременим догађајима у Србији: српско-турским ратовима, Балканским ратовима, те осамостаљивању државе у 20. веку. Српско-немачкој комуникацији у домену образовања и књижевности прикључује се и богата област периодике, будући да су поједине лајпцишке периодичне публикације извршиле „велик утицај на развој српске књижевне штампе (нпр. *Gartenlaube*) (Сјеница), посебно илустрованих забавно-поучних листова“ (Иванић 2012: 164). Након одељка посвећеног најзначајнијим преводиоцима и преводима српске књижевности можемо се информисати и о издањима која се баве Србијом у контексту решавања тзв. Источног и Југословенског питања. Приређивач је у зборник уврстио студију „Херман Вендел и његов спис 'Хабсбурговци и јужнословенско питање'“ Томислава Бекића како бисмо стекли уверење о континуитету српско-немачких веза, настављених и током 20. века деловањем филолога и слависте Герхарда Геземана и историчара Хермана Вендела, научника заслужних за националну и културну афирмацију српског народа у немачком и европском културном ареалу. Чини се, нарочито би требало управити пажњу и избавити из заборава рад и деловање

Хермана Вендела, с обзиром на то да је написао десет књига које „и данас спадају у најобимнија и најпоузданија дела о нама на немачком језику“ (Бекић 2012: 213)!

Задужбина „Доситеј Обрадовић“ објавила је 2012. године још један избор из Обрадовићевих дела под насловом *Српском народу или Слободно мислиши*. Руководећи се Доситејевом методом слободног мишљења и служења здравим разумом, приређивач Душан Иванић ограничио је избор Доситејевих радова сводећи га на само језгро просветитељских идеја: здраворазумско расуђивање и одбацивање сујеверних обичаја, ослобађање од верског догматизма и обнављање вере унутар јеванђељских оквира. Обрађајући се искључиво свом љубезном роду, српски просветитељ нехотимично је здружио своје текстове у јединствену целину, која је својеврсна „посланица српском народу“ (Иванић 2012: 11). У књизи *Српском народу или Слободно мислиши* посланица је започета *Писмом Хараламџију*, употпуњена поглављима из првог и другог дела *Живоша и прикљученија*, настављена одломцима из *Совјешта здраваго разума*, *Собранија*, *Мезимца*, поткрепљена одабраним баснама, есејима из *Ешике*, текстовима из *Мале Буквице*, писмима, једном песмом, одломком тестаментa. Текстови су приређени према основним изворима (прва издања, аутографи) и у њима су отклоњене све филолошки недопустиве допуне и модернизације запажене у каснијим издањима Доситејевих дела.

Душан Иванић у предговору књиге *Српском народу или Слободно мислиши* определио је Доситејево дело као важан чинилац у култури не само српског народа већ и народа југоисточне Европе/Балкана наглашавајући разлоге одличног пријема просветитељевих поука. Будући да те разлоге препознајемо као делотворне и у данашњем времену, можемо их самерити прикључујући се великом низу читалаца који се од појаве Доситејевих дела усхићују његовом усмереношћу ка другоме, старањем о добру, пријатељском отвореношћу и наклоношћу, те охрабрују његовом способношћу сагледавања будућности и поверењем у напредак целог народа. У огледи-ма из *Совјешта*, *Собранија* и *Мезимца* напушта се објективно излагање и преусмерава у обраћање које се односи на српске

околности и прилике, што је допринело да Доситејеве поруке „врло брзо налазе досљедне сљедбенике и поборнике у најобразованијем слоју српског народа“ (Иванић 2012: 13). Одломци из *Живоџа и њикљученија* омогућавају нам проверу постојаности сопственог слободног ја: чувствителног, зрелог, склоног шали и одушевљењу, савременог, искреног према другоме, одговорног, ревносног, спремног за нове доживљаје и искуства. Изабране басне нису само духовито осмишљене приче, будући да покрећу запитаност над сопственим идентитетом, карактером, ставовима и одлукама. Упркос општем оптимизму, Доситејево упозорење да континуирани развитак појединца или једне културе није подразумеван ни природан валидно је и данас, јер преиспитивање могућности изокретања добра у зло, како у свакодневном животу тако и у савременим институцијама, неопходно је у сваком времену. Из наведених разлога књига *Српском народу или Слободно мислији* корисна је данашњем српском читалаштву у једнакој мери као што је била и осамнаестовековној читалачкој публици.

Приређеним издањима Доситејевих дела и научних радова о тим делима, активирано је и наново освешћено велико српско књижевно и научно поље. Приређивач Душан Иванић руководио се приликом избора Доситејевом културно-комуникативном мапом, која је нама сада предочена у срећном споју забаве и поуке. Начињеним одабиром омогућава нам се да још једном осетимо читалачко услажденије захваљујући изненађујућим сегментима (анегдотама, примерима, аргументима поводом државе, војске, трговине), које је неретко и непосредно наш просветитељ укључивао у своја дела. Зборници *Доситеј и Европа* и *Срби у Лајпцију* не само да нам доносе изобиље подстицаја за будућа истраживања Доситејевог живота и рада већ обогаћују наше интелектуално искуство и умањују својом научном необичношћу и занимљивошћу драгу нам удобност својствену нашој незрелости. Препознајући недостатности човека модерне цивилизације, Задужбина „Доситеј Обрадовић“ учртала нам је Доситејеву књижевну и културну мапу, од Истока до Запада, од антике до модерне филозофије 18. века, од првог анонимног при-

каза Доситејевих дела до приређивачке ревности Душана Иванића, будући да „све шаре и најфајније жилице у мрамору закопате стоје и чекају само искусна каменосјечца руку да камен исече, углади и оно што је у њему сакривено лежало у свој красоти његовој свету да представи и покаже“ (Обрадовић 2012: 128).

Драгана А. Грбић*

Институт за књижевност и уметност

Београд

УДК 821.163.41.09"17/18"(049.32)

САВРЕМЕНИ ЦВЕТНИК О ПРОСВЕЋЕНОСТИ One Contemporary Collection of Essays on Enlightenment

(Ненад Николић, *МЕАНДРИ ПРОСВЕЋЕНОСТИ: НЕКОЛИКО ЛИЦА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ XVIII И XIX ВЕКА*, Службени гласник, БЕОГРАД, 2010, с. 297)

Књига Ненада Николића *Меандри просвећености* састоји се од тринаест текстова у којима се разматра проблематика просвећености код аутора српске књижевности друге половине 18. и прве половине 19. века, као што је истакнуто у поднаслову књиге – *Неколико лица српске књижевности XVIII и XIX века*. Према жанровском критеријуму текстови се могу одредити као студије и есеји, а настајали су „у различитим приликама, током седам година“, при чему је већина тих текстова претходно објављена, како наводи аутор на крају уводног поглавља. Упркос дијахронијској и тематској разноликости све текстове повезује дубоко промишљен херменеутички приступ делима истакнутих писаца историје српске књижевности означеног периода – Орфелина, Доситеја, Видаковића, Стерије и Вука. Тако постављени тематски и проблемски оквири дају књизи целовитост збирке, чиме она и својом композицијом упућује на поетику просвећености и један од најчешћих концепата просветитељских публикација – цветника или собранија.

Збирку отвара „Уводна реч: О књижевноисторијском проучавању српске књижевности XVIII и XIX века“, којој слеђује опсежна студија о опусу Захарије Орфелина сагледаном

* dragana.grbic@ikum.org.rs

из аспекта кључне проблематике поетике просвећености под насловом „Орфелин: недовршена модерност“. На ову студију се надовезују наредна два текста „Програми просвећености Захарије Орфелина и Доситеја Обрадовића“ и „Доситеј, Србија и Камчатка или о просвећеном национализму“, чиме се заокружује прва целина књиге посвећена писцима српске просвећености 18. века. Наредна целина отпочиње текстом о роману Милована Видаковића, једном од настављача просветитељске традиције у српској књижевности – „Природа енциклопедичности романа Милована Видаковића: на примеру романа Велимир и Босилка“, да би се у наредна два текста „Полемика Вука и Видаковића – рат култура“ и „Вук Караџић у светлу херменеутичке књижевне и културне историје“ снажније осветлио правац трансформисања и нагласиле варијације одступања од просветитељске традиције у српској књижевности прве половине 19. века. У правцу проучавања трансформација просветитељске традиције посебну целину чине наредна четири текста посвећена роману и комедијама Јована Стерије Поповића – „Односи стварних и фикционалних светова у *Роману без романа* Јована Стерије Поповића – димензија метафикционалности“, „Шендизам и раблеовска гротеска у *Роману без романа?*“, „Стеријина комедија *Тврдица* као драма идентитета“ и изузетно духовит и провокативан есеј „Како је могућа позитивна Фема?“ Размишљање о просветитељским концептима у српској књижевности затвара теоријски и књижевноисторијски прецизно изнијансирана студија „Доситејевска линија у српској књижевности“, која, такође интерпретативно усмерена према делима кључних писаца овог периода, враћа читаоца на проблематику процеса изграђивања просвећеног бића, постављену као једну од главних тема просветитељске поетике још у првој студији. Николић у завршној студији проширује меандричне рукавце српске просвећености са још неколико примера из тематски и жанровски разноврсних опуса појединих писаца, који претходно нису добили простор у оквиру појединачне студије или есеја у збирци. То су Гаврил Стефановић Венцловић, Јован Рајић, Лукијан Мушицки, Сава Мркаљ и Љубомир Ненадовић. Књигу затвара есеј „Искористити одсуство пара-

дигме“ у којем аутор, пишући о плуралитету могућих херменеутичких приступа које је понудио касни 20. и рани 21. век, још једном подсећа на став истакнут у уводној студији – „херменеутичка књижевна историја одсуство парадигме треба да искористи како би себе поставила као, пре свега догађај интерпретације“. Николић књигу закључује анегдотом о сопственом имену на једној конференцијској идентификационој картици, духовито затварајући круг рефлексива о меандрирању српске просвећености, започет управо контрастирањем Орфелиновог и Доситејевог односа према сопственим именима.

Уводну реч „О књижевноисторијском проучавању српске књижевности XVIII и XIX века“, аутор отпочиње апелом Жана Старобинског да се 18. веку врати његова „сложеност, тежина, склоност великим начелима и сасвим новим почцима [...] осамнаести век је био отворен за искуства, за престоупе, за сукобе“. Тиме Николић симболички пре самог почетка књиге упућује већ на хетерогеност тематике, стилова, форми, сложеност језичке проблематике, али и хетерогеност свог приступа таквом предмету проучавања који изискује отвореност проучаваоца и његову спремност да предмет сагледа и осветли из различитих углова, преиспита уврежене ставове критике и обрачуна се са стереотипним интерпретацијама, ако је потребно.

Постављајући императив пред књижевну историју да буде херменеутична, мотивишући то образложењем да „период чија је главна карактеристика хетерогеност [...] нужно захтева интерпретацију односа који се успостављају између различитих елемената који ту књижевност чине хетерогеном, али и самих елемената, који се у многобројним односима у које ступају показују под различитим угловима“, аутор поједине студије у овој књизи обликује као својеврстан нуклеус неког будућег покушаја историје српске књижевности 18. и 19. века, где би се (пре)испитало место сваког од ових писаца понаособ, али и њихова интеракција током развоја српске књижевности.

Истичући да „књижевна историја која је херменеутика нужно укључује димензију савремености“, Николић својим

тумачењем имплицитно покушава да подари глас писцима из прошлости, не би ли се они разумљивим језиком обратили данашњем читаоцу, или још прецизније, покушава да одговори на питање шта интерпретација књижевних дела 18. и 19. века може да понуди читаоцу у 21. веку. Своје становиште обликује с посебним освртом на традицију која „увек одговара времену које је ствара“ и која је „обликовала представу о националној књижевности“ усађену у националну културу, те се она мора превазићи, али да би се херменеутиком савременог истраживача превазишла, он од ње неминовно мора поћи, јер управо кроз традицијом утврђене вредности „дела и писци тог времена за нас уопште постоје“. У завршном делу уводног текста аутор сам пружа својеврсни приказ књиге, образлажући методолошки приступ, корпус и централне тезе сваког текста.

Након монографија Тихомира Остојића и Лазара Чурчића о Захарији Орфелину, Николићева студија „Орфелин: недовршена модерност“ представља незаобилазно штиво за све проучаваоце Орфелиновог дела. У њој је јасно истакнуто херменеутичко полазиште и методолошки апарат којим се детаљно и прецизно анализира сваки сегмент Орфелиновог тематски и жанровски разноврсног опуса, а поетика важног писца и уметника српског осамнаестовековног културног наслеђа сагледана је кроз призму једног од централних проблема поетике просвећености – процеса (само) изграђивања просвећеног бића. Занимљивим контрастирањем Орфелиновог и Доситејевог односа према сопственом имену (па, самим тим и ауторству) Николић на самом почетку студије поставља хипотезу о Орфелиновој недовршеној модерности, одређујући је као „конституисање модерног субјекта који се никада не успоставља до краја“, услед чега је и његов опус био облежен „духовном позицијом између барока и просвећености.“ Систематичним приступом целини опуса и прецизно издиференцираним херменеутичким погледом на предмет испитивања ова студија пружа јасан по-

глед на Орфелиново место у развојној линији српске књижевности.

Следеће, најобимније поглавље у оквиру ове студије, посвећено је Орфелиновој лирици и носи наслов „Песме о националном и личном страдању“. Минуциозним анализом, усмереним у правцу илустрације хипотезе из главног наслова, аутор проблематизује песму по песму у песимистичком кључу, одређеном тоном лирског субјекта, било да се он оглашава као колективни у плачевима о судбини *национа*, или као индивидуални у другим Орфелиновим песмама. „Орфелинови плачеви учинили су битно модеран корак ка националистичком погледу на свет“, и они на колективном нивоу упућују на аспект недовршене модерности. Са друге стране, анализе песама *Тренодија*, која „представља рађање модерног субјекта“ или *Сетшованија наученаго младаго човека* показују да и на индивидуалном нивоу развоја лирског субјекта процес „модернизације“, у контексту разумевања Кантовог императива, остаје недовршен.

У поглављу о *Славеносербском маџазину* указујући на чињеницу да „Орфелин часопис отвара истицањем савремености, изузетно битне временске димензије доба просвећености, епохе која ‘осећа да је у њој једна нова снага на делу’“, Николић, ослоњен овде на тврдњу Ернста Касирера, имплицитно наглашава и *актуелност* као суштинску природу периодике, чијим се зачетником у српској култури сматра управо Захарија Орфелин. У вези са *Маџазин*ом и природом часописа као таквог наглашена је битна разлика између процеса кумулације знања код Орфелина, и процеса замењивања знања мишљењем, што ће касније бити случај код Доситеја. Разлика између Орфелинове и Доситејеве поетике просвећености биће на другом примеру додатно истакнута у поглављу о Орфелиновој апологији цара просветитеља – *Историји Петра Великог*. Изузетност личности и образовање Петра Великог Орфелин представља као особине које владара издвајају из масе поданика, зависних од његовог просвећеног разума, што Николић, поведен усамљеношћу случаја тог просвећеног човека, именује као инцидентност владара. То ме насупрот поставља анализу инцидентности аутобиограф-

ског субјекта код Доситеја Обрадовића, који своју инцидентност жели да наметне као правило, како је раније у литератури примећено. Контрастирањем Орфелиновог виђења развојног пута Петра Великог Доситејевом обликовању развојног пута једне индивидуе, како је представио у *Живојшћу и прикљученијима*, наглашена је битна разлика у поетикама просвећености Орфелина и Доситеја. Први не позива на индивидуацију и критичко размишљање свих поданика, пошто управо те особине и чине *истакнутошћу* владара, док други просветитељ, истичући себе као пример који треба следити, инсистира на неопходности просвећивања свих. Поред кључних поетичких, у овом сегменту се огледа и разлика у односима двојице просветитеља према политичким институцијама, а што је у поглављу „У оквирима политике“ додатно изнијансирано осветљавањем важности Орфелинових дела – *Историје Петра Великог* и *Представке Марији Терезији* у контексту оновремене европске политике, историје цркве и положаја српског народа између два царства – Руског и Хабзбуршке монархије.

У наредној студији „Програми просвећености Захарије Орфелина и Доситеја Обрадовића“ то истицање разлика у поетичким концептима просвећености двојице просветитеља, са посебим акцентом на политичко код једног и код другог у погледу њиховог односа према језику пре свега, развија се даље. Између два примера истакнута већ у претходној студији – о важности односа према сопственом имену/идентитету и односу према усамљеним случајевима просвећености, који се могу видети као инцидентни, а у којима се огледа разлика између просветитељских концепата Орфелина и Доситеја – Николић у централном делу ове студије развија анализу тих концепата преко њиховог односа према језику. Док за Доситеја језик представља битан елемент у одређењу националног идентитета „јер осим што је гарант српства, језик је истовремено и средство просвећивања“, те он „на простом дијалекту као средству просвећивања не би могао тако одлучно инсистирати, да га није учинио залогом националности“, за Орфелина народни језик представља искључиво средство преношења знања. Полазећи од ове кључне разлике

проистекле из два манифеста просвећености „Предисловија“ *Славеносербском маџазину* и *Писма Хараламџију*, како их је раније упоредио Јован Деретић, Николић развија даље своју хипотезу о недовршеној односно довршеној модерности анализом њиховог односа према знању. Одређујући усмереност Орфелинове поетике као напредовање у повећавању количине знања, а Доситејеве као напредовање у самом мишљењу, аутор објашњава разлику на следећи начин. Орфелинова концепција знања не преображава самог човека, него га само оспособљава за одређену праксу, док је Доситејев однос према мишљењу такав да оно преображава самог субјекта. Ослањајући се на Кантово разграничавање *просвећеног бића* од *бића у просвећености*, Николић на исти начин диференцира однос између Доситеја и Орфелина, поентирајући да се Обрадовић показује као просвећено биће и до краја изграђен модеран субјекат, јер је он своју поетику просвећености потврдио својим делањем. За разлику од Орфелина, код Доситеја постоји усаглашеност мишљења и делања. Тим закључком је направљен својеврстан увод у наредну студију „Доситеј, Србија и Камчатка или о просвећеном национализму“, у којој се као једна од битних тема анализира чин Доситејевог доласка у устаничку Србију.

Ослањајући се на ставове својих претходника у истраживању Доситејевог дела – Мите Костића који је тврдио да порекло снажне рецепције Доситејевог опуса лежи управо у томе што је Доситеј просветитељску доктрину потврдио личним примером, и Мила Ломпара у тези о преосвећености као захтеву „за потпуним складом егзистенције и епохе, бића и времена“, Николић у први план студије „Доситеј, Србија и Камчатка или о просвећеном национализму“ истиче Доситејев долазак у устаничку Србију као тачку кулминације једног просветитељског чина, и проблематизује га даље, развијајући хипотезу о његовом евентуалном одласку. Узимајући две изјаве из писама Доситеја Обрадовића епископу Шакабенти и игуманима Димитрију крушедолском и Софронију великореметском, у којима се огледају његове две страсти – страст за путовањем и страст за објављивањем књига, Николић, уводећи могућност о Доситејевом напу-

штању Србије, пише опсежну спекулацију о томе шта би било да је Обрадовић заиста отишао на Камчатку како би објавио и своје последње дело, и тај потенцијални гест види као посебан израз Доситејева жеље „да тиме трансцендира смрт.“ Уколико се Доситејева подршка устаницима и његов долазак у Србију, схваћен као печат његове просветелске делатности мотивисане искреним осећањем родољубља и као залог његове реализоване просвећености јер је тим чином на делу потврдио и свој просветитељски програм, сагледа из перспективе његове изјаве о могућем напуштању Србије, отвара се могућност за једно ново виђење личности Доситеја Обрадовића.

Развијајући анализу у правцу Обрадовићевог просвећеног и космополитског национализма, како је почетком 20. века Обрадовића видео и Алојз Шмаус, Николић на крају закључује да би Доситејево одлажење на Камчатку „у тренутку кад Србији прети пропаст устанка, обесмислило оно што је у основи његовог национализма – љубав за Србе и Србију“, и да наместо тог путовања на Камчатку на крају Доситејевог живота стоји заправо његов одлазак у дипломатску мисију чиме се потврђује највећи домет његовог национализма. Тим чином Доситејев просвећени национализам постаје не само интелектуални, него и делатни, јер речи морају бити потврђене начином егзистенције. Иако се та хипотеза о Доситејевој намери да заиста оде на Камчатку може у први мах учинити врло спекулативном, јер се темељи на једној наизглед безазленој и узгредној Доситејевој изјави у писму, која се пре може сматрати „онако“ изреченом него његовом стварном намером, та Доситејева жеља у Николићевој интерпретацији постављеној у оквиру Доситејевог опуса остварује свој смисао као „метафора“ о једном месту на крају света и о смислу на крају живота једне просвећене индивидуе, која би, да је до краја реализована, потенцијално могла изменити место Доситеја Обрадовића у српској култури и преиспитати његов положај у успостављеном канону националних и културних вредности.

Студија „Природа енциклопедичности романа Милована Видаковића – на примеру романа *Велимир и Босиљка*“ овде „доноси смисаони сажетак“ Николићеве прве монографије *Касџиране јуноше: Жеља и приповедање у романима Милована Видаковића*, где је јасно показано у којој мери је Видаковић био ослоњен на Доситејев рационализам у концепту „желанија“ и етички комплекс представљен у *Еџици* 1803. године. Са тим у уској вези стоји и Видаковићев „захтев да роман буде морална повест“, у чему се огледа и један од видова настављања доситејевске традиције у српској књижевности. У роману *Велимир и Босиљка* „приповеда се о жељи да би се изнео морал који жељу ограничава“, а Николић долази до овог закључка након што је један роман који је данас потпуно пао у заборав подвргао механизмима савремене теоријске анализе наратије и херменеутичке интерпретације углавном засноване на принципима Питера Брукса.

Студијом о роману *Велимир и Босиљка* направљен је својеврстан увод у проблематизацију познате полемике Вука Карацића са Милованом Видаковићем и различитим разумевањима те полемике у историји српске књижевности, што је предмет виспрене и на моменте врло духовите студије „Пolemика Вука и Видаковића – рат култура“. Прецизан тон којим се на самом почетку читалац детаљно упућује у предмет полемике, полемичарима и аргументима супротстављених страна, а затим и са свим досадашњим писањима о том проблему у историји српске књижевности, Николић задржава до краја своје детаљне анализе, којом показује парадоксалност Вуковог напада. Ова исцрпна студија у којој се сегмент по сегмент полемике анализира не остављајући могућност да се превиди или заобиђе било који аспект Вукових напада и Видаковићевих одбрана, представља огледало подвојености ставова који сведоче о културним дијакхронијама истовремено присутним у српској култури прве половине 19. века.

Супротстављеност ставова у књижевној и културној историји која се огледа у заузимању позиције за или против Вука тема је есеја „Вук Карацић у светлу херменеутичке књижевне и културне историје“. Николић полемичким тоном настоји да деконструише формирање стереотипа и уобичајених ин-

терпретација Вуковог дела и његове улоге у историји српске културе. Узрок „митологизације“ Вуковог лика и дела он види у „превеликој персонализацији једног процеса“, мислећи на процес реформе језика, а као битан предуслов за превазилажење тог проблема види у разумевању „разлога персонализације тог процеса“, при чему би „први циљ херменеутичке књижевне и културне историје требало да буде раздвајање процеса од личности.“ У том смислу Николић уместо става најчешће присутног у историји српске књижевности, где је неопходно одредити се за или против, предлаже разумевање Вуковог лика и процеса његових реформи као чворишта „у којем су се увезали утицаји различитих личности, обједињених Вуковим радом и у контексту тадашњих историјских околности.“

Студијом „Односи стварних и фикционалних светова у *Роману без романа* Јована Стерије Поповића – димензија метафикционалности“ отвара се тематска целина посвећена испитивању елемената поетике просвећености и њихових трансформација унутар опуса Јована Стерије Поповића. У уводном делу студије Николић, након што је прецизно објаснио и разграничио појам метафикције, полази од познатог става у литератури да Стерија заправо стереотипном причом пародира роман видаковићевског типа: „Приказујући Романа као јунака који је решио да живи према образцима видаковићевског романа, да буде комбинација Велимира и Бурјама, иронично се претпоставља да се романи видаковићевског типа доживљавају као слика стварности и њихови јунаци перципирају као личности, а не ликови.“ Тиме се ова студија надовезује и на студију о Видаковићевом роману *Велимир и Босиљка*, при чему таква експлицитна проблемско-тематска надовезивања али и имплицитна упућивања показују кохеренцију у композицији ове збирке студија и есеја. Пажљивом читаоцу који прати прецизне и исцрпне теоријске анализе сваког од ових дела, проистеклих из проблемских тежишта студија, врло јасно се издваја нит

доситејевске линије која је сама меандрична и кривудава, а коју аутор већ у наслову књиге истиче.

Ова и наредна студија са два различита теоријска аспекта проблематизују Стеријин *Роман без романа*. Прва кроз говор о метафикционалности као „фикционалном проблема-тизовању фикције“, а студија „Шендизам и раблеовска гротеска у *Роману без романа*?“ кроз призму једне стилске фигуре. Поред указивања на компаративне контексте у којима је овај Стеријин роман углавном у литератури анализиран – Стерн и Сервантес, Николић, преко анализе функционисања гротеске, уводи још једну могућност везивања овог Стеријиног романа за европску традицију романа, и то преко Раблеовог *Гарјаншуе* и *Паншаируела*.

Након бављења Стеријиним прозним делом Николић развија композицију збирке са још два текста о Стеријиним комедијама *Тврдица* и *Покондирена шиква*, сагледаних углавном кроз призму централних питања савремених теорија идентитета. Анализама кључних ликова у обе драме проблематизоване из аспекта грађења и борбе појединца за сопствени идентитет, што је просветитељска тема *par excellence*, аутор имплицитно наставља линију са почетка књиге о процесу (само)изграђивања, како је представљено у студијама о Орфелину и Доситеју. Са друге стране, говором о духу времена, који Стерија критичким односом у својим делима настоји да исмеје и разобличи, показује се други елеменат којим се имплицитно повезују текстови у овој збирци, и показује налицје просветитељске парадигме. Осећање духа времена Николић показује и на примеру љубавне сцене између Катице и Мишића у *Тврдици*, истичући да су Стеријиној публици навикнутој на Видаковићеве романе, конвенционалне изјаве љубави тог типа биле добро познате.

Есејистичким приступом и полемичким тоном којим се аутор обрачунава са савременим интерпретацијама Феминог лика, које прете да постану стереотип, есеј „Како је могућа позитивна Фема“ приближава се есеју „Вук Караџић у светлу херменеутичке књижевне и културне историје“, јер и један и други текст у осетно повишеном тону испровоцираном појавама савремене (не)културе преиспитују стереотипе и

уврежена мишљења која су услед различитих узрока, са тако девијантним интерпретацијама, постали општеприхваћено мишљење већине. Увођењем паралелизама у анализу ликова у *Покондиреној шикви* са ликовима Жике и Милана из *Жикине династије* или Тике Шпица и Бата Ђоше из *Породичног блаја*, аутор служећи се сложеним теоријским апаратом из комплекса теорија идентитета, а „поједностављујући“ анализу одабиром илустративних примера и духовитим увидима, показује бесмисленост појединих аспеката савремене критике, али и парадоксално изокретање основне намере аутора, какав је Стерија. Наиме, серије са масовном гледаношћу данас треба да буду критика савременог друштва, као што је у 19. веку била, на пример, Фема, али оне то ипак нису, јер као што и Фема у интерпретацији савремених критичара и режисера почиње да бива позитиван лик, тако исто и Тика и Шпиц уместо да кроз сатирични отклон послуже као коректив, они упркос негативном предзнаку који стоји испред њихових ликова бивају прихваћени у народу као симпатични и позитивни ликови.

Анализу Стеријиног опуса сагледаног кроз призму проблематике поетике просвећености Николић ће употребити у последњој студији „Доситејевска линија у српској књижевности“, говором о појединим песмама из Стеријиног лирског опуса. Анализом Стеријиног, Мушицковог, Видаковићевог и Ненадовићевог дела, Николић показује не само лице него и наличје просветитељске поетике и најважније облике њених трансформација. Уводним разјашњењем терминолошког одређења из наслова доситејевска *линија* а не *традиција* аутор оправдава субјективан поглед на предмет истраживања који дозвољава распон интерпретације и пре и после појаве Доситеја Обрадовића на књижевној и културној сцени, јер би опредељењем за традицију истраживање било условљено објективним сагледавањем Доситејевих утицаја само на писце који су на ту сцену ступили после њега.

Сажето доносећи преглед основних одлика Доситејевог дела—рационализам, сентиментализам, принцип саморазвоја, а у блиској вези са национализмом и патриотизмом, што је опет у вези са Обрадовићевим односом према вери и језику, Николић закључује да „у делима која припадају тој линији не треба очекивати све елементе Доситејевог дела, али се о доситејевској линији може говорити зато што постоји већи број дела у којима се као централна компонента појављује — афирмативно или полемички — неко од ових својстава која су пресудно обележила Доситејево дело.“

Пружајући поглед на писце и пре појаве Доситеја, аутор образлаже зашто се дела Гаврила Стефановића Венцловића и Јована Рајића, посматрана кроз призму кључног просветитељског императива формулисаног у Кантовом есеју не могу подвести под доситејевску линију, и препознаје њен почетак тек у делима Захарије Орфелина, дакле, неколико деценија пре ступања самог Доситеја на сцену. Хронолошки посматрано овај закључак је оправдан, међутим, ако се поред Орфелина постави његов вршњак Јован Рајић, неопходно је дозволити мања одступања на успостављеној линији у погледу развојног процеса обликовања појединих поетичких одлика унутар целина њихових опуса. Наиме, неопходно је у аналитички корпус уврстити и Рајићева дела из његове касне — завршне, а не само ране фазе. Када се у првој студији Орфелинова модерност наглашава контрастирањем са примерима из Рајићевог опуса — насупрот лирском субјекту из Орфелинове *Тренодије*, који је „тек на почетку пута субјективације и битно је детерминисан двострукошћу односа према свету“, поставља лирски субјект из Рајићевог *Канџа о востоминанији смерџи*, код кога индивидуалност „не постоји ни као наговештај“, потпунија слика би се добила уколико би се у контекст разматрања увело и Рајићево последње дело написано у стиху — епитаф *Надгробног*. Тај „бол као услов индивидуалности“, који осећа лирски субјект *Тренодије* и храброст да проговори против утврђеног поретка, Рајићев лирски субјект као да је изразио тек на крају живота. Са друге стране, на самом почетку *Точној изобразенија катихизма*, дела које је Рајић написао шест година пред смрт

а које садржи и аутобиографске и мемоарске елементе, те заокружује и његову поетику, Рајићев опис књиге природе као огледала Творца и разумевање односа појединца према тој „божанској књизи“ сличан је опису који даје и Доситеј у својој аутобиографији. Тај детаљ би могао допринети усложњавању анализе ослоњене на контрастивно поређење којим Николић диференцира Орфелина од Рајића и Доситеја. Отуда је Николићевом неспорном закључку и тачној оцени опуса Јована Рајића као носиоца црквене просвећености, коју износи у студији „Доситејевска линија у српској књижевности“, потребно додати само још један тон, којим би се изнијансирале црно-бело постављене категорије. Нијансу, која би га одвојила од најједноставнијег облика религијске просвећености присутног код Венцловића, а ипак мало више приближила поетикама просвећености Орфелина и Доситеја, и отворила могућност за посматрање и Рајићевог опуса на успостављеној доситејевској линији у српској књижевности.

Резимирајући ставове о појединим писцима о којима је у претходним студијама било речи, и обогаћујући ту слику или увођењем нових имена (нпр. Лукијан Мушички, Сава Мркаљ и Љубомир Ненадовић) или пак анализом других дела и новим закључцима о писцима који су претходно били предмет анализе, Николић, постављајући студију „Доситејевска линија у српској књижевности“ на крај збирке, доноси један интегришући текст у којем настоји да повеже све правце меандрирања српске просвећености. Из студије у студију у овој књизи се открива дубока промишљеност свих појмова који стоје у вези са основном хипотезом о развијању процеса (само) просвећивања који се посматра и интерпретира код сваког од изабраних писаца понаособ, а сваки од тих појединачних процеса се самерава у односу према Доситеју Обрадовићу, који једини завршеношћу процеса индивидуације, испечатраног чином делатне просвећености, заслужује да буде носилац парадигме просвећености у српској књижевности.

При анализи дела других аутора ниједан аспект, који се у неком новом случају може показати као битан за ту концепцију, не остаје заобиђен и Николић не пропушта да осветли све појмове који би се могли проблематизовати у

том контексту. Приликом одређивања своје херменеутичке позиције аутор увек прецизно дефинише полазно становиште проблематизације и спецификује теоријски апарат помоћу кога проблему приступа. Рационализам и национализам се могу издвојити као два кључна појма збирке, јер аутор сагледава како се просвећеност реализује у појединачним случајевима опуса писаца 18. и 19. века у односу према себи тј. на индивидуалном нивоу (рационализам), колико се користи сопствени ум, а затим и на колективном – како се просвећеност реализује у односу према нацији тј. у патриотском и националном осећању.

Како би показао крајње домете просветитељске парадигме у историји српске књижевности и нагласио њене крајње трансформације, Николић на крај доситејевске линије поставља дело Љубомира Ненадовића, јер је он „онај просвећени субјекат који је осетио неудобност, али је истовремено схватио и да просвећено доба никада неће доћи, због чега своју неудобност раствара у иронији.“

Завршном студијом „Доситејевска линија у српској књижевности“ и уводном студијом „Орфелин: недовршена модерност“, које кореспондирају опсегом, систематичним приступом и детаљним анализама најважнијих сегмената поетике просвећености, аутор је начинио јасан методолошки обруч унутар којег је сместио сва друга проблематизовања варијација основног проблема.

Анализирајући дела српских писаца који су у 18. и 19. веку живели са ове и са оне стране Дунава, Николић је осликао упечатљиву и живописну слику развоја и трансформација кључних одлика поетике(а) просвећености и покушао да повеже и окупи меандричност свих рукаваца, завоја и окука око главног тока, што се на симболичан начин огледа и у одабиру насловне илустрације – Пушнерове графике речних токова око београдске тврђаве.

Игор Д. Перишић*

Институт за књижевност и уметност

Београд

УДК 821.163.41.02 ПРОСВЕТИТЕЉСТВО(049.32)

УДК 050+070(497.11)"17/19"(049.32)

УДК 130.2(497.11)"17/18"(049.32)

ЗДРАВО, РАЗУМЕ!

(ТРАДИЦИЈА ПРОСВЕЋЕНОСТИ И ПРОСВЕЋИВАЊА У СРПСКОЈ ПЕРИОДИЦИ, ЗБОРНИК РАДОВА, УРЕДИЛА ТАТЈАНА ЈОВИЋЕВИЋ, ИНСТИТУТ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И УМЕТНОСТ, БЕОГРАД, 2012, СТР. 449)

Поводом двестогодишњице смрти Доситеја Обрадовића, персонификације просветитељства у српској култури, у издању београдског Института за књижевност и уметност појавио се (додуше, с годином закашњења, али обимно и темељно *шимско* научно истраживање увек у себи носи ризик да неће тачно нанишанити јубилеј) зборник радова *Традиција просвећености и просвећивања у српској периодици*. Зборник је уредила Татјана Јовићевић, а настао је као резултат рада пројекта „Улога српске периодике у формирању књижевних, културних и националних образаца“. У хвалевердном интердисциплинарном приступу, позиву за сарадњу одазвали су се и истраживачи из других научних поља (историје, филозофије, социологије и историје уметности), тако да су се у зборнику нашла двадесет четири рада које потписују, осим сарадника Института за књижевност и уметност, и сарадници са београдског Учитељског факултета, Института за европске студије, Института за филозофију и друштвену теорију, Филолошког факултета, новосадског и београдског Филозофског факултета, из Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, Историјског музеја Србије, са Високе школе струковних студија за образовање васпитача у Новом Саду.

* perisigor@gmail.com

Мудра је уредничка одлука била да зборник отвори, уместо екстензивнијег Предговора или Напомене приређивача, текст (у оквиру првог дела зборника насловљеног „Концепти, пракса, исходи“) „Просветитељство, просвећеност и национални контекст“ чији је аутор **Миле Савић**, један од најбољих познавалаца филозофије просветитељства у српској култури. Овај текст је својеврсни теоријско-терминолошки увод у проблем, где су разграничене нијансе у разликама термина просветитељство/ просвећивање/ просвећеност, кључних термина за читав зборник. Савић полази од претпоставке да „просвећеност“ садржи обухватнији појам рационалности од „просветитељског“, у смислу просветитељства као појаве из историје филозофије 18. века. „Историјско просветитељство“ има релативно мали филозофски значај, али му се придаје огромна важност у обликовању модерног света, оно је „занимљиво за потоњу филозофију више по делотворности својих идеја, него по њиховој оригиналности и аргументованој заснованости“ (11). Главни филозофски допринос просветитељства је, по Ернсту Касиреру, у томе што је изградило „сасвим нову форму филозофског мишљења, за коју више нису меродавни рефлексија и теоријски аргументи, него конкретно испољавање и потврђивање коначног људског разума у решавању историјских питања“ (11). Павећи дистинкцију између нормативистичког и дескриптивистичког објашњења појма просветитељства, Савић потом – са рационалистичком (просветитељском), и стилском и идејном, прецизношћу и прегледношћу – пролази кроз историјат појма и његове различите контекстуализације у разним националним срединама. У таквој педантности излагања очекивано је онда и да се дају јасне дефиниције појмова: просвећеност је „општи процес перманентног саморефлексивног разумевања стварности“, а просветитељство „посебан историјски период у развоју овог процеса који се односи на 18. век у различитим европским земљама, укључујући и афирмативан однос према последицама које се у том периоду рађају“ (19).

Након основних терминолошких разграничења, аутор се потом усредсређује на специфичнији проблем: однос просветитељства и против-просветитељства у историјском

контексту. На први поглед могло би се помислити да је непросвећено оно што је против-просветитељско. Наравно да није тако, „нису сви критичари просветитељства нужно његови непријатељи, а поготово не непријатељи просвећености“ (19). Против-просветитељство, као супротстављено просветитељском концепту просвећености из 18. века, само је једна од варијанти просвећености, због тога што просвећеност није искључиво власништво просветитељства. У закључку излагања, када се дође до „националног контекста“, с теоријских висина текст ‘пада’ у овлаш набацане актуелне импликације просветитељских идеја. Наиме, пред сам крај студије, Савић пише и ову реченицу: „Тако би се и идеја историјског напруга, на крају, могла преобразити у површну и популарну идеологију екстремистичке ‘модернизације’ за коју је просвећеност исто што и помодна и утилитарна пропаганда ‘глобалног провинцијализма’ под окриљем ‘хуманитарних интервенција’ и ‘превентивног деловања’, а просветитељска критика предрасудности у наметање нових предрасуда на темељу тренутне политичке моћи“ (24). Аутор, после тешког посла заснивања чврстих теоријско-терминолошких дистинкција, што је драгоцено како и за сам зборник тако и за несумњиво неопходну филозофску критику просветитељства, као да је на крају себе ‘частио’ тиме да на малом простору каже шта ‘приватно’, дневно-политички мисли, што само по себи не мора да буде лоше, али у овом тексту који стоји уместо предговора зборника то је нешто што нарушава његову научну објективност.

Попут Савићевог текста, и рад „Медијски ликови просвећивања: Просветитељске идеје и схватања просвећености у српској периодици“, који је написала уредница зборника **Татјана Јовићевић**, функционише и као нека врста алтернативног предговора, али овога пута више у смислу сажимања и уопштавања тема и проблема којима су се бавили аутори и ауторке заступљени у зборнику. Могло би се рећи да ауторка сама пише и први приказ зборника који је уредила, са широком контекстуализацијом, али без вредносних судова. На тај начин настао је својеврсни кратки историјат српске периодике, написан из перспективе идеја просветитељства

и просвећености. Ипак, пре тога, ауторка се и сама ухватила у коштац са основним теоријским постулатима на којима зборник настаје, осврћући се на најпознатија двадесетовековна преиспитивања идеја овог покрета (Берлин, Касирер, Хоркхајмер-Адорно, Тодоров) којим „започиње модерна историја Европе“ (29). На основу тога, Татјана Јовићевић долази до закључка о специфичном значају просветитељства за нашу средину: „Укупна доктрина просветитељства је за формирање антропоцентричног хуманизма/индивидуализма и секуларизованог мишљења утолико значајнија уколико је реч о срединама које нису имале развијену ренесансу или су главни развојни токови били од ње одвојени, што је суштински случај како са српском, тако и са већином контактних култура из окружења“ (30). А питање зашто проучава баш *медијске* ликове просвећивања (што је шири, али рекло би се и атрактивнији термин од оног помало застарелог „периодика“, јер не обухвата само писану грађу; термин „периодика“ би се у неким наредним циклусима пројекта на којем је настао овај зборник можда могао преобразити у „књижевни медији“), ауторка убедљиво образлаже, налазећи специфичну, а у великој мери чак и нужну везу, између идеја просвећености и штампе, јер је за просветитељство и просвећеност од одлучујућег значаја њихово пласирање и деловање у јавности.

Први, општи део зборника затвара не баш екстензивно истраживање под насловом „Извор и рефлексije просвећивања: Домети и ограничења“. Ауторка **Гордана Ђерић** на примерима из дневника *Полиџика*, *Данас* и *Вечерње новости* и недељника *НИН* и *Време* испитује актуелизовану реинскрипцију фигуре Доситеја у савременој култури памћења (период 2003–2011). Иступајући против злоупотребе фигуре Доситеја, она тврди (или: чини ми се да тврди, јер су аргументи помало контрадикторни) да је за српску културу и њено просветитељство значајнији Доситејев чин изласка из манастира, него одлука да помогне устаничкој Србији у време војда Карађорђа, што је било од пресудне важности за његов статус у културном сећању Србије. Не успевајући да доследно идејно и тематски изведе свој рад, Ђерићева ипак

стиже до каквог-таквог закључка: „Стога, стварање сећања на Доситеја почетком 21. века и његова канонизација у периоду трансформације друштва иде у два правца – она која су била политичке смернице саме деценије: истовремена европеизација и јачање националне свести кроз припадност европској традицији, уз видно, каткад иронијско, неговање узајамне искључивости између просвећивања и религиозности“ (59–60). Због благе конфузије у аргументацији, која је пре свега последица идејно-тематске неразбраћености и брзоплетости закључивања, не види се по чему је овај текст заслужио да се нађе раме уз раме са претходна два одлична текста, у уводном поглављу зборника које би, по природи стандардне зборничке концепције, требало да садржи најопштије или најквалитетније текстове, ‘припремне радове’ за даља специјалистичка истраживања. У најбољем случају, овај текст би своје право место требало да нађе при крају зборника, као један од прилога о томе како се медијска слика просвећивања мењала и како је изгледала на почетку 21. века.

У другом делу зборника, насловљеном „Од зачетника ка настављачима“, сакупљено је шест текстова који се баве антиципацијама и почецима просветитељства у 18. веку, а потом и облицима просвећености у 19. веку.

Ненад Николић у прилогу „Природна и откривена религија у *Славеносербском маџазину*“ разматра како се ова опозиција из наслова, која подразумева однос између разумно схваћене религије и оне догматске, засноване на Светом писму, одражава у првом прилогу првог српског часописа, *Славеносербског маџазина* Захарија Орфелина (1768). Реч је о тексту руског теолога Теофана Прокоповича о васпитању деце у хришћанском духу, који је Орфелин превео и додао му сопствени кратак уводни део, без посебног наглашавања и издвајања те интервенције. У текстолошки и идеолошки подробном разматрању, и у полемици са Мирјаном Бошков, која се прва опширније бавила овим чланком, аутор долази до закључка да се Прокопович не уклапа у стандардну представу о теологу-просветитељу који отворено заступа рационализам и критички став према цркви: кретањем од природне ка откривеној религији, он прави отклон од духа просветитељства.

Односом према чудима у контексту филозофије просвећености на крају 18. века бави се **Драгана Грбић** у чланку „Писање о чудима у првим српским новинама“. Наводећи да је циљ рада да покаже какво место заузимају чуда у свакодневици 18. века, затим да испита шта све представља извор чуђења у добу када просветитељска мисао достиже пуну зрелост, те да установи на који се начин чуда „уткивају“ у реалност и какву улогу заузимају „у односу на остале политичке, ратне, економске и религијске прилике“, о чему су двапут недељно извештавале прве српске новине, *Сербске новине по-вседневне*, ауторка стиже до закључка да се ова свакодневна чуда (попут лета балона) у просветитељском дискурсу не представљају као производи некаквог чудотворца, већ да се посматрају као крајња последица просвећеног ума који је успео да конкретизује своје идеје. У овом *испиривању* у најбољем смислу те речи, где све врви од педантно и стрпљиво презентованих архивских података, ауторка испитује и ‘идеолошку’ основу просветитељског занимања за чуда на примеру Доситеја Обрадовића. Код њега је на делу био психолошки импулс који наводи на узлет духа, лични ентузијазам за просвећивањем који је свој стварносни корелатив или метафору лепо пронашао, рецимо, у посматрању лета балона којем је присуствовао (вероватно) у немачком Халеу: дакако „да се то *узлећане* *балон*ом може *метафорички схваћати* као његова чежња за путовањем ка оним местима где су се *просвећени ум и дух* својим изумима и буквално *уносили у висине*. Заправо ка оним местима, где су *искорак и кретање најпре* као ‘синоними’ *пројекта* представљали видна обележја просвећеног друштва“ (85).

Периодиком прве половине 19. века (*Српски народни лист, Летопис Маџице српске, Голубица, Подунавка, Уранија*) бави се **Александра Павловић** у чланку „Друштво мртвих песника”: рационалистичка школа објективне лирике“. Како сам наслов каже, у наведеном корпусу циљ је систематизовати теоријска промишљања песника који су се јавили после Лукијана Мушицког и Симе Милутиновића, а пре Бранка Радичевића, дакле песника школе објективне лирике: Ђорђа Малетића, Јована Хацића, Јована Стерије Попо-

вића и Никанора Грујића. У теоријски и естетички усмереном истраживању, ауторка енциклопедијски прегледно испитује како су фундаменталне црте рационалистичке, објективистичке естетике у овој школи „читане под лупом већ мртве парадигме и прилагођаване и интерпретиране у оквиру обрасца наслеђеног из 18. века“ (103).

У темељно обавештеном и контекстуално широко заснованом прилогу „Јован Мушкатиновић: Погледи једног просветитеља на природу и функцију пословице“, **Смиљана Ђорђевић** испитује место и значај пословица и сродних паремиолошких жанрова у списима овог просветитеља и творца првог штампаног пословичког зборника у српској култури. Паремиолошки жанрови у којима постоји „симбиоза“ пријатног и корисног одлично кореспондирају са поетиком епохе просвећености која је утемељена на постулатима рационалистичких филозофских учења, са оптимистичком вером у моћ знања и свеопшти друштвени напредак. У таквом контексту, Јован Мушкатиновић, као ђак протестантског лицеја у Пожуну, усваја опште тенденције и идеје просветитељске епохе: „критика сујеверја, антиклерикална усмереност, свест о потреби прихватања новина и преобликовању традиције, императив оданости владару и држави у којој се живи, слободна воља као темељ људског достојанства“ (110).

Континуитет просветитељског деловања током 19. века, на материјалу различитих облика периодике, осветљава **Миодраг Матицки** у тексту „Идеје епохе просвећености у календарима Уједињене омладине српске“. Стављајући акценат на другу половину 19. века, Матицки указује како се просветитељство „у таласима обнавља и траје паралелно са епохом преромантизма и романтизма“ (125), и назива тај период „трећим“ таласом просветитељства. Аутор лепо и ‘опуштено’ књижевноисторијски приповеда о календарима Уједињене омладине српске (основане 1866. године) као о жанру који веома добро указује на виталност просветитељских идеја које формирају „трезвену традицију“ српске културе.

Мирјана Д. Стефановић у идеолошко-културолошком смислу широко поставља свој чланак „Традиција просвећености и *Лейойис Маџице српске*: Скица једног парадок-

са“. У чему би био парадокс из наслова? Једноставно речено, у томе што се испоставља да мало просвећености има у ономе што би по природи ствари такве идеје требало да подржава. У раду се посматра како се кантовска идеја просвећености одражава у *Лейбойису Мајице српске*, од његовог првог броја до 1970. године. Један од парадокса је у томе што је у периоду комунизма, који би декларативно требало да буде уроњен у утопију вере у моћ разума и неумитност прогреса, у *Лейбойису*, као и у другим периодичним публикацијама, Доситеј Обрадовић најмање присутан. Разлог је – Стефановићева наводи закључке Дејвида Нориса – што Доситејева везе са црквом и гласом грађанске средње класе нису одговарале напацији коју су комунисти настојали да успоставе. Ауторка шири перспективу и на часопис с краја 19. века, *Социјал-демократи*, па констатује да је и у њему, иако је сав у „знаку равноправности полова, социјалне једнакости и правде“ (147), упадљиво одсуство идеја просветитељства из српске традиције. Настављајући са културално-критичким истраживањем, Мирјана Д. Стефановић истиче и чињеницу да и тренутно у Србији не постоји периодична публикација која би одржавала идеје и традиције просвећености, што је „доказ регресивности друштвених норми“ (148) и мањкавости српске „културе памћења“: „Бар два мотива канона просвећености из 18. столећа – отвореност за ново и Друго и спремност за промену на основи знања и ослобођења индивидуе из Кантове малолетничке шеталице – часописи, на жалост, нису неговали као облик осигуравања знања свом имагинарном читаоцу. Као последица оваквог става, идеја просвећености претворена је у нешто дидактично, што се читало, тј. разумевало као досадно, доцирајуће и непотребно...“ (150) Ауторка на крају указује да се прекидом са традицијом просвећености разграђивао национални идентитет, у смислу да су идеје просвећености нужан темељ за једно вишедимензионално, грађански отворено друштво, и за најважнију (просвећену) националну политику. Због полетности с којом се Стефановићева заложила за ствар просветитељства и због широког захвата у културолошко-идеолошке основе српске културе, остаје питање за уредницу зборника зашто се овај

текст није нашао у првом делу зборника, јер је нивоом општости и доследношћу аргументације свакако у предности у односу на текст Гордане Ђерић?

У трећем делу зборника насловљеном „Ка модерном добу и последњем веку: гласила, идеје, личности“, налази се осам текстова који се баве развојем идеја просвећености од почетка 20. века до периода после Другог светског рата и доба социјалистичке нове изградње и/или обнове старих идеја просвећености.

Анализирајући већ у наслову представљен корпус истраживања, „Књижевна критика у београдском часопису *Дело* (1902–1915)“, **Милан Миљковић** је написао добар и прегледан текст, али у којем се ‘осећа’ отпор према предмету, као да, вероватно, концепцијски и формацијски му додељен задатак аутор до краја није доживео као интимни материјал на основу којег би могао да искаже сопствене одличне истраживачке потенцијале. На почетку наводећи да је један од циљева испитивање „у којој је мери критичко вредновање књижевности било условљено политичким, идеолошким и педагошким параметрима“ (157) – и по чему већ у научној јавности постаје препознатљив – чини се да је Миљковић, посматрајући часопис *Дело* у кључу поетике културе или културалне историје, на концу не много инспиративном предмету одговорио истом мером: недостатком истраживачког ероса према гласилу Пашићевих радикала, часопису са прилично конзервативном политичком и националном идеологијом. Ипак, пре него што је прешао на предмет, аутор је веома ефектно сумирао у ком је смислу најпродуктивније књижевноисторијски употребљавати појам просвећености: „С обзиром на значењску хетерогеност појма просвећености, како у дијахронијској тако и у синхронијској равни, чини се да је најупутније поћи од најширег схватања просвећивања као стратегије која има за циљ политичку, друштвену, културну и естетску култивацију различитих социјалних слојева који временом постају активни учесници друштвеног живота. Овакав модел кореспондира са Кантовим описом политичке улоге сваког грађанина који, уколико је осигуран минимум људске слободе говора, треба да ‘јавном употре-

бом ума' суделује у стварању заједнице слободоумних људи" (158). На основу таквог полазишта и у таквом контексту, Миљковић је вешто истакао значај проучавања периодике уопште. Формирање заједнице слободоумних људи „нужно је повезано са појавом и успоном штампе, а посебно са наглим развојем периодичних публикација (часописа, новина, алманаха и годишњака)" (158), при чему се периодика као издавачки жанр, према Бурдијеу, појављује као „симболичко друштвено поље" на којем се укрштају различити механизми поетичког, културног и политичког просвећивања.

Следи прилог „Заједничко наслеђе: Идеје просвећености у *Српском књижевном гласнику* (1901–1914)" чији је аутор **Милош Ковић**. У изузетно корисном истраживању, аутор разматра *политичке* идеје најважнијих сарадника *Српског књижевног гласника*. У општем смислу могло би се рећи да је *Гласник* – имајући јасне политичке циљеве, упркос томе што је на први поглед био искључиво књижевни часопис – окупљао, с једне стране, младе либерале и напредњаке, присталице уставне монархије, али незадовољне аутократском владавином краља Александра Обреновића, а с друге, социјалисте и радикале, убеђене републиканце и демократе, „са већом или мањом наклоношћу према социјалистичким идејама". Најистакнутији представници прве струје били су Богдан и Павле Поповић и Слободан Јовановић, а друге Јован Скерлић. Заједничка им је била вера у „неужност завођења западњачких стандарда у култури и јавном животу Краљевине Србије" (180). Аутор надаље веома информативно и прецизно исцртава политичке портрете Богдана Поповића, Слободана Јовановића, Павла Поповића и Јована Скерлића, с посебном пажњом посвећеном томе како су ови критичари и мислиоци користили идеје просвећености из европске традиције (Волтер, Монтескје, Русо, Шанфор) у образлагању сопствених политичких циљева.

Темом утицаја енглеске књижевности и филозофије на Доситеја Обрадовића бави се **Маринко Лолић** у чланку „Улога часописа *Misao* у разумевању српског просветитељства у европском културном контексту". Аутор ће сведочанство о овој теми наћи у помало мистериозном часопису који је

‘оквирно’ излазио у Лондону од 1918. до 1919. године: „О часопису *Misao* не зна се поуздано ни где је покренут, где му је била редакција, колико је дуго излазио, ко су били његови сарадници и каква је била његова програмска концепција“ (198). Део фактографских пропуста српске књижевне историографије, Лолић ће покушати да надокнади пре свега у прегледној скици његове програмске концепције. После тога, на основу грађе из часописа, дат је прилог за лондонски део Доситејеве биографије, од децембра 1784. до јуна 1785. године.

У једном од најамбициознијих и најбољих текстова у зборнику „Дијалектика јавности: Просвећеност, надреализам и публикације“, **Биљана Андоновска** бави се надреализмом као најзначајнијим, овога пута не против-просветитељским (где се просвећеност доживљава као општа тенденција независна од епохе просветитељства), већ контра-просветитељским, или још прецизније *контра-просвећеним* покретом, у надреалистичком инсистирању на ирационализму, подсвесном и „аутоматском“. Да би испитала противречности надреалистичког јавног деловања, истовремене жеље надреалиста за обнављањем критичке функције јавности и склоности ка популарној култури, или теоријског елитизма и политичке субверзивности, ауторки је било потребно да се позове на Хабермасово схватање трансформације *јавне сфере*. У 18. веку постепено се диференцира *грађанска јавна сфера*, односно „јавност као аутономни ‘критички ауторитет’ између приватне сфере појединаца и сфере јавне државне власти“ (212). А у тој комуникацији две сфере, све масовнији медиј постаје управо штампа. Андоновска примећује да је један наоко ситан детаљ веома битан у Фукоовој интерпретацији Кантовог текста о просвећености: тај да је текст немачког филозофа објављен у периодици, чиме се обнавља интересовање за ‘жанр’ часописне дискусије у којој је настао, али у томе се види и далекосежнији смисао измењеног односа према јавности. Управо је, по Фукоу, то својеврсно филозофско новинарство, заједно са универзитетском наставом, било главно средство за излазак филозофије у јавност.

Померајући разматрање ка надреализму самом, ауторка истиче да је овај покрет имао изразиту комунитарну усмереност и потребу за политичко-идеолошким деловањем, те да је стога часопис посебно значајан за надреалисте. У широком културолошком и филозофско-теоријском захвату, Андоновска затим анализира надреалистичко јавно и паракњижевно деловање (часописи, надреалистичка издања, анкете, изложбе, предавања), да би стигла до закључка у коме се враћа оној противречности или дијалектици надреалистичког јавног деловања с почетка, или парадоксу надреалистичке популаризације. Тај парадокс упућује на конфликт унутар самог „онтолошког простора грађанске јавности“, где се онај прокламовани субверзивни дискурс може појавити само као мањински, као дискурс разлике, заправо као *конџра-јавни*, а не онај који је дијалектичке противречности разрешио: „Од надреалистичког императива за ефективним учешћем у савремености и уверења да се критика ‘чаршије духа’ може и мора спровести (и) њеним властитим средствима, преко тезе да је авангардно оспоравање могуће само унутар либерално-грађанске културе, до тога да омасовљени и ојачали механизми културне индустрије асимилију, толеришу и тиме заправо укидају сваку могућност истинске негације и критике – могуће је пратити различите ступњеве и лица саморазорне дијалектике европске просвећености и јавног критичког мишљења и делања“ (232–233).

Више пута истраживану тему у зборнику, обрадиће и **Видосава Голубовић** у тексту једноставног наслова „Доситеј Обрадовић у *Лешојису Маџице српске*“. Она се концентрише на сасвим конкретну, 1940. годину, и више прилога и две тематске свеске који су се бавили корифејем српског просветитељства. У прегледном приказу, који се без (неопходне) теоретизације или методолошког увода, *in medias res* окреће предмету, ауторка посматра како се на двестогодишњицу од пишевог рођења, а с обзиром на крајње неповољну политичку ситуацију уочи Другог светског рата, у *Лешојису* преиспитује фигура Доситеја као чиниоца националног идентитета који тај идентитет усмерава у духу културе европских народа.

После ове научне минијатуре, уследиће текст широког захвата пре свега у српску *ошшћу* историју с почетка 20. века. **Весна Матовић** дакле пише текст „*Оіледало* или ‘историја за народ’ Пере Тодоровића“, саображавајући сопствени метод самом предмету, јер је поменути часопис Пере Тодоровића заправо и био својеврсна ‘историја за народ’. Овај најзначајнији новинар с краја 19. века, али и дуго прећуткивани писац, после убиства Александра Обреновића и Драге Машин, пребегао је у Земун, да не би и сам постао жртва завереника, и покренуо опозициони часопис који је излазио од јесени 1903. до пролећа 1904: „Написано у изгнанству са неодољивом потребом одсутног да буде и даље присутан на ускомешаној политичкој позорници младе државе која је чинила прве кораке у освајању парламентаризма и демократије, *Оіледало* је, настојаћемо да то покажемо, умногоме било прожето и ношено доситејевским духом просвећавања и идејом опште ‘полезности’“ (249). Узимајући као методолошку основу тезе Алаиде Асман из књиге *Рад на националном ѓамћењу*, ауторка ће исписати један другачији поглед на ову више пута обрађивану тему. Наиме, далеко од наивног позитивистичког пописа стања историје часописа и историје у часопису, Матовићева ће, користећи теоријски актуелне моделе читања историјске грађе, размотрити како су и историја и књижевност важне инстанце образовног дискурса, уз тврдњу да њихово јавно и медијско презентовање тај значај чине посебно погодним за проучавање. Или, како би то рекла Асманова, оно што су некад изражавали споменици, у 20. веку чине медији, „они инсценирају прошлост“ (248).

Ослањајући се на Асманову, ауторка ће добити прилику и да на примерима опште идеологије *Оіледала*, која наравно није ван духа тадашњег тренутка, покаже како постоји амбиваленција између фактографског и искуственог, на критичкој рефлексiji заснованог схватања историје и оног који се ослања на њену митологизацију, „аксиоматским прихватањем коначности и праведности историје и историјског суда“ (251–252). Реч је о „паралелном постојању историјске свести, која је у перманентном развитуку и историјског памћења као симболички конструисаног простора

сећања, који је непромењив“ (252). На јаким темељима модерних теорија историографије (пре свега оних који се баве односом нације, национализма и историје), Весна Матовић исписује студију која би ‘мирне душе’ могла да стоји као једно поглавље неке опште (културалне) историје Србије с почетка 20. века. Као пример таквог начина писања ево једног одломка у којем ауторка, на малом простору, упоредно посматра концепте историје и историјске портрете Слободана Јовановића и Пере Тодоровића: „Елитиста и конзервативац, Јовановић је писао са дистанце, аналитично и прецизно, неретко са осећањем равнодушности и сарказма према личностима последњих Обреновића, а обраћао се више ученом појединцу, верујући да се индивидуалним духовним и интелектуалним напретком остварује дубинска, права култура и напредак једног народа. Тодоровић је, пак, као социјалиста, потом радикал и слободни новинар био у непрекидној комуникацији са масом и културу је видео у функцији непосредног народног просвећивања“ (262).

Слободанка Пековић, као што је и иначе умела да буде пионирка у увођењу *off* форми и предмета у академски дискурс, на почетку своје студије „Просветитељство Пера Слијепчевића“ цитира текст Ирене Јаворски „Проза на п(р)уту“, објављен у *Е-новинама*, таблоидним али потребним трном у оку официјелној култури, у којем се идеолошки разборито проблематизује наводно аидеолошка позиција (која тим маневром има послужити сасвим конкретним националним идеологијама и тржишним стратегијама) и манифести групе писаца окупљених у формацију *П-70*. Позивање на овај текст послужиће Слободанки Пековић да са скоро манифестним полетом испише уводни пасус о томе како апсолутно чиста проза и поезија не постоје, да се после Малармеове утопије више не може читати без идеолошких и политичких контекстуализација, да је естетичко увек-већ и идеолошко. После захукталог увода, ауторка ће се смилено окренути предмету и темељно описати концепције просветиљских идеја Пера Слијепчевића – изношене у жанровско и дисциплинарно разноликим текстовима – степен њихове идеологизације на основу идеја југословенства, вере

у демократију и педагошки и просветитељски рад. Када је реч о ‘уско’ књижевним ауторовим огледима, из ове перспективе Пековићева закључује: „Идеја просветитељства постоји, али је она усмерена ка ‘вишим’ циљевима. Пре свега ка естетском и естетичком просветљењу, а затим ка етичком циљу под којим се подразумевало осећање и спознаја припадности једном народу и његовим вредностима“ (289).

Трећи део зборника закључује **Ана Ћосић Вукић** текстом „Просветитељске идеје у публицистици Добрице Ћосића“. Не скривајући од погледа јавности и Ћосићев ‘предсидентски’ део каријере из педесетих и шездесетих година 20. века, Ана Ћосић Вукић даје занимљив прилог за историју еволуције/дијалектике просвећености која иде од (квази) просветитељских идеја комунизма/социјализма до национално-освешћених идеја анахроног или контрапросветитељства, када Ћосић бива „*змишљен* над питањем како да се заустави даље пропадање националних и људских потенцијала на крају 20. века“ (307, курзив И. П), или, по речима ауторке, приказан је развој писца-публицисте „од агитатора оптимисте до монтењевског скептика“ (308). У тексту се лепо види како је ‘отац нације’ у раним радовима био (хипер)активно дете социјалистичке агитације и пропаганде (што треба да буде узоран пример за његове наследнике, данашње сараднике културно-пропагандних комплетâ), а за љубитеље књижевноисторијских ‘тривија’ ово би могло да буде интересантно штиво где ће прочитати како је Ћосић као уметник у младости писао, са данашње тачке гледишта, кемп чланке попут: „Неколико напомена о агитацији“, „Просветноваспитни рад на селу у току летње сезоне“, „Неколико задатака културно-просветног рада у току зиме“, „Просвећивање партиског чланства на селу и у предузећима – битан услов за даље марксистичко васпитање“, итд.

У четвртм делу зборника, са (пре)дугачким насловом „Мисија специјализованих часописа: Просвећивање као идентитетско обликовање (детета, ‘народа’, публике, жене и породице)“, при чему и у толиком наслову нису обухваћене све теме, пажња је посвећена специјалистичким часописима о којима је прилоге написало седморо аутора и ауторки.

Овај део зборника отвара **Зорана Опачић** текстом „Повести Госпоже Добронаравне (*Поучиџелни маџазин за децу* Аврама Мразовића – посрба магазина Жан Мари Лепренс де Бомон)“. Преводећи и посрбљавајући (модерније речено: адаптирајући) *Маџазин за децу* француске списатељке с краја 18. века, „слободоумне жене, која је у много чему била испред свог доба“ (314), Аврам Мразовић је, наводи Опачићева на почетку рада, урадио пионирски посао на више планова. То је био први магазин за децу на српском језику и први превод ауторских бајки. Осим тога, у њему се промовише образовање женске деце, што је у контрасту са препросветитељским схватањем да је образовање девојака непотребно, па чак и сметња за брак. На основу примерног описивања контекста и историјата предмета истраживања, ауторка ће до краја исписати студију у којој се лепо међусобно преплићу позиције истраживачице књижевности за децу са методолошким становиштима историје приватног живота и феминистичке критике.

На први поглед једним ефемерним новинским жанром, одговором на писма читалаца, бави се **Јован Љуштановић** у прилогу „Идеје просветитељства и дух просвећености у отвореним писмима Јована Јовановића Змаја у *Невену*“. Ипак, и у таквом жанру могу се пронаћи „непосредни и посредни трагови аутопоетичких исказа, као и значајни историјски подаци о књижевном и културном животу на крају 19. и почетку 20. века“ (334). Змајеви одговори су у знаку здравог разума и рационалности, а савети често засновани на природно-научним спознајама. Закључујући да су лист *Невен* и Змајева писма у њему одиграли значајну просветитељску мисију у српској култури, Љуштановић стиже до савременог појма *аутономије детињства* и констатује да је просветитељство као духовни покрет одиграло важну улогу у процесу откривања „засебног развојног, антрополошког и социјалног статуса детињства“, а да је Змај без сумње „један од најзначајнијих (не само књижевних) интерпретатора антрополошке аутономије детињства у српској култури до данас“ (342).

У превазиђеном позитивистичком маниру описа предмета, **Жарко Рошуљ** исписује текст који већ у насло-

ву исцрпљује сву своју садржину: „Доситејев настављач (‘Афоризми о воспитанију’ Ђорђа Натошевића)“. На делу је дакле препричавање предмета у стилу „живот и дело“. Ипак, и у таквом препотопском књижевноисторијском писању може се наћи покоја занимљива информација (дирљива у ауторовој пажњи с којом се преноси и шарму староставних времена које призива) коју није згорег познавати при проучавању ‘анегдотске’ историје српске културе. Рецимо: „Значајно је да се Натошевић као студент у Бечу активно бавио и гимнастиком. Стога не чуди што је баш он био први који је увео у српске школе ‘ђимнастику’ као обавезан предмет. Позната је анегдота како је песник Лаза Костић, као ученик гимназије, имао код строгог професора Ђорђа Натошевића слабу оцену из ‘ђимнастике’. То заиста чуди јер знамо да се млади Костић активно бавио спортом – па чак је и препливавао често Дунав“ (349).

У овом делу зборника, по дубинском теоријском и књижевноисторијском захвату у материју, издваја се рад који је написала **Станислава Бараћ** под насловом „Просветитељски дискурс листа *Сељанка* (1933–1935)“. Ауторка најпре, као што то иначе чини у својим текстовима, прецизно и разговетно дефинише појмове које ће користити у истраживању, а потом читаоца ефектно упознаје са самим предметом. Разматрајући еманципаторски дискурс српске женске штампе између два рата, она констатује да у односу на друге женске часописе тог доба (*Женски покрет*, *Жена данас*, *Женски свет*, *Жена и Свет*) лист *Сељанка*, који је у Београду уређивала Даринка Лацковић, има најмање еманципаторског потенцијала, да личи на „рођаку са села“ и да је анахрон у односу на своју ‘конкурвенцију’: „У време када се у феминистичким гласилима расправља о женском праву гласа или праву на контролу рађања, а у популарним магазинима и фотографијом препоручују предности естетске хирургије, у *Сељанки* су на дневном реду основна питања хигијене куће и исхране детета, примери добрих и лоших удавача и реалистичке приче Јанка Веселиновића“ (358). А жанр женског портрета, који је у осталим женским часописима служио за критику затеченог стања и у сврхе пројектовања новог,

еманципованог идентитета жене, у *Сељанки* има другачији резултат. Портрети учвршћују традиционални и идеализовани лик жене: пожртвоване мајке, вредне домаћице, оне на којој стоји кућа, а тиме и нација и држава. Упркос неким *light* еманципаторским потенцијалима листа у виду мењања идентитета сељанке у погледу хигијенских и животних навика (патријархални миље допуштао је само уплив неких основа просветитељског дискурса), лист није мењао родни идентитет сељанке. Родни односи као друштвени односи моћи били су потпуни табу, а најдрастичнији пример је то што се није 'дирало' у оправданост насиља над женама које је у то време било редовна појава у селима у Србији, па понекад и својеврсна јавна представа за остатак породице и комшије: „Насиље је, дакле, било у склопу 'перформативности рода', као друштвеног идентитета, а не појава која се јавља у личним односима између мужа и жене. У сваком случају, оно је јавна ствар, и утолико више упада у очи то што се у *Сељанки* о њему ћути“ (378).

За разлику од претходног значајног и просветитељски јасно исписаног прилога, **Катарина Митровић** ће се и стилски и аналитички изгубити у тексту „Утицаји просветитељских идеја на концепте луксуза и моде у српским периодичним публикацијама 19. века“. Иако је ова одлично обавештена ауторка користила велики број извора и обимну литературу, и у апстрактну лепо поставила циљ истраживања: „Уз аналитички осврт на различите врсте схватања луксуза и моде у 19. веку, уочава се и порекло тих схватања у идејама просветитељства, као и њихов далекосежни утицај на актуелна друштвена питања тог столећа“ – мало тога ће у тексту бити изведено. Митровићева је написала текст у којем је тешко разабрати да ли је заиста нешто ново речено или је у питању прилично насумично склопљен 'хербаријум референци'.

Идеје просвећивања у српској позоришној периодици (од првог српског позоришног часописа *Позориште* Антонија Хаџића из 1871. до краја 20. века) разматра **Марта Фрајнд** у кратком, елегантном и ефектном тексту „Позоришни часописи као образовно штиво“. А такав текст може се написати само уз темељно познавање предмета на којем израс-

та изразита ауторкина способност за књижевноисторијско и културално-идеолошко уопштавање.

За крај зборника, попут Марте Фрајнд, и **Бојан Јовић** пише, по сопственим речима, „сажет приказ“ како се филмска уметност појављује у српској периодици, али овога пута у уже омеђеном периоду, у време историјске авангарде. Рад „Почеци тематизовања филма у нашој авангардној публицистици: Авангардисти као популаризатори и просветитељи“ анализира увођење филмске тематике у периодику након 1918. године (часописи *Пројрес*, *Зенић*, *Кинофон*, *Мисао*), с акцентом на текстовима, пре свих, Бошка Токина, а затим и Љубомира Мицића и Бранка Ве Пољанског везаним за тада нову уметност. Ови авангардни уметници радили су на афирмацији кинематографије, чиме су вршили и „истинску културно-образовну мисију, како преносећи знања о филму тако и размишљајући о најширем просветитељском потенцијалу кинематографије“ (416).

Уз значајан број одличних студија, неколико стандардно добрих, и – што је ретко у српској науци о књижевности – са малом количином текстова у којима се отаљава посао, намичу бодови или попуњава потребни број страница, у целини овај зборник свакако мапира потребни културално-друштвени традицијски мејнстрим. Зато наслов овог приказа и каже ‘здрово’ – можда чак и акцијашки трипут ‘здрово’ – поздравља овај пројекат истицања и афирмације разума као оне моћи духа на којој настаје традиција просвећености и просвећивања.

Али, с друге стране, наслов је и опомена да се, пре свега на приватном плану, треба понекад и поздравити са разумом, бити свестан да то није једина и највреднија моћ душе. Строго схваћено просветитељство врло лако прелази у малограђански, бојажљиви, банални и досадни рационализам као кич лице просвећености, или чак у фашистички ‘шовинизам’ према осталим људским способностима, при чему се сасвим рационално разум може занети опасном идејом да поседује моћ да допре до једине и праве истине. Не треба ипак ићи радикално далеко попут неких постмодернистичких мислилаца који су тврдили да је просветитељство по

неким телеолошким законима довело до концентрационих логора. Међутим, будући да, за разлику од пристojног друштва, књижевност и уметност са (здравим) разумом баш немају нужну везу, а *hard-core* просветитељска и просвећена дела углавном имају занемарљиву естетичку релеванцију (управо је Доситејево дело прави доказ о цве тврдње), у том је смислу један од ретких недостатака овог значајки уређеног зборника тај што нема више против- или контра-просветитељских, 'опозиционих' текстова.

Драгана В. Белеслијин*

Матица српска

Нови Сад

УДК 821.163.41.09-32 Дамјанов С.(049.32)

ИСКОШЕНА ВИЗУРА – РЕЦЕПЦИЈА СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ XVIII СТОЛЕЋА САВЕ ДАМЈАНОВА

Уредница часописа *Досишејев врш* љубазно ме је позвала да елаборирам један сегмент књижевноисторијског (што у *Случају Дамјанов* подазмева и шире, литерарно) *вјерују*, мога професора, ментора, сарадника, коначно, некога о чијем сам раду – као један од његових доследнијих студената, како у поетичком смислу, бирајући за предмете интересовања управо непопуларне теме и скрајнуте писце, тако и у самом приступу науци о књижевности (или, мени ближе, „науци“) и искошеном погледу и покојем *ишћању више*, покојој недоумици чешћој него што то налажу конвенције академског опхођења – писала у више наврата. С друге пак стране, изазов – јер тако то видим – да пишем о предмету назначеном у поднаслову овог текста искључује устаљени приступ предстеријанском књижевном позорју и као да намеће пародијски, смехотворни, врцаво-ласцивни дискурс, један раблеовски образац вечитог ругања, прозивања, али и оног Хорацијевог *Ridentem dicere verum quid vetat*. Пре осам година, за часопис *Сћање сћвари* који је уређивала група студената-ентузијаста Филозофског факултета у Новом Саду, а који је и за саму српску књижевност XVIII века био веома важан јер је у њему први пут приређен *Мали буквар за велику децу* Михаила Максимовића¹, написала сам студију *О ишћорији књижевности и друћим демони-*

* dragana.beleslijin@yahoo.com.

¹ Видети: Михаило Максимовић, „Мали буквар за велику децу“, приредио Небојша Јовановић (1974 – 2002), *Сћање сћвари, часопис за различите видове уметничког изражавања*, 2003, 6, стр. 244–258.

ма², у којој сам, између осталог, изнела мишљење о односу Саве Дамјанова према *Историји српске књижевности* Јована Деретића. Ако је пре осам година, ако је, уосталом и данас, ово читање текста *Историја српске књижевности – пројуси и оџраничења* (1984), једно од најмодернијих и најсмелијих покушаја атака на готово преузимање оцена рада појединих писаца од Јована Скерлића, и, што је, чини се, у нашем друштву још провокативније – деканонизовања професорских ауторитета, тешко ми је да замислим како је у времену којем се дивим пре свега због еруптивних наноса постмодернизма у, ионако смелој неоавангарди, та критика морала одјекнути. А опет, више је било оних који су њену појаву прећуткивали, потискивали, игнорисали, као и многе друге пажње вредне ствари у нашој култури.

Зашто је постмодернистички визир помогао Дамјанову да искоси поглед на традицију? Пре свега, јер је управо период о којем је реч, појачао интересовање за хумор, топосе лудила, еротског доживљаја и модерног тумачења фантастичког дискурса, за изазове форме која постаје тема и акцентовање поступка, при чему се и сами постмодернисти неретко позивају на тристрамшендијевски модел организовања структуре текста, метатекстуалног императива који многи савремени писци доследно следе. Поред времена, које је искористило преимућство да само бира своју традицију, а чији је, као писац и читалац, један од најизразитијих представника био Сава Дамјанов, на нова читања традиције огроман утицај имао је и Милорад Павић, пре свега својим пионирским радом на тумачењу поетске прозе Гаврила Стефановића Венцловића, мемоара романескне узбудљивости Симеона Пишчевића и многих других писаца, жанрова и културолошки изазовних појава формираних или испољених у овом живописном периоду, чију рецептивно-књижевну климу нико није дочарао сликовитије од Тихомира Остојића, који, пописујући разлоге неадекватне рецепције *Романа без романа* Ј. С. Поповића тридесетих година XIX века, бележи:

² Видети: Драгана Белеслијин, „О историји књижевности и другим демонима“, *Сћање сћвари, часопис за различитије видове уметничкој изражавања*, 2005, 10, стр. 416–422.

„Млађи нараштај тридесетих година XIX века одушевљавао се патриотском појезијом и скоро откривеном народном песмом; старији људи, који су прошли кроз латинску школу, још увек с пијететом гледаху на високопарну псевдокласичну појезију, и ако је она и код најбољег јој представника, Лукијана Мушицког, била управо само стихотворство, а остали синови муза и јахачи Пегаза су неспретно дељали само празне алкејске калупе; средња класа по варошима је гутала сентименталне романе. Књижевници сами бећу се задали свом страшћу на реформисање правописа и књижевног језика. Тако звана шира публика беше онда још доста малобројна. Колико је беше, њу више интересоваше материјална страна књига, садржина, или, можда, тенденција, морална и патријотска. Укуса за чисто литерарне особине, за уметничко формирање, не беше још“.³

Оно што није било „модерно“, данас бисмо рекли *in* у XIX, па ни почетком XX столећа, у историјским прегледима Тихомира Остојића и Јована Скерлића, постаће то изненада у годинама појаве постмодернизма и у светлу тада нових тумачења не само литературе већ и њене традиције и рецепције, чему је допринео Сава Дамјанов књигама *Корени модерне српске фантасије* (1989), *Граждански ероџикон* (1987) те многобројним текстовима објављиваним у периодици а сакупљеним у књигама *Ново чићање традиције I-III* (2002, 2008, 2011). Супротстављајући Деретићевом историцизму експлицитно, а ранијим састављачима историје српске књижевности и имплицитно, нову перспективу, нефикционалности фикцију као суштвственост књижевних продуката, а мега-темама и национално незаобилазним пројектима периферне теме, сатири смехотворство ради себе, а дидактичко-утилитаристичким совјетима лично, интимно, чак до заумних екстрема доведено писмо, Дамјанов је, рекло би се нехотице, управо понукан супротним циљевима и сâм идеологизовао књижевност, свдећи је на меру личних афинитета, мини центара и властитих средишта отпорних на

³ Тихомир Остојић, *О Јовану Сџ. Појовићу беседа џоворена у свечаној седници Књижевној Одељења Маџице Српске о Св. Сави 1906. џод., Штампарија српске књићаре браће М. Поповића, Нови Сад, 1906.*

спољне утицаје, децидирано, транспарентно, каткад и реваншистички наглашено.

Која су то, дакле, упоришта књижевног стварања на којима се указује на неодрживост модела књижевности као пратиље историје? Најпре, фантастички дискурс, који је Дамјанов, почев од књиге *Корени модерне српске фантастике* (1988), преко антологије *Нова (пост)модерна српска фантастика* (1994), па све до *Вршова нестварној*, својеврсне историје српског фантастичког писма (2011), дакле, две и по деценије срчано радећи на његовој афирмацији, са првобитне позиције „побуњеничке периферије“ у којој се и сусрео са делима овог жанра, добрим делом допринео да исти премести у сам „канонизовани центар“,⁴ баш као што се и књижевноисторијска парадигма Саве Дамјанова у једном тренутку помакла у сам епицентар српске историје књижевности. Нарочито је значајан рад Саве Дамјанова на дефиницији просветитељско-рационалистичког кључа, који вуче корене у европској просветитељској прози XVIII века, „која се у једном свом току обрачунава са веровањима у ирационално, натприродно, те са сујеверјима неугог пука, супротстављајући му рационалну, свеобјашњавајућу мисао (знање, науку) и објективну, позитивноискуствену стварност, или се подсмева, критикује и пародира сањарије и идеални, нестварни свет познобарокне литературе.“⁵ У студији *Српска фантастика од средњеј века до (пост)модерне*, нарочито је наглашен прелаз између књижевности барока и просветитељства, за чију се парадигму узима дискурс ониричке књижевности, односно, присуство/одсуство божанског знамења као дистинктивно обележје наведених периода. У тексту *Досићејеви снови* Дамјанов показује како се у трима различитим видовима описивања ониричких искустава у делима Доситеја Обрадовића – профетском сну, сну-визији и сну-алегорији – може уочити снажна дидактичка интенција, али и трагови предромантичарског сензибилитета, те закљу-

⁴ Видети: Сава Дамјанов, *Вршова нестварној – оїледи о српској фантастици*, Службени гласник, Београд, 2011, едиција *Српска књижевност* *искоса*, књига 1, стр. 289.

⁵ Сава Дамјанов, *Вршова нестварној...*, стр. 70.

чује да је „предромантичарски сензибилитет умео код њега да буде детерминанта у најмању руку равноправна оној чувенијој, више истицаној, идеолошко-филозофској“.⁶

Још један незаобилазан моменат испољен у модерној парадигми фантастике јесте интеракција књижевна традиција – савремени писци. Тако у тексту *Како би Венцловић читао Павића?* аутор закључује да би „у особеној духовности аутора *Хазарској речника* (а он нам је о себи говорио као о ученом Византинцу, тј. као о наследнику традиције која је непрекидно чувала континуитет са антиком), у таквој духовности, дакле, Венцловић би лако могао пронаћи себе јер се и он у својим текстовима – у једном тако актуелном, барокном стилском кључу, суштински исказивао као представник византијског цивилизацијског круга, доказујући да се то нама природно наслеђе не мора и не треба напустити како би се дело укључило у актуелне европске уметничке токове“.⁷ Овакав вид двоструког читања – како с обзиром на књижевноисторијски контекст тако и с обзиром на актуелну рецепцијску атмосферу исказаће Дамјанов у читању многих аутора – поред Венцловића, постмодернистичким читалачким искушењима подлећи ће и Ђорђе Марковић Кодер, Милован Видаковић, Јован Стерија Поповић, поједини сегменти опуса Бранка Радичевића, Лаза Костић и др.

Читање еротског дискурса и књижевног опуса насталог у XVIII столећу наизглед не иду заједно. Не, у случају када се чита *Историја нове српске књижевности* Јована Скерлића, у којој, између осталог пише да са развојем штампарија и отварањем школа „број образованих људи отада стално расте, и тако се ствара повољно земљиште за развој народне културе и народне књижевности“.⁸ Али, када се чита предговор *Гражданском ероџикону*, у којем Сава Дамјанов исто столеће види као век галантности, рококо-сензибилитета и – што потврђују песмарице грађанске лирике, међаши усмеог и писаног стваралаштва – доба када се јавља „несагласје

⁶ Исто, 285.

⁷ Исто, 273.

⁸ Видети: Јован Скерлић, *Историја нове српске књижевности*, Рад, Београд, 1953, стр. 19.

између званичних, прокламованих друштвено-моралних начела везаних за сексуалност (не мање рестриктивних у нашој тадашњој грађанској него у патријархалној култури) и природе књижевног говора о тој теми“,⁹ могу се назрети обриси једне, у српској историји књижевности вазда спутаване и готово редовно са успехом утуљене баштине, што се као најдубљи слој палимпсеста открива тек стрпљивом, радозналостом и не одвећ строгом читаоцу.

Огроман допринос раној српској еротологији Сава Дамјанов даје не само уочавањем и спецификавањем мушке и женске сексуалности, при чему се ласцивне теме углавном везују за ову другу, чиме се отвара и подручје „критичке еротологије“, којем су, поред жена, изложена свештена лица, представници појединих народа, мештани одређених места и др. У зонама еротског дискурса формира се један вид како не обузданог, раблеовског облика карневализације, пародизације и пастишизације, тако и критичко-сатирички вид хумора, поруга друштвеној стварности која се пренаглашавањем еротских својстава карикира. Дамјанов бележи да „хуморна компонента, дакле, овде обезбеђује извесну друштвено-моралну легитимност књижевном говору о једној табу-теми, пошто се посредством те компоненте премошћује јаз између санкционисаног морала и – из перспективе његовог система – ’неморалне’ литературе“.¹⁰ Предговор *Гражданском ерошкону* биће стога вишеструко откривалачки – пре свега јер указује на могућности поетичког дочитавања грађанске лирике, који пре Милорада Павића и Саве Дамјанова није довођен у везу са ширим, европским контекстом, пре свега смехотворним и жанровски провокативним облицима испољавања. У *Историји српске књижевности* Јована Деретића за песмарице XVIII века вели се да садрже највише љубавних песама, а да се у њима „преплићу петраркистички елементи са мотивима и изражајним средствима народне лирике“,¹¹ што у

⁹ Сава Дамјанов, *Српски ерошкон*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 16.

¹⁰ Исто, 16.

¹¹ Јован Деретић, *Историја српске књижевности*, Нолит, Београд, 1983, стр. 210.

основи јесте тачно, али се, изузев констатације да је у њима „дошло до изражаја оно чега је најмање у тадашњој ученој поезији – живо осећање за стварност и смисао за хумор“,¹² нигде не помиње еротика нити се хумор датаљније елаборира, као што то чини Дамјанов у поменутом предговору.

У својој оцени Деретићеве *Историје српске књижевности* Дамјанов не критикује само ауторово везивање литературе за историју, већ и један озбиљни, дидактичко-утилитаристички карактер саме литературе, барем оних њених, од стране Деретића и фаворизованих момената – крупних историјских догађаја, који налазе место у ангажованој поезији и историјским романима као екстензивним, свеобухватним формама. Када се пита зашто српска књижевност нема Раблеа, онда то питање везује за однос функционалног и фикционалног, при чему се тзв. „ослобођени хумор, смех ради смеха“ јавља веома ретко, а функционално односи примат над дискурсом веселе књижевности. Док делима и писцима барока приписује дидактичко-религиозни код, друштвено критички, превасходно сатирички ангажман Дамјанов налази у Орфелиновом сонету у *Маџазину*, *Малом буквару за велику децу* Михаила Максимовића, па и појединим деловима *Живота и прикљученија* Доситеја Обрадовића.¹³ С друге стране, док Доситеја види превасходно као читаоца¹⁴ и његовом програму замера недостатак свести о елитном,¹⁵ дотле у тексту *Европски оквири српског класицизма* поједине представнике три генерације класициста посматра у изузетно (пост)модерном кључу. Превасходно треба поменути да је Дамјанов први који Лукијана Мушицког везује за усмено еротско песништво и предлаже високо вредновање његових пародијских ода.

Нефикционални облици читани у књижевном кључу као један вид субверзије владајућег историјског дискурса који и литературу посматра као једну од чињеница, пародије

¹² Исто, 210.

¹³ Сава Дамјанов, *Нова чињања традиције*, Службени гласник, Београд, 2011, стр. 292–297.

¹⁴ Исто, 29–35.

¹⁵ Исто, 39.

и травестије, различити облици метатекстуалности, заумност песничког језика – феномени су којима се Дамјанов бави већ дуго низ година. Међутим, сама чињеница да се структуралистичко-формалистичка школа текста као примарног у тројству писац-дело-читалац последњих деценија показала као недовољна и истрошена, те могућности које студије културе отварају историчарима књижевности навела је и Дамјанова да се каткад, не губећи свој основни курс и не занемарујући интересну сферу, бави вантекстуалним – биографским, културолошким, философским и другим елементима литературе. И у овако схваћеној културолошкој парадигми Дамјанов настоји да утемељи аутентични поглед на традицију. Из визуре савременог читаоца он посматра феномен историје читања кроз векове, те није случајно да четврту књигу његових искошених студија (пета је посвећена искључиво младој или постмодерној српској прози) затвара текст *Историја читања као историја српске књижевности и културе*, у којем, позивајући се на Алберта Мангела, читање види као процес креирања, а не пуког прихватања смисла.¹⁶ Та идеја надовезује се како на постмодернистичку поетику, тако и на модерно и реактуализујуће читање традиције које Дамјанов својим књижевноисторијским ангажманом непрекидно надограђује. Или, како би он, усвајајући језик хипертекстуалности рекао, апдејтује.

¹⁶ Видети: Сава Дамјанов, нав.д., 397.

Летопис Задужбине „Доситеј Обрадовић“

ИЗДАВАЧКА ДЕЛАТНОСТ ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“

1. САБРАНА ДЕЛА ДОСИТЕЈА ОБРАДОВИЋА
(научно издање у шест књига)
 - I *Писмо Хараламџију; Живој и њриклеученија*
приредила проф. др Мирјана Д. Стефановић
 - II *Басне; Истина и њрелест; Пути у један дан*
приредио др Миодраг Матицки
 - III *Совјетски здравао разума; Слово њоучишелно; Етика*
приредио проф. др Душан Иванић
 - IV *Собраније разних наравоучишелних вештеј*
приредила проф. др Мирјана Д. Стефановић
 - V *Сјиси из Далмације*
приредила проф. др Мирјана Д. Стефановић
 - VI *Песме; Писма; Документи*
приредила проф. др Мирјана Д. Стефановић

Формат: 24 x 16 cm
Обим: 1641 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2007/2008. година
2. *Изабране басне Доситеја Обрадовића*, књига прва
приредио др Миодраг Матицки
илустровао Предраг Тодоровић
Формат: 27 x 23,5 cm
Обим: 52 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2009. година

3. *Изабране басне Досићеја Обрадовића*, књига друга
приредио проф. др Миодраг Стојановић
илустровао Предраг Тодоровић
Формат: 27 x 23,5 cm
Обим: 52 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2011. година
4. *Изабране басне Досићеја Обрадовића*, књига трећа
приредио проф. др Душан Иванић
илустровао Предраг Тодоровић
Формат: 27 x 23,5 cm
Обим: 64 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2011. година
5. *Досићеј и Европа*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 23,5 x 15,5 cm
Обим: 220 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2011. година
6. *Serben in Leipzig*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 24 x 15 cm
Обим: 228 стр.
Писмо: латиница (немачки језик)
Издање: 2011. година
7. *Доситеј Обрадовић Писмо Хараламију*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 20 x 11,5 cm
Обим: 80 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2011. година (*део издања је нумерисан*)

8. *Доситеј Обрадовић српском народу или слободно мислији*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 24 x 15 cm
Обим: 252 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2012. година, у сарадњи са Народном библиотеком Србије
9. *Срби у Лајпцију*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 24 x 15 cm
Обим: 226 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2012. година, у сарадњи са Народном библиотеком Србије
10. *Песмојворци ђесмојворцу*
(Српски песници Доситеју)
приредио Драгомир Брајковић
Формат: 24 x 15,5 cm
Обим: 107 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2009. година
11. *Зборник радова са научног скупа Дело Доситеја
Обрадовића 1807-2007*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 24 x 15,5 cm
Обим: 418 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2008. година
12. *Зборник радова са научног скупа Доситеј и (српска) школа*
приредио проф. др Душан Иванић
Формат: 24 x 15,5 cm
Обим: 293 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2011. година

-
13. Зборник награђених радова ученика средњих школа
Идућ' учи, у векове їледа, књига прва
приредила Марија Бишоф
Формат: 23,5 x 15 цм
Обим: 75 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2008. година
14. Зборник награђених радова ученика средњих школа
Идућ' учи, у векове їледа, књига друга
приредила Марија Бишоф
Формат: 23,5 x 15 цм
Обим: 100 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2012. година
15. *Пућ високої школсїва*
каталог изложбе,
приредила Гордана Гордић
Формат: 20,5 x 18,5 цм
Обим: 24 стр.
Писмо: ћирилица
Издање: 2008. година
16. *The path of higer education*
каталог изложбе,
приредила Гордана Гордић
Формат: 20,5 x 18,5 цм
Обим: 24 стр.
Писмо: латиница (енглески језик)
Издање: 2008. година

Марија А. Бишоф*
Задужбина „Доситеј Обрадовић“
Београд

ЛЕТОПИС ЗАДУЖБИНЕ „ДОСИТЕЈ ОБРАДОВИЋ“ 2012. година

12. јануар – На Филолошком факултету у Београду одржана је завршна свечаност Републичког такмичења ученика средњих школа из књижевности у оквиру Републичког семинара за професоре српског језика и књижевности у организацији Друштва за српски језик и књижевност и Министарства просвете и науке. Задужбина „Доситеј Обрадовић“ је покровитељ ове активности од 2010. године.

19. јануар – У Ваљевској гимназији организована је изложба „Доситејев пут знања“. Изложбу је отворила управница Задужбине „Доситеј Обрадовић“ Мирјана Драгаш. Професор др Душан Иванић је за ученике и професоре одржао беседу о значају дела Доситеја Обрадовића. Ученици Гимназије приредили су пригодан уметнички програм.

28. јануар – Задужбина „Доситеј Обрадовић“ је била организатор традиционалне Светосавске академије под називом „Духовна буктиња Светог Саве“, која се сваке године одржава под покровитељством Министарства просвете и науке. Сценарио је написала књижевница Марија Бишоф, а композитор и музички уредник био је Мирољуб Аранђеловић Расински. Програм се одвијао у режији Миодрага Милинковића и реализован је под уметничком дирекцијом Радомира Путника и Мирјане Драгаш. У програму су учествовали глумци: Милена Васић, Слобода

* mbischof@eunet.rs

Мићаловић-Ћетковић, Небојша Дугалић, Небојша Глоговац и Милош Биковић; вокални солиста Ана Станић, Дечја драмска група РТС-а – уметнички руководиолац Даница Марковић; Филхармонија младих „Борислав Пашћан“ – диригент Ђорђе Павловић; Хор АКУД „Лола“ – диригент Милован Панчић, солиста Марко Пантелић, баритон; Дечји хор РТС-а „Колибри“ (хор припремила Ирина Савић); Хор „Viva Vox“ – диригент Јасмина Лорин; Ансамбл за рану музику „Flauto dolce“ – уметнички руководиолац Љубомир Димитријевић, солиста Катарина Вешковац; Дуо „Artis“: Емилија Кортус (виолина) и Лука Михаило Јовић (клавир); етно група „Врело“, ученици Балетске школе „Лујо Давичо“ – кореограф Владимир Логунов. У програму је из off-а емитован одломак из монодраме „Азбука“ Милоша Жутића. Визуелни идентитет представе реализовала је Агенција „Watch out“, а извршни продуцент био је Сава Центар.

28. јануар – Задужбина „Доситеј Обрадовић“ добила је Светосавску награду коју додељује Министарство просвете и науке. У име Задужбине награду је примила управница Мирјана Драгаш.

8. фебруар – Задужбина „Доситеј Обрадовић“ добила је Вукову награду за 2011. годину коју додељује Културно-просветна заједница Србије. На свечаности у Старом двору награду је у име Задужбине примио Радомир Путник, председник Управног одбора.

14. март – Задужбина „Доситеј Обрадовић“ је у сарадњи са представницима Земунске гимназије из Београда била домаћин професорима и ђацима Српске гимназије „Никола Тесла“ из Будимпеште.

21. март – Поводом Светског дана поезије, 21. марта, заједно са Народном библиотеком Србије и Музичком школом „Јосип Славенски“, приређен је музичко- песнички колаж у оквиру Књижевног салона „Код Доситеја“. Присутнима су се пригодним речима обратили Дејан Ристић, в. д. управ-

ника Народне библиотеке и Мирјана Драгаш, управница Задужбине. Своје стихове читали су песници: Милован Витезовић, Ђорђо Сладоје, Марија Бишоф и Миодраг Јакшић, а у музичком делу програма учествовали су ученици Музичке школе „Јосип Славенски“.

5. април – У Задужбини „Доситеј Обрадовић“ одржан је Књижевни салон „Код Доситеја“ – Марија Рита Лето о Доситеју Обрадовићу. Професорка славистике из Италије Марија Рита Лето говорила је о својој књизи *Незавршено ремек-дело. Наративне форме и њихове културе у делу Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића*, која је посвећена новом тумачењу Доситејевог аутобиографије и њеном значају у европском књижевном и културном контексту. Доситеј Обрадовић познат је у италијанској славистици и књижевној јавности захваљујући научном раду Марије Рите Лето, која је на италијански језик превела Доситејево дело *Живот и прикљученија*, а прошле године је на италијанском језику објавила и књигу *Доситеј Обрадовић*.

Поред проф. др Марије Рите Лето, присутнима су се обратили и др Марко Недић, уредник Књижевног салона, проф. др Злата Бојовић, проф. др Мирка Зоговић и проф. др Душан Иванић. У уметничком делу програма наступили су ученици Музичке школе „Јосип Славенски“: Андреа Николић (флаута) и Ненад Милосављевић (клавир). Глумица Јасмина Стоиљковић читала је одломке из књиге проф. др Марије Рите Лето.

11. април – Одржан је помен Доситеју Обрадовићу у Саборној цркви у Београду. Помен је на 201. годишњицу Доситејевог смрти одржао Петар Лукић, протојереј ставрофор, уз пратњу црквених великодостојника и појање Хора Првог београдског певачког друштва. У знак сећања на великог просветитеља на гроб Доситеја Обрадовића венце су положили представници Народне библиотеке Србије и Задужбине „Доситеј Обрадовић“.

23. април – Поводом Светског дана књиге у Народној библиотеци Србије организовано је књижевно вече под називом

„Књиге, браћо моја, књиге...“. Присутнима су се пригодним речима обратили Дејан Ристић, в.д. управника Народне библиотеке и Мирјана Драгаш, управница Задужбине. Своје стихове и прозу посвећену књизи, говорили су: Матија Бећковић, Мирослав Јосић Вишњић, Тања Крагујевић, Мирослав Максимовић, Слободан Ракитић, Ана Ристовић и Милосав Тешић. У програму је учествовао и глумац Небојша Дугалић, који је читао одломке из Доситејевих дела. Програм је пратила пригодна изложба.

22. мај – У просторијама Задужбине свечано су уручене награде ученицима средњих школа за најбоље литерарне радове на осмом конкурс *Идућ' учи, у векове љеда*. У марту је расписан је конкурс за ученике средњих школа *Идућ' учи, у векове љеда*. Пристигло је 55 радова из гимназија и средњих стручних школа из целе Србије, Источне Илиће и Градишке из Републике Српске и из Будимпеште (Мађарска). Жири у саставу: проф. др Слободан Ж. Марковић (председник), проф. др Зона Мркаљ и проф. др Зорица Несторовић, изабрао је најбоље радове и са посебним задовољством констатовао да су Доситејеве идеје нашле свој ослонац у размишљањима младих људи нашег доба. Уз пригодан уметнички програм, награде је уручио Радомир Путник, председник Управног одбора Задужбине.

4. јун – У Зоолошком врту у Београду свечано су уручене награде најбољим баснописцима, ученицима трећег и четвртог разреда основних школа из целе Србије, као и њиховим учитељима, уз пратећи уметнички програм Дечјег позоришта „Цврчак“. На конкурс *Радионице баснописца* пристигло је преко 300 литерарних и ликовних радова. Жири у саставу: Слободан Станишић (књижевник и председник Жирија), Предраг Тодоровић, академски сликар, Сузана Поњавић, председник Друштва „Пријатељи деце Србије“ са Новог Београда и Марија Бишоф, књижевница, стекао је утисак да су и ђаци и наставници са великим задовољством учествовали у овој креативној манифестацији.

21. јун – Одржан је Књижевни салон „Стерија – на Доситејевом путу“. Представљене су три књиге: *Блајгородни*

јосјогине и *Ехегі топментит* Јована Стерије Поповића и *Двадесеті Стеријиних реченица* Радомира Путника. Књиге је у библиотеци „Угао Стериана“ објавила Издавачка кућа „Угао“, која се бави животом и делом Јована Стерије Поповића. Након уводне речи уредника салона др Марка Недића, о Стерији и његовом делу говорили су: др Миодраг Матицки, проф. др Зорица Несторовић, Душан Белча и Радомир Путник. Одломке из дела читала је глумица Рада Ђуричин.

10. септембар – Поводом Међународног Дана писмености одржан је Округли сто на тему *Српски језик и писменост*. У разговору су учествовали лингвисти, историчари језика, стручњаци за морфологију, синтаксу, фонетику, етимологију, као и писци и књижевни критичари. У свом обраћању, управница Задужбине Мирјана Драгаш и др Марко Недић, уредник салона „Код Доситеја“, истакли су да је основни циљ скупа да се у духу дела Доситеја Обрадовића размотре актуелни проблеми српског језика и стање писмености у нашем народу, јер је језик знак идентитета – личног, националног, културног и духовног. Говорили су: Јован Ђирилов, Раша Попов, Вељко Брборић, Владо Ђукановић, Душан Иванић, Војислав Јелић, Александар Милановић, Софија Милорадовић и Милан Радуловић.

11. септембар – У сарадњи са Међународним славистичким центром Задужбина је за младе слависте из Европе организовала обилазак Хопова и Новог Сада. Домаћини су били проф. др Слободан Ж. Марковић, координаторка МСЦ-а Снежана Кутрички и представници Задужбине.

17. септембар – Програмом „Књиге на ползу народу свом“ отворена је манифестација „Дани европске баштине – Даривање и задужбинарство“ и уједно обележено осам година од оснивања Задужбине „Доситеј Обрадовић“ Свечаност је организована у сарадњи са Народном библиотеком Србије, где је и одржан уметнички програм. Овом приликом потписан је и протокол о сарадњи између ове две институције.

Присутнима су се обратили: Александар Пековић, председник Организационог одбора Дана европске баштине, Дејан Ристић, в. д. управника Народне библиотеке Србије и Мирјана Драгаш, управница Задужбине. Уводну беседу је одржао проф. др Душан Иванић, док су у драмски уметници Рада Ђуричин и Миодраг Радовановић, читали текстове из књиге *Доситеј свом народу или слободно мислићи* чиме је најављено и њено објављивање уочи Сајма књига, у издању Народне библиотеке и Задужбине „Доситеј Обрадовић“. У музичком делу програма наступио је Ансамбл „Flauto dolce“ у саставу: Марија Ђорђевић, Ана Младеновић, Александар Јован Крстић, Срђан Станић, Александар Андрејевић и Љубомир Димитријевић. У оквиру „Дана европске баштине“ у простору Народне библиотеке Србије организована је и изложба слика и фотографија првих издања Доситејевих дела као и његових најстаријих књига које су у власништву Народне библиотеке Србије.

18 - 21. септембар – У оквиру манифестације „Дани европске баштине – Доситеј у Београду“ реализован је, уз учешће више група грађана и ученика београдских гимназија, обилазак знаменитих места у Београду везаних за живот и рад Доситеја Обрадовића.

21 - 28. октобар – Задужбина „Доситеј Обрадовић“ се представила на Сајму књига, на посебном штанду у Хали 4.

22. октобар – На Сајму књига, у сали „Слободан Селенић“, представљене су књиге које је приредио проф. др Душан Иванић *Доситеј Обрадовић српском народу или слободно мислићи* и *Срби у Лајпцију* (на српском језику). О књигама су говорили: Радомир Путник, председник Управног одбора Задужбине, проф. др Војислав Јелић, Мина Ђурић и аутор, проф. др Душан Иванић.

22. октобар – На Сајму књига, у сали „Слободан Селенић“, уручена је награда „Доситеј Обрадовић“ страном издавачу – Издавачкој кући *Kalligram* из Словачке. Награду

равноправно додељују Задужбина „Доситеј Обрадовић“, Министарство културе и информисања Републике Србије и Међународни сајам књига у Београду. Образложење Жирија, који је радио у саставу: Радомир Путник (књижевник, председник Управног одбора Задужбине), Драган Великић, Гојко Божовић, др Марко Недић и Зоран Хамовић, прочитао је књижевник Гојко Божовић. Награду је уручио министар културе и информисања у Влади Републике Србије Братислав Петковић, а примио је Ласло Сигети, главни уредник и директор Издавачке куће *Kalligram*.

25. октобар – На Сајму књига, у сали „Слободан Селенић“, представљен је Зборник награђених средњошколских радова *Идућ' учи, у векове њега* (књига друга). О књизи су говорили Мирјана Драгаш, управница Задужбине, проф. др Слободан Ж. Марковић, председник Жирија и Марија Бишоф, приређивач.

9. новембар – У оквиру циклуса трибина „Историја српске политичке мисли“ одржана је прва трибина под називом „Доситејев допринос изграђивању културног система за српску државу у српској револуцији 1804 –1813“. Предавач је био проф. др Алојз Ујес.

23. новембар – У оквиру циклуса трибина „Историја српске политичке мисли“ одржана је друга трибина под називом „Политичко у баснама Доситеја Обрадовића“. Предавач је била мр Ивана Дамњановић, асистент на Факултету политичких наука у Београду.

28. новембар – Одржан је Књижевни салон „Код Доситеја“. Тема разговора била је књига *Класик Стирија* проф. др Зорице Несторовић. О књизи су говорили: др Марко Недић, др Марта Фрајнд, проф. др Радивоје Микић, проф. др Мило Ломпар, проф. др Гордан Маричић и ауторка, проф. др Зорица Несторовић.

7. децембар – У оквиру циклуса трибина „Историја српске политичке мисли“ одржана је трећа трибина под на-

зивом „Етика и политика у Доситејевом делу“. Предавач је била мр Марија Ђорић, асистент на Факултету политичких наука у Београду.

10. децембар – Поводом Међународног дана људских права организована је трибина под називом „Права и дужност човека“. Учествовали су: мр Триво Инђић, мр Милош Здравковић, Душанка Комненић, др Миша Ђурковић, др Александар Раковић и проф. др Милан Радуловић.

21. децембар – У оквиру циклуса трибина „Историја српске политичке мисли“ одржана је четврта, последња трибина под називом „Политичка мисао Доситеја Обрадовића“. Предавач је био проф. др Драган Симеуновић.

УПУТСТВО АУТОРИМА ЗА УРЕЂЕЊЕ ТЕКСТА

У годишњаку *Доситејејев врт* објављују се радови из свих области истраживања Доситејевог дела и српске културе 18. века као и других култура повезаних са Доситејевим деловањем. Радови који су већ објављени или понуђени за објављивање у некој другој публикацији не могу бити прихваћени за објављивање у Годишњаку. Ако је рад био изложен на научном скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе потребно је навести у посебној напомени, по правилу при дну прве странице чланка. Радови треба да буду достављени електронски, у прилогу – као отворени документ (Word) и у PDF формату, на следеће адресе: dragana.vukicevic@vektor.net или zaduzbina.dositej@open.telekom.rs. На линији Subject написати **Za Dositejev vrt**. У случају да аутор користи специјалне знаке (нпр. старогрчке, старословенске, хебрејске и сл.), дужан је да пошаље тип нестандардног фонта који је коришћен.

Редакција часописа *Доситејејев врт* прима рукописе на разматрање током целе године. Након уредничког читања и одобравања, рад се даље прослеђује на анонимну рецензенију. Да би био објављен, текст треба да добије две позитивне рецензије. Аутор има право да затражи извод из рецензије из ког се, за ту прилику, изоставља име и презиме рецензента.

Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се у свим чланцима објављеним у часопису на исти начин, у складу са усвојеном формом навођења (MLA – Modern Language Association Handbook for Writers of Research Papers).

1. **Дужина рукописа:** до 12 страница (35.000 словних знакова са размацима, укључујући и литературу)

2. **Формат:** *фонџ:* Times New Roman; *величина фонџа:* 12; *размак између редова:* Before: 0; After: 0; Line spacing: Single

3. **Параграфи:** *форматџ:* Normal; *џрви ред:* увучен аутоматски (Col 1)

4. **Име аутора:** Наводе се име(на) аутора, **средње слово** и презиме(на). Име и презиме домаћих аутора увек се исписује у оригиналном облику (ако се пише латиницом – са српским дијакритичким знаковима), независно од језика рада.

5. **Назив установе аутора (афилијација):** Непосредно након имена и презимена наводи се пун (званични) назив и седиште установе у којој је аутор запослен, а евентуално и назив установе у којој је аутор обавио истраживање. У сложеним организацијама наводи се укупна хијерархија. Ако је аутора више, а неки потичу из исте установе, мора се, посебним ознакама или на други начин, назначити из које од наведених установа потиче сваки од аутора. Функција и звање аутора се не наводе.

6. **Контакт подаци:** Адресу или електронску адресу аутор ставља у напомену при дну прве странице чланка, која је звездицом везана за презиме аутора. Ако је аутора више, даје се само адреса првог аутора. Назив и број пројекта, односно назив програма у оквиру кога је чланак настао, као и назив институције која је финансирала пројекат или програм наводи се у посебној напомени, која је двома звездицама везана за назив установе у којој је аутор запослен.

7. **Језик рада и писмо:** Радови се објављују на српском језику, екавским или ијекавским књижевним изговором, ћирилицом. У договору са Редакцијом часописа, рад може бити објављен и на другом језику.

8. **Наслов:** Наслов треба да буде на језику рада; треба га поставити центрирано и написати великим словима.

9. **Апстракт:** Апстракт треба да садржи циљ истраживања, методе, резултате и закључак. Треба да има до 100 речи и да стоји између заглавља (наслов, имена аутора и др.) и

кључних речи, након којих следи текст чланка. Апстракт је на српском или језику чланка. Апстракт треба да буде испод наслова рада, без ознаке *Апстракт*. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

10. Кључне речи: Број кључних речи не може бити већи од 10. Кључне речи дају се на оном језику на којем је написан сажетак. У чланку се дају непосредно након апстракта, са ознаком *Кључне речи*. [Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; први ред – увучен аутоматски (Col 1).]

11. Претходне верзије рада: Ако је чланак био изложен на скупу у виду усменог саопштења (под истим или сличним насловом), податак о томе треба да буде наведен у посебној напомени, при дну прве стране чланка. Не може се објавити рад који је већ објављен у неком часопису: ни под сличним насловом нити у измењеном облику.

12. Навођење (цитирање) у тексту:

У часопису *Досиџејев врџ* се употребљава парентетички модел цитирања, док се за навођење литературе на крају рада користи модификовани MLA (Modern Language Association's Style: [http:// owl.english.purdue.edu/owl/section/2/11/](http://owl.english.purdue.edu/owl/section/2/11/)) начин библиографског цитирања. Приликом цитирања у тексту, библиографска парентеза треба да садржи презиме аутора, годину објављивања рада, двотачку и број странице са које је цитат преузет: (Иванић 2008: 42). За радове са два или више аутора наводе се презимена прва два аутора, одвојена зарезом: (Ивић, Клајн и др. 2007: 32).

Када се цитирају текстови на страном језику, имена аутора у парентези наводе се у изворном облику док га у тексту треба транскрибовати: „као што Стјуарт Хол истиче у свом тексту... (Hall 1997: 78)“. Уколико се цитира превод, у парентези се даје транскрибовано презиме: (Хол, 1996: 4). Када се у раду помиње више студија које је један аутор публикувао исте године, у парентези је потребно одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој се библиографској одредници из коначног списка литературе ради, на пример (Иванић

2010а: 217). Уколико библиографски извор има више аутора, у загради се наводе презимена прва два аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом *и др.*: (Ивић, Клајн и др. 2007).

Начин позивања на изворе у оквиру чланка мора бити консеквентан од почетка до краја текста. Захтева се следећи систем цитирања, преовлађујући у науци о језику:

... (Бошковић 1978: 47-51) ...,
 (в. Бошковић 1978: 47-51) ...,
 (уп. Бошковић 2001: 47-51) ...,
 Бошковић (1978: 47-51) сматра да ...

[наводнике и полунаводнике обележавати на следећи начин: „ “]

13. Напомене (фусноте): Напомене се дају при дну стране у којој се налази коментарисани део текста. Могу садржати мање важне детаље, допунска објашњења, назнаке о коришћеним изворима итд., али не могу бити замена за цитирану литературу. [Техничке пропозиције за уређење: формат – Footnote Text; први ред – увучен аутоматски (Col 1); величина фонта – 10; нумерација – арапске цифре.]

14. Табеларни и графички прикази: Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с лингвистичким стандардом опремања текста.

15. Листа референци (литература): Цитирана литература обухвата по правилу библиографске изворе (чланке, монографије и сл.) и даје се искључиво у засебном одељку чланка, у виду листе референци. Литература се наводи на крају рада, пререзимеа, са ознаком: ЛИТЕРАТУРА. Референце се наводе на доследан начин, азбучним односно абecedним редоследом. Ако се више библиографских јединица односи на истог аутора, оне се хронолошки постављају. Референце се не преводе на језик рада. Саставни делови референци (ауторска имена, наслов рада, извор итд.) наводе се на следећи начин:

[за књигу]

Јакобсон 1978: Р. Јакобсон, *Опегди из њоеџике*, Београд: Просвета.

[за чланак]

Милановић 2000: А. Милановић, „Стереотипност и креативност у структури новинске вести при генези српског новинарског подстила“, Београд: *Српски језик*, V/1-2, Београд, 623-639.

[за прилог у зборнику]

Чутура 2009: И. Чутура, „Употреба прилошких израза са именицом 'место' у пренесеном значењу“, у: М. Ковачевић (ред.), *Српски језик, књижевност, уметност*, књ. I, *Српски језик у ујоџреби*, Крагујевац: Филолошко-уметнички факултет, 277-288.

[за радове штампане латиницом]

Симеон 1969: R. Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, Zagreb: Matica hrvatska.

[за радове на страном језику – латиницом]

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, 12. ed., Unvin, London: University Books.

[за радове на страном језику – ћирилицом]

Плотњикова 2000: А. А. Плотникова, *Словари и народная кулџура*, Москва: Институт славяноведения РАН.

Радове истог аутора објављене исте године диференцирати додајући *a*, *b*, *c* или *a*, *б*, *в*, нпр.: 2006*a*, 2006*б* или 2009*a*, 2009*б*.

Ако има два аутора, навести оба презимена, нпр.: *Симић, Остојичић*; ако их има више: после првог презимена (а пре године) додати *et al* или *и др*.

Ако није прво издање, ставити суперскрипт испред године, нпр.: Лич ²1981: G. Leech, *Semantics*, Harmondsworth *etc.*: Penguin Books.

[Техничке пропозиције за уређење: формат – фонт: Times New Roman, Normal; величина фонта: 11; размак између редова – *Before*: 0; *After*: 0; *Line spacing*: Single; први ред: куцати од почетка, а остале увући аутоматски (Col 1: опција Hanging, преко апликаата Paragraph – са менија Format), нпр.:

Гутшмит 2003: К. Гутшмит, Имена собственные в социальных диалектах, Београд: *Српски језик*, VIII/1-2, 251-258.]

Поступак цитирања докумената преузетих с интернета:

[монографска публикација доступна on-line]

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. «адреса са интернета». Датум преузимања.

Пр.: Veltman, K.H. *Augmented Books, knowledge and culture*.
 <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d.>>.02.02.2002.

[прилог у серијској публикацији доступан on-line]

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације*, датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пр.: Du Toit, A. Teaching Info-preneurship: student's perspective. *ASLIB Proceedings*, February 2000. Proquest. 21.02.2000.

[прилог у енциклопедији доступан on-line]

Име одреднице. *Наслов енциклопедије*. «адреса са интернета». Датум преузимања.

Пр.: Wilde, Oscar. *Encyklopedia Americana*.< >15.12.2004.

16. Резиме: Ако је језик рада српски, онда је резиме обавезно на једном светских језика. Резиме се даје на крају чланка, након одељка ЛИТЕРАТУРА. Превод кључних речи на језик резимеа долази после резимеа.

ИЗДАВАЧ
Задужбина „Доситеј Обрадовић“

ЗА ИЗДАВАЧА
Мирјана Драгаш

ТЕХНИЧКИ СЕКРЕТАР
Александра Угреновић

ЛЕКТУРА И КОРЕКТУРА
Александра Угреновић

ПРИПРЕМА И ШТАМПАРИЈА

Џигоја
Ш Т А М П А

office@cigoja.com

ТИРАЖ
500

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

821.163.41

ДОСИТЕЈЕВ врт : годишњак Задужбине
„Доситеј Обрадовић” / одговорни уредник
Драгана Вукићевић. - Год. 1, бр. 1 (2013) -
. - Београд : Задужбина „Доситеј Обрадовић”,
2013 - (Београд : Чигоја штампа). - 24 cm

Годишње.
ISSN 2334-9476 = Доситејејев врт
COBISS.SR-ID 203263244